

çirmesinden sonra hâdimü'l-Haremeyn unvanı Yavuz Sultan Selim'den itibaren Osmanlı padişahları için kullanılmaya başlanmıştır. Sultan Selim bu unvanı, bir rivayete göre 1516 Mercidâbık zaferinden sonra Halep'te büyük camide okunan hutbede, bir başka rivayete göre ise 1517 Ridâniye zaferinin ardından Kahire'ye girdikten sonra burada kılınan cuma namazı sırasında almıştır. Bazı kaynaklarda yer alan rivayetlere göre, hutbede kendisinden "hâkimü'l-Haremeyn" diye bahseden hatibe hâdimü'l-Haremeyn demesi için müdahale eden Sultan Selim bu şekilde anılınca göz yaşlarını tutamamış, namazdan sonra hatibe ihsan ve iltifatlarda bulunmuştur (Evliya Çelebi, X, 116, 124-125; Münecimbâşı, III, 567; Hammer, IV, 196; Ahmed Râsim, II, 338). Bir başka kaynakta da Celâlzâde Mustafa Çelebi'nin *Selimnâme*'sindeki kayda istinaden, Yavuz Selim'in Sadrazam Pîri Mehmed Paşa ile bir mülâkatında kendisinden hâdimü'l-Haremeyn olarak söz ettiği belirtilir (*Kitâb-ı Müstetâb*, s. 30).

Bu unvanın kullanılışı hakkında daha kuvvetli bir rivayet, Mekke emîrinin itaat arzemesi ve Yavuz Sultan Selim adına hutbe okutması olayına dayanır. Mısır'daki ikameti esnasında Sultan Selim'e itaatlerini bildirmek üzere Kahire'ye gelen heyetler arasında Mekke emîrinin heyeti de vardı. Hz. Peygamber'in soyundan gelen Şerîf II. Berekât, içinde oğlu Ebû Nümey'in de bulunduğu bir heyet gönderip Osmanlı padişahına tebrik ve itaatlerini sunarken Kâbe'nin anahtarları ile birlikte bazı kıymetli hediyeler ve mukaddes emanetler de yollamıştı. 6 Temmuz 1517 tarihinde Kahire'de toplanan Dîvân-ı Hümâyûn'da Kâbe'nin anahtarlarını ve diğer hediyeleri takdim eden Ebû Nümey Osmanlı padişahının iltifatlarına mazhar olmuştu. Yavuz Sultan Selim, Şerîf Berekât'a emirlik berati ile birlikte değerli hediyeler de göndermiş, Kutbuddin el-Mekkî'nin rivayetine göre hediyeleri alan Şerîf Berekât padişahı överek onun adına hutbe okutmuştur. Sultan Selim bu heyetle birlikte Haremeyn halkına dağıtılmak üzere 200.000 altın ve küliyetli miktarda erzak da yollamış, söz konusu altının surre-i hümâyûn adıyla her yıl, ayrıca Memlûkler'in gönderdiği sadaka-i Misriyye'nin de (erzak) Hazîne-i Âmirre hesabına mahsuben eskisi gibi yollanmasını emretmişti (*Mir'âtü'l-Haremeyn*, I, 677-678). Böylece Osmanlı padişahlarının unvanları arasına hâdimü'l-Haremeyn sıfatı da ilâve edilmiş oldu. Nitekim Ka-

nûnî Sultan Süleyman, tahta çıkışı dolayısıyla Mekke emîrine gönderdiği beşâretnâmede babası Selim'in unvanları arasında "hâdimü'l-beytullah ve'l-harem"i en başta zikretmiştir (Feridun Bey, I, 500). Bu şekilde mukaddes beldeler halkının huzur ve refahının sağlanması Osmanlı padişahlarının başta gelen görevlerinden biri olmuştur.

Hâdimü'l-Haremeyn unvanı resmî yazışmalarda kullanılır, sikkelere darbedilir ve hutbelerde söylenirdi. Bu unvana sahip olmanın başlıca mesuliyeti Mekke ve Medine'yi himaye etmek, yani "hâmi'l-Haremeyn" olma idi.

Mekke ve Medine'nin Osmanlı idaresinden ayrılmasından sonra da "halife" unvanı ile birlikte hâdimü'l-Haremeyn unvanının kullanılmasına devam edilmiştir. 1922'de saltanatın kaldırılması üzerine Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından halife seçilen Abdülmecid Efendi'ye "halife-i müslimîn ve hâdimü'l-Haremeyni'-ş-şerîfeyn" şeklinde hitap edilmiştir. Ancak 3 Mart 1924 tarihinde hilâfetin ilgasıyla birlikte bu unvan da kalkmıştır.

Hâdimü'l-Haremeyn unvanını günümüzde Suudi Arabistan kraları kullanmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, MD, nr. 7, hük. nr. 2738; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ* (Şemseddin), VI, 47; Aşıkpaşazâde, *Tarih*, s. 209; Lutfî Paşa, *Tarih* (nşr. Âlî Bey), İstanbul 1341, s. 248-258, 264-267; Celâlzâde, *Selimnâme* (haz. Ahmet Uğur - Mustafa Çuhadar), Ankara 1990, s. 43; Kutbuddin en-Nehrevânî, *el-İlâm bi-â'lâmî beytillâhî'l-Harâm* (Dah-lân, *Hulâsatü'l-kelâm fi beyânî ümerâ'i'l-bele-di'l-Harâm* içinde), Kahire 1305/1887, s. 187-188; Feridun Bey, *Münşeât*, I, 2, 487, 491, 500; II, 433-434, 485-487; Hoca Sâdeddin, *Tâcü't-tevârih*, II, 77-78, 371-372; *Kitâb-ı Müstetâb* (nşr. Yaşar Yücel), Ankara 1974, s. 30-31; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, X, 105 vd., 116, 123-125, 127, 488; Münecimbâşı, *Sahâifü'l-ahbâr*, III, 567; Hammer (Atâ Bey), IV, 183-184, 196, 236; Atâ Bey, *Tarih*, s. 75-76; *Mir'âtü'l-Haremeyn*, I, 673-678; Ahmed Râsim, *Menâkıb-ı İslâm*, İstanbul 1326/1908, II, 338; *Nevsâl-i Millî*, İkinci Sene (1339/1923), s. 185-192; T. W. Arnold, *The Caliphate*, London 1965, s. 141; Selâhattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara 1969, s. 215; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*, Ankara 1972, s. 12, 14, 18, 71-74, 141-145, 147-148; Hulûsi Yavuz, *Yemen'de Osmanlı Hâkimiyeti (1517-1571)*, İstanbul 1984, s. 134; Muhammed Harb, *Yavuz Sultan Selim'in Suriye ve Mısır Seferi*, İstanbul 1986, s. 94-95; Münir Atalar, *Osmanlı Devletinde Surre-i Hümâyûn ve Surre Alayları*, Ankara 1991, tür.yer.; Feridun Emecen, "Hicaz'da Osmanlı Hakimiyeti ve Ebû Nümey", *TED*, sy. 14 (1994), s. 89; M. Cavid Baysun, "Marc Dâbik Muharebesi", *İA*, VII, 754; B. Lewis, "Khâdim al-Haramayn", *ET* (Ing.), IV, 899-900.

HULÛSÎ YAVUZ

HADİS

(الحديث)

Hz. Peygamber'in sözlerini, fiillerini ve tasviplerini ifade eden terim; hadisleri tesbit, nakil ve anlamaya yönelik ilim.

I. TARİHÇE

II. ŞİÂ ve HADİS

III. ŞARKİYATÇILAR ve HADİS

IV. İSLÂM DÜNYASINDA

HADİS MUHALİFLERİ

V. LİTERATÜR

I. TARİHÇE

A) Etimoloji ve Kapsam. "Eski" anlamındaki kadîmin zıddı olan hadîs kelimesi (çoğulu ehâdis) tahdîs masdarından isim olup "haber" mânasına gelir. İnsana uyanıkken veya uykuda duyurulmak yahut vahyedilmek suretiyle iletilen her söze, ayrıca anlatılan kıssaya ("hadîsü Mûsâ" [Tâhâ 20/9; en-Nâziât 79/15], "hadîsü'l-cünûd" [el-Burûc 85/17]) ve yapılan konuşmaya da hadis denmektedir. Çeşitli âyetlerde Kur'an-ı Kerim'den "hâze'l-hadis" (el-Kehf 18/6; en-Necm 53/59; el-Vâkıa 56/81), "ahsenü'l-hadis" (ez-Zümer 39/23) diye bahsedilmektedir. Hz. Peygamber de Kur'an-ı ifade etmek üzere "ahsenü'l-hadis, hayrû'l-hadis, asdaku'l-hadis" tabirlerini kullanmıştır (Buhârî, "Edeb", 70, "İftisâm", 2; Müslim, "Cum'a", 43; Nesâî, "Şalâtü'l-İdeyn", 22). Ehâdis kelimesi, Ferrâ'nın belirttiğine göre "konuşulan şey" anlamındaki uhdûsenin çoğulu olmakla beraber sonradan hadisin çoğulu olarak kullanılmaya başlanmıştır. "Hadîsü'n-nebî" ifadesi yaygın olduğu halde "uhdûsetü'n-nebî" denmemesi de bunu göstermektedir.

Hadis kelimesi İslâmiyet'te birlikte farklı bir anlam kazanmış, âdeta onunla kadîm olan Kur'an-ı Kerim'in mukabili kastedilerek Resûl-i Ekrem'in sözlerine "el-ehâdisü'l-kavliyye", fiillerine "el-ehâdisü'l-fi'liyye" ve tasvip ettiği şeylere de (takrir) "el-ehâdisü't-takririyye" denilmiştir (Ebû'l-Bekâ, s. 370, 402). Hadis âlimleri, Hz. Peygamber'in yaratılışıyla ilgili özelliklerini (şemâil) ve ahlâkî vasıflarını da hadisin kapsamı içine almışlardır. Kendi sözleri hakkında hadis kelimesini ilk defa Resûl-i Ekrem'in kullandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Ebû Hüreyre'nin, kıyamet gününde kendisinin şefaatine ilk önce kimin nâil olacağını sorması üzerine Resûlullah, "Ey Ebû Hüreyre! Hadise olan merakını bildiğim için bu hadis hakkında ilk soruyu senin soracağını tahmin ediyor-

dum" demiştir (Buhârî, "İlim", 33; "Rikâk", 51). Kadın sahâbîlerin, Hz. Peygamber'den, "Senin sözünden (bi-hadîsike) sadece erkekler faydalıyor" (Buhârî, "İ'tişâm", 9) diyerek kendileriyle sohbet etmek üzere bir gün ayırmasını isterken hadis kelimesini kullanmalarını tasvip etmiş, sahâbe devrinde ve daha sonraki dönemlerde bu kelime, Resûl-i Ekrem'in sözleriyle onun fiillerini ve tasvirlerini bildiren haberler anlamında kullanılmıştır.

Bazı âlimler, hadis teriminin kapsamını daha da genişleterek sahâbe ve tâbiînin şahsî beyan ve fetvalarını da bu kapsama almışlar, Hz. Peygamber'e ait olan hadisler merfû, sahâbeye ait olanlara mevkuf, tâbiîne ait olanlara da maktû adını vermişlerdir (İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VII, 33). Sonraları merfû, mevkuf ve maktû terimlerinin hepsini ifade etmek üzere haber kelimesi kullanılmaya başlanınca bir kısım âlimler sadece merfû rivayetlere, bazıları da merfû ve mevkuf rivayetlere hadis demeyi uygun görmüşlerdir. Yine ilk devirlerde Resûl-i Ekrem'in söz, fiil ve takrirleriyle birlikte sahâbe ve tâbiîne ait her türlü haberi ifade etmek üzere eser kelimesi de kullanılmıştır. Hadis ile sünnetin kapsamı konusunda farklı görüşler bulunmakla beraber bu iki terimin eş anlamlı olarak Resûlullah'ın söz, fiil ve takrirleri için kullanılması özellikle hadis âlimleri arasında daha fazla kabul görmüştür. Sünnet ve hadisin çerçevesini daha da genişleterek Hz. Peygamber'in ahlâkını, şemâilini, peygamberlikten önce söylediklerini ve yaptıklarını da bu çerçeveye içine alanlar olmuştur (İbn Teymiyye, XVIII, 10; *Keşfü'z-Zunûn*, I, 635-636). II. (VIII.) yüzyıldan itibaren hadisi ifade etmek üzere kullanı-

lan terimlerden biri de ilimdir. İlk dönemlerde ilim kelimesinin kapsamına Kur'an, hadis ve fıkıh girdiği, fakat sonraları ilim sözüyle daha çok hadisin kastedildiği anlaşılmaktadır (İmtiyâz Ahmed, s. 110-123).

B) Önemi. Hadisler, ihtilâfa düştükleri konularda insanları aydınlatan, böylece onlar için hidayet ve rahmet kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'in kendisine indirildiği (en-Nahl 16/44, 64) bir peygamberin sözü olarak üstün bir değer ifade ettiği gibi Kur'an'ı herkesten iyi anlayan ve âyetlerdeki ilâhî maksadın ne olduğunu en iyi bilen Allah resûlünün görüşü olarak da büyük önem taşır. Hz. Peygamber'in insanlara sözleriyle açıkladığı, fiilleriyle uyguladığını gösterdiği ilâhî emirlerin başında namaz, oruç, zekât ve hac gibi ibadetler gelir. Namazların hangi vakitlerde, kaçar rek'at ve nasıl kılınacağı, orucun nasıl tutulacağı, zekâtın hangi mallardan, ne kadar verileceği, hacın nasıl yapılacağı gibi hususlar Kur'an'da yer almayıp hadislerle açıklık kazanmış, İslâm hukukunun birçok meselesi hadislerde verilen bilgilerle çözüme kavuşturulmuştur. Ayrıca Kur'an'da birkaç türlü yorumlanabildiği için mânası kolayca anlaşılmayan (müskil) âyetler, şirkin "zulüm" kelimesiyle tefsir edilmesinde olduğu gibi geniş kapsamlı ifadelerle daha dar anlamların kastedildiği âyetler de hadis rivayetleri sayesinde yorumlanabilir. Hadisler aynı zamanda Kur'an'da yer almayan birçok meseleye açıklık getirmiş, bu konulardaki uygulama şekillerini göstermiştir. Meselâ bir kadının âdet halinde kılamadığı namazları kazâ etmeyeceği, bir erkeğin hanımının üzerine onun teyzesi ve halasıyla evlenemeyeceği, nesep yakınlığı dolayısıyla evlenmesi haram olan

kimselerle süt yakınlığı sebebiyle de evlenmenin haram olduğu gibi hususlar, ayrıca şüfa hakkı ile ilgili hükümler, niyeye ve baba tarafından akrabaya düşecek miras gibi meseleler Hz. Peygamber tarafından halledilmiştir.

Kur'an-ı Kerim'de temas edilmekle beraber hakkında fazla bilgi verilmeyen âhiret hayatıyla ilgili hususlar, kabir hayatı, yeniden dirilme, mahşer, hesap, mizan, cennet ve cehennemdeki hayat gibi konular da hadisler sayesinde öğrenilebilmektedir. Ahlâkî faziletler, mânevî ve ruhî gelişimi sağlayacak kurallar, düzenli bir aile hayatı için gerekli olan davranış biçimleri, insanlar arasında içtimâî ve ticarî münasebetleri düzenleyen hükümler, yönetenlerle yönetilenler arasındaki ilişkiler vb. konularda da hadislerde geniş bilgi bulunmaktadır.

Otuzdan fazla âyette Hz. Peygamber'e itaatin emredilmesi (bk. M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "tv'a", "resûl" md.leri) ve özellikle, "Resulün size verdiği alını, yasakladığından da sakının" (el-Haşr 59/7) şeklinde kesin bir tâlimatın bulunması, Kur'an'da açıkça zikredilmeyen hususlarda Resûl-i Ekrem'in ortaya koyduğu uygulamanın benimsenmesi gerektiğini göstermektedir. Allah ile Peygamber'in verdiği hükümlere müslümanların aykırı davranma muhayyerliğinin bulunmadığını (el-Ahzâb 33/36), aralarında çıkan anlaşmazlıklarda Peygamber'i hakem tayin edip onun verdiği hükme gönül hoşnutluğu ile boyun eğmedikçe iman etmiş sayılmayacaklarını (en-Nisâ 4/65), Allah'a ve âhiret gününe kavuşmayı umanlarla Allah'ı çok zikredenler için Resûlullah'ın güzel bir örnek olduğunu" (el-Ahzâb 33/21) belirten âyetler, Hz. Peygamber'in söz ve fiillerinin müslümanlar için vazge-

Hâfız Osman'ın sülûs hatla yazdığı mevkuf

çilmez bir önem taşıdığını ortaya koymaktadır. "Allah sana kitabı ve hikmeti indirdi, sana bilmediğin şeyleri öğretti" (en-Nisâ 4/113) ve, "Evlerinizde okunan Allah'ın âyetleriyle hikmeti hatırlayıp üzerinde düşünün" (el-Ahzâb 33/34) meâlindeki âyetlerde Kur'an ile birlikte anılan hikmetin, özellikle Kur'an ile yanyana zikredildiği zaman Resûlullah'ın kavli ve fiili sünnetini belirttiği kabul edilmektedir (Şâfiî, *er-Risâle*, s. 78, 93, 103). Allah'a imanı ve itaati emreden âyetlerde Resûlullah'a iman ve itaatın de şart koşulması âlimlerin bu kanaatini pekiştirmektedir. Bazı hadislerde yer alan, "Allah şöyle buyurdu" veya, "Rabbim bana şöyle emretti" gibi ifadeler Resûl-i Ekrem'in bazı hadislerinin vahiy mahsulü olduğunu göstermektedir. "Kudsî hadis" diye anılan bu nevi rivayetlerin aynı hadis kitabının değişik bahislerinde tekrarlandığı veya bir başka hadis kitabında yer aldığı zaman onun kudsî hadis olduğunu gösteren, "Allah şöyle buyurdu" ifadesinin görülmemesi, kudsî hadislerin tesbit edilemeyecek kadar fazla olduğu kanaatini uyandırmaktadır (İbn Hacer, *Fethu'l-bâri*, I, 174). Kur'an-ı Kerim yanında hadislerin de vahiy ürünü olduğuna dair görüşün en azından Hassân b. Atıyye'ye (ö. 130/748 [?]) kadar gittiği bilinmektedir (Dârimî, "Muḳaddime", 49). İslâm âlimlerinin büyük bir kısmıyla birlikte aynı görüşü benimseyen İmam Şâfiî Kur'an'ı vahiy-i metlûv (okunan vahiy) saymış, bunun karşılığında sünnet veya hadislere de vahiy-i gayr-i metlûv (okunmayan vahiy) denilmiştir. Ancak hadisler anlamla birlikte lafzın da Allah'a ait olmaması, hem lafzı hem mânasıyla muciz olmaması, bizzat Hz. Peygamber'in emriyle tamamının yazıya geçirilmemesi ve iba-

det maksadıyla ezberlenip okunmaması bakımından Kur'an'dan ayrılmaktadır.

İslâm âlimlerinin büyük çoğunluğuna göre hadislerin lafızları Peygamber'e, mâna ve mefhumu Allah'a aittir. Bu sebeple kutsî ve nebevî hadislere vahiy-i gayr-i metlûv yanında "vahiy-i hafi" de denilmiştir. Muhammed Hamidullah'a göre Resûl-i Ekrem Allah'ın gönderdiği bir elçi olduğu için her elçi gibi onun da göreviyle ilgili hususlarda kendisini gönderenin tâlimatına göre konuşması ve davranması gerekir. Nitekim, "Elçinin size getirdiği şeyleri alın ve sizi menettiği şeylerden kaçın" (el-Haşr 59/7) meâlindeki âyet de bunu kanıtlamaktadır (İA, XI, 243). Esasen İmam Şâfiî de Allah'ın Peygamber'e iki türlü emri olduğunu belirterek bunların ilkinin "vahiy" (Kur'an) ikincisinin "risâlet" diye anarken aynı mantıkla hareket etmiş olmalıdır (el-Üm, V, 127).

Hadislerin mâna ve mefhumlarının vahiy kaynaklı olduğunu savunanlar bunların ya Cebrâil vasıtasıyla bildirildiğini (Dârimî, "Muḳaddime", 49; Şâtîbî, IV, 24) veya uykuda yahut uyanırken ilham edildiğini söylerler. Cebrâil'in zaman zaman insan şeklinde Hz. Peygamber'in yanına gelerek bazı ibadetlerin mahiyeti ve uygulama şekilleri konusunda açıklamalarda bulunması (*Müsned*, II, 325; IV, 129, 161, Müslim, "Mesâcid", 166, 167), ayrıca yahudî âlimlerinin Resûl-i Ekrem'i denemek amacıyla sordukları veya soracakları soruların (*Müsned*, III, 108, 113), yahut bazı müslümanların bilmedikleri hususlarda ona yönelttikleri soruların (Buhârî, "Hac", 17, "Umre", 10, "Fezâ'ilü'l-Kur'an", 2) cevaplarını öğretmesi hadis ve sünnetin vahiyyle yakın ilgisini göstermektedir. Âlimler, Hz. Peygamber'in Allah'tan Kur'an

vahyinden başka vahiy aldığına bazı âyetlerde de işaret edildiğini belirtirler. Meselâ Hz. Hafsa'ya bir sır veren Resûl-i Ekrem'in bunu kimseye söylememesini tenbih ettiği halde Hafsa'nın o sırrı Âişe'ye söylemesi üzerine Allah'ın bu durumu resulüne bildirmesi ve daha sonra bu olayın Kur'an'da anlatılması (et-Tahrîm 66/3); 6. yılın Zilkade ayında (Mart 628) umre yapmak için Mekke'ye hareket etmeden önce Resûl-i Ekrem'in rüyasında Mekke'ye girip tavaf ettiğini görmesi ve bunu ashabına haber vermesi, fakat Hudeybiye'den öteye gidemeyip burada Mekkeliler'le bir antlaşma yapmak zorunda kalınca bazı sahâbîlerin üzüntülerini Resûlullah'a bildirerek vaaadinin gerçekleşmediğini hatırlatmaları üzerine Peygamber'in rüyasının doğruluğunu belirten âyetin nâzil olması (el-Feth 48/27) ve diğer bazı örnekler, Resûl-i Ekrem'e Kur'an vahyinin dışında da Allah tarafından bilgi ulaştırıldığını ortaya koymaktadır. Şu halde hadislerde Peygamber'in rolü söyleyeceği bir şeyi kendi söz kalıplarına dökmek veya fiil ve davranışlarıyla sergilemekten ibarettir. Buna karşılık Hanefî imamlarının vahiy tasnifine göre (Erdoğan, s. 77-78) hadislerin oluşmasında Resûlullah'ın re'y ve ichtihadının da rolü vardır. Ancak onun sürekli vahyin kontrolünde bulunması, risâletiyle ilgili konularda nâdiren vuku bulmuş olan hatalı görüş ve ichtihadlarının vahiyyle düzeltilmesi sebebiyle (meselâ bk. el-Enfâl 8/67; et-Tevbe 9/43; et-Tahrîm, Abese 80/1-10) bu nevi hadisler de bir tür vahiy sayılmıştır.

Resûl-i Ekrem'in "ismet" sıfatıyla da ilgili olan, ayrıca onun yüksek akli ve zihni melekesi (fetânet), geniş tecrübeleri sayesinde isabetli ichtihadlarda bulunması gerektiği fikrinden kaynaklandığı anlaşı-

ve nesih hatla yazdığı merfû hadisler (İÜ Ktp., AY, nr. 6515)

lan bu son görüş dikkate alındığında, hadislerin vahiy mahsulü veya Peygamber'in re'y ve icthadları sayılması hususundaki görüş farklılıklarının, hadislerin değeri bakımından pratikte fazla önemi kalmamaktadır. Zira Resûl-i Ekrem'in geniş anlamda dini ilgilendiren söz, fiil ve takrirlerinin ilâhî otoritenin denetimi altında tutulup gerektiğinde tashih edilmesi, hadislerin genel olarak vahyin maksadına uygunluğunu ve hükümlerinin bağlayıcılığını kabul etmeyi gerekli kılmaktadır. Bütün bu hususlar, Hz. Peygamber'in hadis ve sünnetinin hukukî bakımdan taşıdığı değeri de göstermektedir. Resûl-i Ekrem'in saygınlığına, verdiği hükümlerin önemine işaret eden âyetler onun sözlerinin, emir ve yasaklarının Kur'an'daki hükümlerden ayrı tutulamayacağını, bunların İslâmî hükümlerin bir parçası olarak kabul edilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır (Şâtîbî, IV, 14-15). Hz. Peygamber bu durumu, "Bana kitapla birlikte onun bir benzeri daha verildi" (Ebû Dâvûd, "Sünnet", 5) sözüyle ifade etmiştir. Muâz b. Cebel'in, Yemen'e vali olarak gönderileceği sırada orada nasıl hükmedeceğini soran Hz. Peygamber'e Kur'an'da bulamadığı konularda Resûlullah'ın sünnetine başvuracağını söylemesi ve bunun Resûl-i Ekrem tarafından memnuniyetle karşılanması, Hz. Ebû Bekir ile Ömer'in de hilâfetleri süresince Kur'an'da bulamadıkları konularda hadise müracaat etmeleri, sünnet ve hadisin Kur'an'dan sonra başvurulacak ikinci kaynak olduğunu göstermektedir. Bütün mezhep imamları, kanaatleri sahih bir hadise ters düştüğü takdirde şahsî görüşlerinden vazgeçerek o hadisi benimsediklerini söylemişlerdir. İmam Şâfi'nin, "Resûlullah'ın sözü yanında kimin başka bir hücceti bulunabilir" (Şârânî, I, 212) demesi ilk imamların hadise bakış açısını yansıtır.

C) Tesbiti. Eskiden beri şiir, hitabet, savaş kıssaları (eyyâmü'l-Arab) ve nesep bilgilerinden oluşan kültürlerini şifahi yolla nakletme geleneğine sahip olan Araplar'ın ezberleme yetenekleri çok gelişmişti. Bununla beraber İslâmiyet'in doğuşu sırasında önemli bir ticaret merkezi konumunda bulunan Mekke'de okuma yazma bilenlerin sayısı Medine'ye nisbetle daha çoktu. Bunlardan müslüman olanlar, İslâmiyet'in ilk devirlerinde Hz. Peygamber'in emirleri doğrultusunda hareket ederek Kur'an-ı Kerim'i yazmakla meşgul olmuştu. Öte yandan kendi sözlerinin ilâhî kitapla karışması ihtimalini

veya hadisleri yazmakla uğraşırken Kur'an'ın ihmal edilebileceğini göz önünde bulunduran Resûl-i Ekrem hadislerin sadece şifahi olarak rivayet edilmesine izin vermiştir (Müslim, "Zühd", 72). Esasen sahâbiler, Allah ile devamlı surette irtibatla bulunduğunu bildikleri Peygamber'e samimiyetle inanıp bağlandıkları için onun her buyruğunu ve hareketini büyük bir dikkatle takip ederek hâfızalarına naksediyorlardı. Yazılı kaynaklara önem veren çağdaş zihniyetin aksine o günün insanları fevkalâde kolay hafıza gücüne sahipti (Seyyid Hüseyin Nasr, s. 89). Sade ve tabii yaşayışları sebebiyle zihinleri berak olan bu insanların içinde, işittikleri uzun bir şiiri veya hitabeyi hemen ezberleyebilecek kadar güçlü hafızaya sahip bulunanlar vardı. Hz. Peygamber'in bazı önemli sözlerini üçer defa tekrarlaması (Buhârî, "İlim", 30) ve kelimeleri "sayılacak derecede" yavaş telaffuz etmesi (Buhârî, "Menâkıb", 23) sebebiyle dinleyiciler söylediklerini kolayca öğrenebiliyorlardı. Ziraat ve ticaret gibi işlerle meşgul olduklarından Resûl-i Ekrem'in yanında bulunamayan sahâbiler ilk fırsatta onun söylediği sözleri öğrenmeye çalışıyorlardı. Resûlullah'ın meclislerine nöbetleşe katılan ve emirlerini dinleyip bellemeye gayret eden sahâbiler de (Buhârî, "İlim", 27) duyup öğrendikleri hadisleri kendi aralarında müzakere ediyorlardı (Hatib, *el-Câmi' li-aḥlâkı'r-râvî*, I, 236-239). Ashabın son derece önem verdiği bu müzakere geleneği daha sonra da devam ettirilmiştir (Dârimî, "Muḥaddime", 51). Hz. Peygamber'in, sahâbilerle kendi sözlerini dinleyip öğrenmelerini emretmesi ve öğrendiklerini başkalarına tebliğ edenlere hayır duada bulunması (Buhârî, "İlim", 9, "Hac", 132; Ebû Dâvûd, "İlim", 10; Tirmizî, "İlim", 7), onların hadisleri bir ibadet vecdiyle öğrenip başkalarına nakletmelerini sağlamıştır. Ayrıca Mescid-i Nebi'nin bitişiğinde oturan ve sayıları genellikle yetmiş civarında olan (Buhârî, "Şâlât", 58) ehl-i Suffe de Resûlullah'tan hadis tahsil etmişlerdir. Bazı hadislerin değişik sayıda sahâbî tarafından rivayet edilmesi, Hz. Peygamber'in onu söylediği veya huzurunda bir olay meydana geldiği sırada yanında bulunanların sayısı ile ilgilidir. Sahâbilerin Resûl-i Ekrem'den bizzat duymadıkları hadisleri öğrenme gayretleri onun vefatından sonra da devam etmiştir. Câbir b. Abdullah'ın, Abdullah b. Üneys'in bildiği bir hadisi ondan öğrenmek için Medine'den Şam'a yolculuk yaptığı (Buhârî, "İlim", 19), Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin, Resûl-i Ekrem'den

duyduğu bir hadisi Mısır'da bulunan Ukbe b. Âmir el-Cühenî ile görüşerek kontrol etmek maksadıyla Medine'den oraya kadar gittiği (Müsned, IV, 159) bilinmektedir.

Hz. Peygamber'in hadisleri yazmak isteyen herkese izin vermediği bilinmekle birlikte onun hadisleri yazmayı kesinlikle yasakladığını söylemek de mümkün değildir. Nitekim Abdullah b. Amr b. Âs gibi okuma yazma bilen genç ve dikkatli sahâbilerle (Müsned, II, 403; İbn Kuteybe, s. 365-366) hafızasının zayıflığından şikâyet edenlere (Tirmizî, "İlim", 12; Hatib, *Takvîdül-İlm*, s. 65-68) hadisleri yazma konusunda izin vermiş, bir konuşmasının yazılıp kendisine verilmesini isteyen Yemenli Ebû Şah gibi kimselerin isteklerini de reddetmemiştir (Buhârî, "Luḡat", 7, "Diyât", 8). Daha sonraki yıllarda ise âyetlerin çoğunun nâzil olması, bunların yazımında gerekli titizliğin gösterilmesi, Kur'an hâfızlarının çoğalması, müslümanların ekseriyeti tarafından Kur'an üslûbunun kavranması ve artık kendi sözlerinin Kur'an'la karışması ihtimalinin veya hadisle meşgul olup Kur'an'ı ihmal etme endişesinin kalmaması üzerine hadisleri yazmak isteyenlere izin vermiştir (Tirmizî, "İlim", 12; Dârimî, "Muḥaddime", 43; ayrıca bk. KİTÂBET). Vefatından bir müddet önce Resûlullah'ın müslümanlara doğru yoldan ayrılmamaları için bir mektup yazmayı düşünmesi (Buhârî, "İlim", 39) ve sözlerinin Ebû Şah için yazılmasına izin vermesi, onun hayatının son döneminde de hadislerin yazılmasına karşı olmadığını göstermektedir.

Resûl-i Ekrem'den bu konuda izin alan sahâbiler duyup öğrendikleri hadisleri hem ezberlediler hem de yazdılar (Müsned, II, 403). "Şahîfe" adıyla anılan bu belgeleri kaleme alan sahâbiler arasında, 1000 civarında hadis ihtiva eden *eş-Şahîfetü's-şâdiḳa*'nın sahibi Abdullah b. Amr b. Âs başta olmak üzere Sa'd b. Ubâde, Muâz b. Cebel, Ali b. Ebû Tâlib, Amr b. Hazm el-Ensârî, Semüre b. Cündeb, Abdullah b. Abbas, Câbir b. Abdullah, Abdullah b. Ebû Evfâ ve Enes b. Mâlik bulunmaktadır. Bu ilk yazılı kaynaklardan biri olup Ebû Hüreyre tarafından talebesi Hermâm b. Münebbîh'e yazdırılan ve içinde 138 hadis bulunan *Şahîfetü Hemâm b. Münebbîh (eş-Şahîfetü's-şâhiḥa)* ilk defa Muhammed Hamîdullah tarafından yayımlanmıştır (sahîfeler için bk. literatür). Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den oğlunun, ondan da torununun rivayet ettiği, *Müsnedü Büreyd* adıyla

tanınan kırk hadislik cüz de burada zikredilmelidir (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 541, vr. 136^a-174^b). *el-Câmi'u's-şâhih*'inde, Hz. Peygamber devrinde hadislerin yazılmasıyla ilgili olarak "Kitâbetü'l-ilm" adıyla bir bab açan Buhârî'nin ("İlim", 39), aksi görüşe dair bilgi nakletmemesine bakarak Asr-ı saâdet'te hadislerin yazıldığı kanaatini taşıdığı söylenebilir. İlk devirlerde hadislerin kitap haline getirilmesi durumunda onların Allah'ın kitabına denk tutulacağı veya Kur'an'dan çok hadislerle meşgul olunacağı endişesini taşıyanlar hadislerin ezberlenmesini tavsiye etmiş, daha müsamahakâr olanlar ise ezberlemeden önce yazılabileceğini, fakat ezberledikten sonra yazılı metinlerin imha edilmesi gerektiğini söylemişlerdir (Hatîb el-Bağdâdî, *Takvîdül-İlm*, s. 58-63). Aynı şehirlerde bulunan sahâbîlerin Hz. Peygamber'den bizzat duymadıkları hadisleri birbirlerinden istedikleri, bu arada Muâviye'nin talebi üzerine Mugire b. Şu'be'nin ona bazı hadisleri yazıp gönderdiği bilinmektedir (Buhârî, "İtişâm", 3; başka yazışma örnekleri için bk. İmtiyâz Ahmed, s. 299-302, 500-540). Kur'an'ın ihmal edileceği düşüncesiyle başlangıçta hadislerin yazılmasına karşı olan sahâbîler arasında Abdullah b. Mes'ûd, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Ebû Hüreyre, Abdullah b. Abbas, Ebû Saîd el-Hudrî ve Abdullah b. Ömer de bulunmaktadır. Fakat onların hemen hepsi sonradan dikkatsiz ve samimiysiz râvileri görürce bu kanaatlerinden vazgeçerek hadislerin yazılmasını tavsiye etmiş, talebelerine hadis yazdırmış, hatta kendileri de hadislerin yazılı olduğu metinler edinmişlerdir.

D) Rivayeti. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer gibi bazı idarecilerin çok hadis rivayet edilmesine karşı tavrı almalarına bakarak onların hadisleri veya hadis râvilerine güvenmedikleri sonucunu çıkarmak doğru değildir. Hulefâ-yi Râşidîn'in çözümünü Kur'an'da bulamadığı birçok meselede hadise başvurduğu, hatta ortaya çıkan problemlere çözüm getirecek hadislerin mevcut olup olmadığını tesbit etmek için sahâbîlerle istişare ettiği bilinmektedir (Buhârî, "Tib", 30; Müslim, "Selâm", 98; Ebû Dâvûd, "Ferâ'iz", 5; Tirmizî, "Talak", 23; Dârimî, "Muḳaddime", 20). İlk halifelerin hadis rivayetindeki titizliği, hâfızaya dayanan rivayete ağırlık vermek suretiyle rivayetin içerdiği konular üzerinde yeterince düşünmeyi ihmal etme gibi bir endişeden kaynaklanmış olabilir. Hz. Ömer'in, Irak bölgesine gön-

derdiği adamlarıyla birlikte Medine dışına kadar yürüyerek onlara gittikleri yerdeki insanların yeni müslüman olduklarını, bu sebeple henüz Kur'an'ı doğru okuyamadıklarını hatırlatması ve bu durumdaki kimselere önemli meselelerde ihtiyaçlarına yetecek kadar hadis rivayet edip fazlasından kaçınmalarını özellikle tenbih etmesi de (İbn Mâce, "Muḳaddime", 3; Dârimî, "Muḳaddime", 28) aynı endişeye dayanmalıdır. Ferâiz ve sünneti Kur'an öğrenir gibi öğrenmeyi tavsiye eden (Dârimî, "Ferâ'iz", 1), Kâdî Şüreyh'e çözümünü Kur'an'da bulamadığı bir mesele için Resûlullah'ın sünnetine başvurmasını emreden (Dârimî, "Muḳaddime", 20) Hz. Ömer'in hadislerin rivayetine karşı olduğunu düşünmek mümkün değildir. Onun sahâbîleri az hadis nakletmeye zorlamasının bir sebebi de rivayet konusunda onları mümkün olduğu kadar titiz davranmaya sevk etmek istemesidir.

Bazı sahâbîler, çok hadis rivayet etmenin hadis metinlerinde fazlalık veya eksiklik türünden hatalara sebebiyet verebileceği ve böylece Hz. Peygamber'e yanlış sözler isnad edileceği endişesini taşımışlardır. Esasen her duyduğunu rivayet etmesinin insanı yalancı durumuna sokabileceğini belirten hadis de (Müslim, "Muḳaddime", 5) onları bu konuda ihtiyatlı davranmaya ve az hadis rivayet etmeye sevk etmiştir. Nitekim ilk dört halife ile Zübeyr b. Avvâm, Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Zeyd b. Erkam, Abdullah b. Ömer gibi sahâbîler bu konuda son derece ihtiyatlı davranmış ve hadisleri lafzen rivayet etmeye itina göstermişlerdir. Hadis rivayetinde ihtiyatlı olmakla beraber bilgisini başkalarından esirgeyenleri kınayan âyet ve hadislerin tesiriyle (el-Bakara 2/159-160, 174-176; Buhârî, "İlim", 42; İbn Mâce, "Muḳaddime", 24; *Müsned*, II, 296, 499, 508) Hz. Âişe, Enes b. Mâlik, Abdullah b. Mes'ûd, Ebû Saîd el-Hudrî ve Ebû Hüreyre gibi sahâbîler bu konuda daha rahat davranmış ve hadislerin mâna ile rivayet edilmesine karşı çıkmamışlardır (ayrıca bk. RİVAYET).

Hz. Peygamber zamanında müslümanlar, hadis rivayetinde yanlışla veya unutlayebileceğini düşünmemişlerdir. "Kalplerinde olanı kendilerine haber verecek bir sûrenin indirilmesinden" (et-Tevbe 9/64) korkan münafıklar da Resûl-i Ekrem'in söylemediği bir sözün ona isnat etmekten çekinmişlerdir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra hadislerin kabulünde daha titiz davranma gereğini duyan Hu-

lefâ-yi Râşidîn ve önde gelen sahâbîler, Resûlullah'tan bizzat duymadıkları bir hadisi rivayet edenlerden ya Hz. Ömer'in yaptığı gibi o hadisi Allah'ın resulünden duyan bir şahid getirmelerini istemiş (Buhârî, "İsti'zân", 13, "İtişâm", 13) veya Hz. Ali'nin yaptığı gibi hadisi Hz. Peygamber'den duyduğuna dair yemin ettirmiş (*Müsned*, I, 2, 10), yahut da Hz. Âişe'nin yaptığı gibi râvisinin iyi öğrenip öğrenmediğini anlamak için aradan uzun zaman geçtikten sonra tekrar sorarak hadisi kontrol etmiştir (Müslim, "İlim", 14).

Hz. Ebû Bekir'in Resûlullah'tan duyan sahâbîlerden derleyip yazdığı 500 hadisi yakması, rivayet sırasında bir hata yapılmış olabileceği endişesinden kaynaklanmıştır (Zehebî, *Tezkiretül-Huffâz*, s. 5). Hadislerin yazılmasını düşünen Hz. Ömer'in, ileri gelen sahâbe ile bir ay boyunca istişare ettikten sonra bu düşüncesinden vazgeçmesi de bu işin Kur'an'ın ihmaline yol açabileceği kaygısına dayanmaktadır (Hatîb, *Takvîdül-İlm*, s. 50-51). Zira ilk iki halife ile önde gelen diğer sahâbîlerin Resûlullah tarafından yasaklanmış bir işi yapmaya teşebbüs etmesi söz konusu olamazdı.

Hadisleri bir kitapta toplamayı düşünen kimseleri haklı çıkaran sebepler zamanla yoğunluk kazanmıştır. Halife Ömer devrinden itibaren fetihlerin gittikçe çoğalması, hadisleri bilen sahâbîlerin vefat etmesi, sahâbenin Medine'den ayrılmasını doğru bulmayan Hz. Ömer'in vefatından sonra halife Osman'ın buna engel olmaması üzerine birçok sahâbînin Medine'den ayrılması bu konuda tedbir almayı gerekli kılmıştır. Yeni fethedilen ülkelerin halkından kötü niyetli kimselerin özellikle son iki halifenin şehid edilmesinden sonra dini bozmaya teşebbüs etmeleri, hadisleri yazıyla tesbit edip koruma altına almayı icap ettirdiği için başlangıçta bu işe karşı olanların çoğu daha sonra buna taraftar olmuş, tanınmış sahâbîlerin öğrencileri onlardan duyduklarını kaydetmek için kâğıt bulamadıkları zaman elbiselerine, semerlerin arkasına, hatta duvarlara bile yazacak kadar bu konuyu önemsemişlerdir (Dârimî, "Muḳaddime", 43). Böylece hadisler, onları rivayet etmeyi ibadet sayan gayretli kişilerin himmetleri sayesinde kaybolmaktan kurtulmuştur. Bir tesbite göre hicretin I. asrında tâbiünden olan talebelerine hadis yazdıran sahâbîlerin sayısı elliye bulmuştur (M. Mustafa el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 34-58).

Hadis rivayetiyle meşgul olan tâbiiler sahâbîlerden çok daha fazladır. Bunlar

arasında, bir hadis için günlerce yolculuk yapmayı göze alan Saïd b. Müseyyeb, duydukları rivayetleri hemen kaydetmeleyle tanınan Saïd b. Cübeyr ve İbn Şihâb ez-Zühri gibi birçok muhaddis zikredilebilir. Tâbiiler içinde, önceleri hadislerin yazılmasına karşı iken sonradan bu fikirden vazgeçenlerle hayatlarının ilk dönemlerinden itibaren hadisleri yazmadığına pişmanlık duyanların çok oluşu, bu nesilde hadisleri yazma işinin büyük tasvip gördüğünü ortaya koymaktadır.

E) Tedvini ve Tasnifi. Hadislerin tedvinini çabuklaştıran sebeplerin başında, Hz. Osman'ın şehid edilmesi olayından hemen sonra Havâric ve Gâliyye gibi siyasî fırkaların, I. (VII.) yüzyılın sonlarından itibaren Kaderiyye ve Mürchie, bir müddet sonra da Cehmiyye ve Müşebbihe gibi itikadî mezheplerin ortaya çıkması gelir. Muhafazakâr çoğunluğa karşı olan bu fırka ve mezhep taraftarlarının işlerine gelmeyen hadisleri inkâr etmeleri, görüşlerini takviye etmek maksadıyla hadis uydurmaları, hadisleri toplamakla meşgul olan kişileri konu üzerinde düşünmeye ve önlem almaya sevk etmiştir. Özellikle Şi'a'nın kendi grupları, daha sonra Abbâsî hilâfeti taraftarlarının halifeler lehinde rivayetler icat etmeleri, ayrıca bazı menfaatçilerle ırk ve mezhep taassubuna kapılmış cahillerin ve İslâm aleyhtarlarının kendi düşünceleri doğrultusunda hadis uydurup yaymaları, bazı kimselelerin iyi niyetle de olsa bunlara hadis uydurarak karşılık vermesi (bk. MEVZÜ), tedvine taraftar olmayan muhaddislerin bu konuya yaklaşımlarını değiştirmiştir. Ayrıca bu tür gelişmeler onları dikkatsiz ve samimiyetsiz râvilerle karşı daha temkinli davranmaya, rivayet ettikleri hadisleri kimden aldıklarını sormaya, bid'atçıların rivayetlerinden kaçınmaya sevk etmiş (Dârimî, "Muḥaddime", 38) ve I. (VIII.) yüzyılın ilk yarısından itibaren rivayette isnad konusu gündeme gelmiştir. Isnadın başlamasından itibaren Ehl-i sünnet'e mensup râvilerin rivayetleri kabul görmüş, ehl-i bid'atın rivayetleri alınmamıştır (Müslim, "Muḥaddime", 5). Bunun sonucu olarak hadisi bir ihtisas sahası olarak gören kimseler tarafından râviler titizlikle takip edilmiş; yaşayışları, dindarlık ve dürüstlükleri, bid'atla ilgileri bulunup bulunmadığı, özellikle yalan söyleyip söylemedikleri, hâfizalarının zayıf olup olmadığı araştırılmış ve böylece daha I. yüzyılda cerh ve ta'dîl* ilmi doğmuş, bunun sonucunda râvilerin hal ter-

cümelere hakkında geniş bir birikim meydana gelmiştir.

684-705 yılları arasında Emevîler'in Mısır valisi olan Abdülazîz b. Mervân'ın bir mektubu, erken devirlerden itibaren hadisleri kötü niyetli kişilerden korumak amacıyla devlet adamlarının bile gayri resmî olarak hadis tedvinine ilgilendiklerini göstermektedir. Abdülazîz b. Mervân, Bedir Gazvesi'ne katılan yetmiş sahâbî ile görüştüğü söylenen muhaddis Kesîr b. Mürre el-Hadramî'ye yazdığı bu mektupta, Ebû Hüreyre'nin rivayetlerine sahip olduğunu belirttiğinden sonra ondan diğer sahâbîlerden duyduğu hadisleri yazıp kendisine göndermesini istemektedir. Bu mektubun sonucu bilinmemekle beraber Halife Ömer b. Abdülazîz, ileri gelen âlimlerin hadisleri yazma işine artık karşı çıkmayacağını anlayınca hem samimiyetsiz kişilerin hadislerle zarar vermesini önlemek, hem de o güne kadar bir araya getirilmemiş olan sahih hadisleri kaybolmaktan kurtarmak için tedvin işini resmen başlatmaya karar vermiştir. Halife valilere, Medine halkına, tanınmış âlimlere ve bu arada Medine valisi ve kadısı Ebû Bekir b. Hazm'e gönderdiği yazıda âlimlerin ölüp gitmesiyle hadisin yok olmasından endişe duyduğunu, bu sebeple Hz. Peygamber'in hadislerinin ve sünnetlerinin araştırılıp yazılmasını istediğini ifade etmiştir (Dârimî, "Muḥaddime", 43; Buhârî, "İlim", 34; Hatîb, *Taḳyidü'l-İlm*, s. 106). Ashabın fetvalarını sünnet olduğu düşüncesiyle yazan, hatta duyduğu her rivayeti kaydettiği çok sayıda kitaba sahip bulunan İbn Şihâb ez-Zühri (ö. 124/742), ulaşabildiği hadisleri derleyerek halifeye göndermek suretiyle onun emirlerini ilk uygulayan muhaddis olmuştur. Ömer b. Abdülazîz de toplanan bu hadisleri çoğaltarak çeşitli bölgelere göndermiştir (İbn Abdülber, I, 331). Sahâbe tarafından kaleme alınan sahifeler bir yana, bir tesbite göre I. (VII.) yüzyılın ikinci yarısı ile II. (VIII.) yüzyılın ilk yarısında 400 kadar muhaddis tarafından hadislerin yazıldığı artık belgeleriyle bilinmektedir (M. Mustafa el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 58-161; İmtiyâz Ahmed, s. 416-590).

Hadislerin tedvinini tamamlanınca bunların sistemli birer kitap haline getirilmesi ve böylece aranan hadisleri kolayca bulmaya imkân verecek usullerin geliştirilmesi yönündeki çalışmalar ağırlık kazanmıştır. Bazı âlimler hadisleri konularına göre tasnif etmeyi ve bu şekilde "musannef" adı verilen türde eserler yazma-

yı denerken bazıları da hadisleri ilk râvileri olan sahâbîlerin adlarına göre sıralayarak "müsne'd" denen türde kitaplar telif etmeyi tercih etmiştir. Hadisleri bablara göre sıralamaya kimin daha önce başladığı bilinmemekle beraber Tirmizî (*Kitâbü'l-İlâl*, s. 738) ve daha geniş bir şekilde Râmhürmüzî'nin verdiği bilgiye göre bu konuda ilk çalışmayı, genellikle *el-Muşannef* (*el-Câmi'*, *es-Sünen*, *el-Muvaḥḫaṭṭ*) diye anılan eserleriyle Mekke'de İbn Cüreyc (ö. 150/767), Yemen'de Ma'mer b. Râşid, Basra'da İbn Ebû Arûbe ile Rebî' b. Sabîh (Subeyh), Kûfe'de Süfyân es-Sevri, Medine'de Mâlik b. Enes, Horasan'da Abdullah b. Mübârek, Rey'de Cerîr b. Abdülhamîd, Şam'da Vefîd b. Müslim gibi muhaddisler yapmıştır (*el-Muḥaddişü'l-fâsil*, s. 611-614). İlk tasnif çalışmalarıyla tanınan bazı muhaddislerin II. (VIII.) yüzyılın ortalarında vefat etmesi, bu çalışmaların aynı yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren hazırlanmış olduğunu göstermekte, dolayısıyla tedvin ve tasnif işlerini kesin bir çizgiyle birbirinden ayırmaya imkân bulunmadığını ortaya koymaktadır. Yemenli muhaddis Ma'mer b. Râşid'in günümüze ulaşan *el-Câmi'* adlı eseri ilk tasnif mahsullerinin genel yapısı hakkında fikir vermektedir (bk. literatür). II. (VIII.) yüzyılda tasnif edilen eserlerle III. (IX.) yüzyılın ilk yarısında kaleme alınan hadis kitaplarının çoğunda Hz. Peygamber'in hadisleri sahâbeye ait görüşlerden ve tâbiînin fetvalarından ayrılmıştır. Mâlik b. Enes'in *el-Muvaḥḫaṭṭ* adlı eseri bu nevi teliflerin belirgin özelliğini taşımaktadır. II. (VIII.) yüzyılda sağlam hâfizaları, güvenilir rivayetleri ve isabetli tenkitleriyle hadislerin daha sonraki nesillere aktarılmasını sağlayan diğer muhaddisler arasında Abdurrahman el-Evzâî, Şu'be b. Haccâc, Hammâd b. Seleme, Leys b. Sa'd, Cerîr b. Abdülhamîd, İsmâîl b. Uleyye, Abdullah b. Vehb, Vekî b. Cerrâh, Süfyân b. Uyeyne, Yahyâ b. Saïd el-Kattân ve Abdurrahman b. Mehdi bulunmaktadır.

Genellikle III. (IX.) yüzyılda hadis kitaplarında değişik ihtiyaçlara göre muhtelif sistemler uygulanmıştır. Bunların en yaygın iki şekli, hadislerin râvi adlarına (ale'ricâl) ve konularına (ale'l-ebvâb) göre tasnif edilmesidir. Hadislerin ilk râvisi olan sahâbîlerin adlarını esas alarak her sahâbînin bütün rivayetlerini sağlamlık derecesine bakmadan bir araya getiren müsne'dlerin ilk musannifleri olarak Esed b. Mûsâ (ö. 212/827), Ubeydullah b. Mûsâ el-Absî, Yahyâ b. Abdülhamîd el-Himmâ-

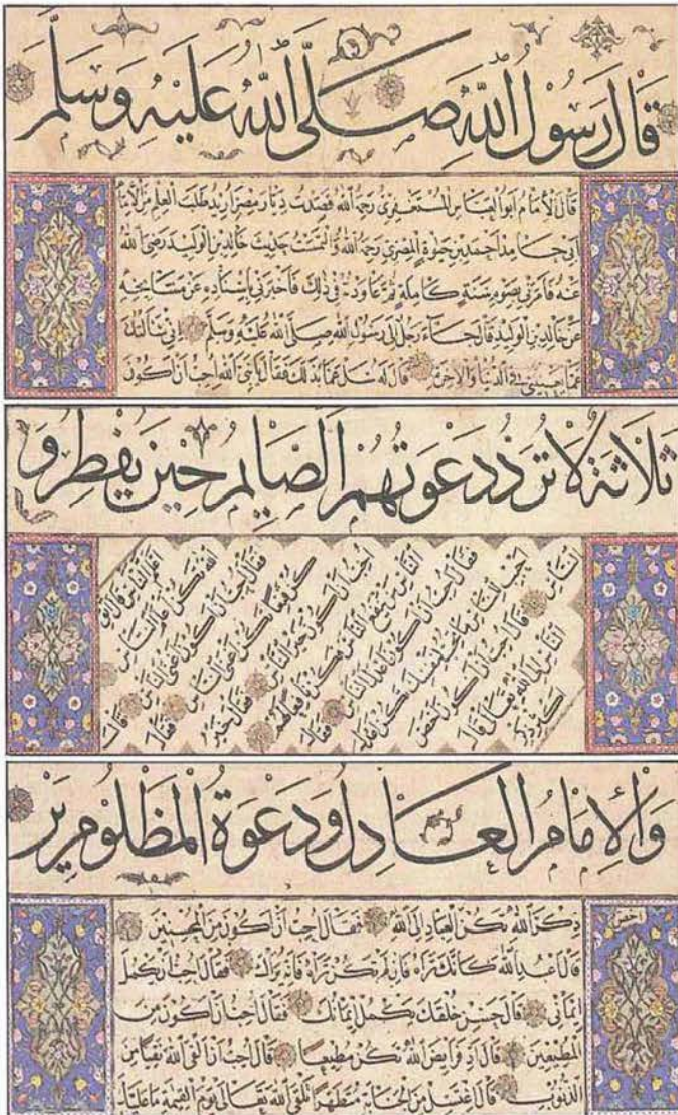
nî, Müsedded b. Müserhed ve Nuaym b. Hammâd'ın adları zikredilmektedir. Bunların eserleri hakkında fazla bilgi bulunmamakla beraber Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin (ö. 204/819) *el-Müsned*'i ile Mekte'de kaleme alınan ilk müsnedler arasında sayılması gereken Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî'nin (ö. 219/834) *el-Müsned*'i, ve en hacimli hadis külliyyatından biri olan Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *el-Müsned*'i günümüze ulaşmıştır (bk. Literatür). Râvî adlarına göre tasnif edilen kitaplardan olan mu'cemlerde rivayetler sahâbe adına veya mu'cermi tasnif eden muhaddisin hocalarının adlarına yahut râvilerin yaşadığı şehirlere göre tertip edilmiştir. Taberânî'nin üç mu'cermi bu türün en tanınmış örnekleridir. Konularına göre tasnif edilen, bu sebeple genel olarak "musannef" diye anılan hadis kitaplarının ilk örnekleri de Ma'mer

b. Râşid'in *el-Câmi*'i ile Mâlik b. Enes'in *el-Muvaṭṭa*'ıdır. Bu türün III. (IX.) yüzyıldaki ilk örnekleri arasında Abdürrezâk es-San'ânî'nin (ö. 211/826-27) *el-Muşannef*'i ile Ebû Bekir b. Ebû Şeybe'nin *el-Muşannef*'i gösterilebilir (bk. Literatür). III. yüzyılda tasnif edilen en önemli hadis kitapları olarak *Kütüb-i Sitt*e kabul edilmektedir. Bunların içinde, sadece sahih hadisleri toplamayı hedef aldıklarından Buhârî ile Müslim'in *el-Câmi*'u's-*şahîh*'leri Kur'an'dan sonra İslâm'ın en güvenilir iki kitabı sayılır. Bu altı kitabın sonuncusu olarak Mâlik b. Enes'in *el-Muvaṭṭa*'ını veya Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî'nin *es-Sünen*'ini (*el-Müsned*) gösterenler olmuştur da yaygın kanaate göre altıncı kitap İbn Mâce'nin *es-Sünen*'idir. Diğerleri Ebû Dâvûd'un *es-Sünen*'i, Tirmizî'nin *es-Sünen* diye de anılan *el-Câmi*'u's-*şahîh*'i ve Nesâî'nin

el-Müctebâ diye de bilinen *es-Sünen*'i'dir. Bu yüzyılda birçok muhaddisin yetişmesinde emeği geçen, hadislerle râvileri ve hadis kitaplarına dair tenkitlerinden faydalanılan diğer muhaddisler arasında Affân b. Müslim, Saîd b. Mansûr, İbn Sa'd, Yahyâ b. Maîn, Ali b. Medînî, İshak b. Râhûye, Ebû İshak el-Cûzânî, Ebû'l-Hasan el-İclî, Ebû Zû'r'a er-Râzî, Bakî b. Mahled, Ebû Hâtım er-Râzî, Ebû Zû'r'a ed-Dîmaşkî, İbn Ebû Âsım ve Bezzâr'ın adları sayılabilir.

III. (IX.) yüzyılda hadislerin muhtevasıyla ilgili çalışmalar da yapılmış olup Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın kırk yılda meydana getirdiği *Ğarîbû'l-hadîs* adlı eseri bu yeni türün örneği olarak zikredilmelidir. Daha sonra da bu türde pek çok kitap yazılmıştır.

IV. (X.) yüzyılda da hadis tahsil için seyahat etme geleneği sürmekle beraber artık hadislerin kitaplarda toplanmış olması sebebiyle şifahî rivayet yavaşlamaya başlamış, genellikle orijinal kitap telifi yerine daha önceki yüzyıllarda meydana getirilen hadis kitaplarından derleme ve ihtisarlar yapılmaya başlanmıştır. Bundan dolayı âlimler IV. yüzyılın başını mütekaddimin döneminin sonu, müteahhirin devrinin başlangıcı olarak değerlendirmişlerdir. Bu dönemin en tanınmış muhaddislerinden Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî'nin (ö. 307/919) *el-Müsned*'i sahâbeye ait birçok haberi de ihtiva eden önemli bir kaynaktır. İbn Cerîr et-Taberî, orijinal bir çalışma olan *Tehzîbü'l-âşâr*'ında (nşr. Mahmûd Muhammed Şâkir, *Müsnedü 'Ömer b. Haṭṭâb*, *Müsnedü 'Alî b. Ebî Tâlib*, *Müsnedü 'Abdillâh b. 'Abbâs*, I-IV, Kahire 1403/1982; nşr. Nâsır b. Sa'd er-Reşîd, I-IV, Mekke 1404) aşere-i mübeşşere, Ehl-i beyt ve mevâlî'nin müsnedleriyle İbn Abbas'ın müsnedinin bir bölümünü bir araya getirmiş; hadislerin tariklerini, illetlerini, âlimlerin bu hadisler hakkındaki ihtilâflarını ve sonunda da kendi tercihin belirtmiştir. İbn Huzeyme de bugün tam nüshası elde bulunmayan eş-*Şahîh*'ini tasnif etmiştir (nşr. M. Mustafa el-A'zamî, I-IV, Beyrut 1395/1975). Ebû Avâne el-İsferâyînî, *el-Müsnedü'l-muḥrec ʿalâ Kitâbi Müslim b. el-Haccâc* (eserin bir bölümü *Müsnedü Ebi 'Avâne* adıyla yayımlanmıştır: Haydarâbâd 1362/1943), İsmâîlî de *el-Müstahrec* adlı eserleriyle yeni bir tasnif türü olan "müstahrec" çalışmalarını başlatmışlardır. Daha sonra *Şahîh-i Buhârî* ve *Şahîh-i Müslim* üzerine çeşitli müstahrecler hazırlanmıştır. Ebû Ca'fer et-Tahâvî, seçtiği

Sülüs hatla yazılan bir hadis ile nesih hatla yazılan hadis kitaları (İÜ Ktp., AY, nr. 6514)

ahkâm hadislerini değerlendirdiği *Şerhu Me'âni'l-âşâr*'ını, İbn Hibbân, daha önceki hadis kitaplarından tamamen farklı bir tertipte hazırladığı *el-Müsnedü's-şahîh*'ini (*et-Tekâsîm ve'l-envâ'*), Taberânî, hocalarının adlarına göre tertip ettiği *el-Mu'cemü'l-evsaf* ve *el-Mu'cemü's-şagîr* adlı eserlerinden daha hacimli olup sahâbe adlarına göre alfabetik olarak tasnif ettiği *el-Mu'cemü'l-kebir*'ini, Dârekutnî, hadislerin farklı rivayetlerine büyük ölçüde yer verdiği *es-Sünen*'ini ve Hâkim en-Nisâbü'nî *el-Müstedrek 'ale's-Şahîhayn* adlı eserini meydana getirmiştir.

IV. yüzyılda daha sonraki çalışmalara kaynaklık eden önemli dirâyet kitapları da telif edilmiştir. İbn Ebû Hâtim'in, râvileri bütün yönleriyle tanıyan hadis münekkidi babası Ebû Hâtim er-Râzî ile hocası Ebû Zûr'a er-Râzî'nin görüşlerine dayanarak kaleme aldığı, hem sika hem de zayıf hadis râvilerinin tenkidine dair ilk eserlerden biri olan *el-Cerh ve't-ta'dîl*'i; Râmhürmüzî'nin derli toplu ilk usûl-i hadîs çalışması olduğu kabul edilen *el-Muḥaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î* adlı eseri; İbn Adî'nin, zayıf râviler hakkında münekkittlerin görüşlerini aktardığı ve bu râvilerin rivayetlerinden örnekler verdiği *el-Kâmil fi quṭûb'ir-ricâl*'i; Hattâbî'nin, önce Ebû Dâvûd'un *es-Sünen*'ine Me'âlimü's-Sünen, ardından Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Şahîh*'ine *İ'lâmü's-sünen* adıyla yazdığı sahasında ilk çalışmalar olarak kabul edilen hadis şerhleri; Halef el-Vâsıtî'nin *etrâf** kitaplarının ilk örneklerinden olan *Etrâfû's-Şahîhayn*'i ile Ebû Mes'ûd ed-Dımaşkî'nin *Etrâfû's-Şahîhayn*'i; Hâkim en-Nisâbü'nî'nin usûl-i hadîse dair ilk ve önemli kaynaklardan biri olan *Ma'rîfetü 'ulûm'il-hadîs*'i bu tür eserlerdendir.

V. (XI.) yüzyılda ve daha sonraki dönemlerde yapılan çalışmaların temel özelliği değişmemiş, tanınmış hadis kitaplarının farklı şekillerde yeniden tertip edilmesinden ibaret olan tasnifler devam etmiştir. Bu yüzyılın başlarında Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038) *el-Müsnedü'l-mustaḥrec 'alâ Şahîhi Müslim* adlı eseriyle sahâbenin hayatına dair *Ma'rîfetü's-şahâbe*'sini, Mısırlı muhaddis ve tarihçi Kudâî, hadislerden kolayca faydalanılmasını sağlamak amacıyla kısa metinli 897 hadisi yarı alfabetik olarak sıraladığı *Şihâbû'l-aḥbâr*'ını (Bağdat 1327) yazmıştır. Hadise dair çeşitli eserleri bulunan Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî *es-Sünenü'l-kübrâ*'da diğer hadis kitapla-

rında bulunmayan pek çok hadisi, sahâbe ve tâbiîn sözlerini muhtelif rivayetleriyle birlikte bir araya getirmiş; *Ma'rîfetü's-sünen ve'l-âşâr* adlı eserinde de Şâfiî fıkhnın dayandığı 20.881 hadisi, sahâbe ve tâbiîn sözünü toplamıştır. Endülüslü muhaddis İbn Abdülber en-Nemerî, bütün sahâbilerin hayatını yazmak amacıyla başladığı *el-İstî'âb fi ma'rîfeti'l-aş-hâb*'da mükerrerleriyle birlikte 4225 kadar sahâbiye yer vermiş; *Câmi'u beyânî'l-ilm*'de ilme ve ilim tahsiline dair Hz. Peygamber, ashap, tâbiîn ve daha sonraki âlimlerin tavsiye ve tecrübelerine dair rivayetleri senedleriyle birlikte derlemiştir; fikhü'l-hadis'e de büyük yer verdiği *et-Temhid limâ fi'l-Muvaṭṭa' mine'l-me'âni ve'l-esânîd*'de İmam Mâlik'in *el-Muvaṭṭa'*ını şerhetmiştir. Dirâyetü'l-hadis'in çeşitli dallarında eser veren Hatîb el-Bağdâdî hadislerin yazılmasıyla ilgili *Takvîdül-ilm* (nşr. Yûsuf el-Uş, Dımaşk 1949), hadis öğrenim ve öğretim usullerine dair hemen hemen yarısı merfû olan 1924 rivayeti ihtiva eden *el-Câmi' li-aḥlâk'r-râvî* (nşr. Muhammed Re'fet Saîd, Küveyt 1401/1981) ve usûl-i hadîsin önemli kaynaklarından biri olan *el-Kifâye fi 'ilmi'r-rivâye* adlı eserlerini yazmıştır. Buhârî ile Müslim'in *el-Câmi'u's-şahîh*'leri, özellikle *el-Cem' beyne's-Şahîhayn* adlı eserlerde ve okuma kolaylığı sağlamak için genellikle senedleri zikredilmeden alfabetik şekilde veya müsned tertibinde bir araya getirilmiş, Humeydî müsned tarzındaki *el-Cem' beyne's-Şahîhayn* adlı kitabıyla (nüshaları için Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 578) bu türün en güzel örneği ni ortaya koymuştur.

V. (XI.) yüzyılın ikinci yarısından itibaren önemli hadis kitaplarından seçmeler yapmak, hatta bütün hadisleri bir araya getirmek düşüncesiyle çeşitli boyutlarda derleme eserler kaleme alınmıştır. Geniş kapsamlı hadis kitapları tasnif etme gayretleri arasında Hasan b. Ahmed es-Semerkandî'nin (ö. 491/1098), İslâm dünyasında bir benzerine rastlanmadığı ve 800 cüz içinde muhtemelen mükerrer rivayetlerle birlikte 100.000 hadis ihtiva ettiği belirtilen (*A'lâmü'n-nübelâ*, XIX, 206) *Baḥrû'l-esânîd fi şihâhi'l-mesânîd* adlı eserinin önemli bir yeri vardır. Ancak bu eser günümüze kadar gelmemiştir. Ferrâ el-Begavî'nin (ö. 516/1122) 4931 (veya 4719) hadis ihtiva eden *Meşâbiḥu's-sünne* adlı eseri yüzyıllar boyunca büyük bir ilgi görmüştür. Begavî, *Kütüb-i Sitte* başta olmak üzere güvenilir hadis kaynakla-

rından senedlerini çıkararak seçtiği hadisleri önce konularına göre sıralamış, ardından Buhârî ile Müslim'in veya bunlardan birinin sahihlerine aldığı hadisleri "sihâh" başlığıyla, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve Dârimî'nin sünenlerine aldıkları hadisleri de "hisân" başlığıyla bir araya getirmiştir. Bu eser üzerinde çoğu şerh olmak üzere muhtelif çalışmalar yapılmış, Hatîb et-Tebrizî, *Meşâbiḥ*'in kaynaklarında bulunduğu halde Begavî'nin eserinde yer almayan 1350 hadisi üçüncü bir babda toplayarak eserine *Mişkâtü'l-Meşâbiḥ* adını vermiş, bu çalışmada büyük rağbet görmüştür. Endülüslü muhaddis Rezîn b. Muâviye es-Sarakustî (ö. 535/1140), İbn Mâce'nin *es-Sünen*'i yerine İmam Mâlik'in *el-Muvaṭṭa'*ını koyarak *Kütüb-i Sitte*'deki hadisleri *et-Tecrid li's-şihâh ve's-sünen* (*el-Cem' beyne'l-uşûl's-sitte veya et-Tecrid fi'l-cem' beyne'l-Muvaṭṭa' ve's-şihâhi'l-hams*) adlı eserinde toplamış, bu eseri yetersiz gören Mecdüddin İbnü'l-Esir kitap adlarını alfabetik sıraya koyarak eseri yeniden tertip etmiş ve çalışmasına *Câmi'u'l-uşûl li-eḥâdîsi'r-Resûl* adını vermiştir. Bu arada Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî de Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inin büyük bir kısmı ile Buhârî, Müslim ve Tirmizî'nin *el-Câmi'u's-şahîh*'lerini müsned tertibine koyarak *Câmi'u'l-mesânîd ve'l-elkâb* (Brockelmann, *GAL*, I, 662; *Suppl.*, I, 917; Abdülhamîd el-Allûcî, s. 89-90) adlı yedi ciltlik eserini meydana getirmiştir.

VII. (XIII.) yüzyılda ve daha sonraki dönemlerde hadis rivayeti geleneği eskiye göre azalarak devam etmiş, bu arada İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *'Ulûmü'l-hadîs* olarak da bilinen ve usûl-i hadîs çalışmalarının mihverini teşkil ederek yüzlerce çalışmaya konu olan *Muḥaddime*'sini kaleme almıştır. Radıyyüddin es-Sâgânî'nin, *Şahîh-i Buhârî* ile *Şahîh-i Müslim*'den seçtiği 2267 merfû hadisi senedlerini vermeden yarı alfabetik sıra ile topladığı *Meşâriku'l-envârî'n-nebeviyye* adlı eseri (nşr. Eşref b. Abdülmaksûd, Beyrut 1409/1989, *el-Cem' beyne's-Şahîhayn* adıyla) uzun yıllar ders kitabı olarak okutulmuştur. Hadis alanındaki telifleriyle bilinen Münzirî, büyük rağbet gören *et-Terğîb ve't-terhib*'ini (I-II, Hindistan 1300) pek çok kitabı taramak suretiyle meydana getirmiştir. Bu yüzyılın en velûd âlimlerinden olup usûl-i hadîs alanında da önemli eserler yazan Nevevî, *el-Minhâc fi şerhi Şahîhi Müslim*'den başka daha çok içtimâî ve ahlâkî mahiyetteki hadisleri ihtiva etmesi sebebiyle

le günümüzde de elden düşmeyen *Ri-yâzü's-sâlihîn* adlı eseri (Mekke 1302), dua ve zikir konusundaki hadisleri bir araya getiren *el-Ezkârî* (Kahire 1306) tasnif etmiştir. Özellikle râvilere ve tanınmış şahsiyetlere dair kaleme aldığı pek çok kitabıyla bilinen Zehebî de (ö. 748/1348) *Tezkiretü'l-huffâz*, zayıf râvilere dair *Mizânü'l-iftidâl* ve tanınmış muhaddisler dair *Siyeru'l-âlmî'n-nübelâ'* (I-XXIII, Beyrut 1401-1405/1981-1985) adlı kitapları yazmıştır.

Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr'in *Kütüb-i Sitte*, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned'i*, Taberânî'nin üç mu'cemî, Bezzâr ve Ebû Ya'lâ el-Mevsîl'nin müsnedlerini esas kabul ederek kaleme aldığı, fakat gözlerini kaybettği için Ebû Hüreyre'nin bir kısım rivayetlerini derleyemediği, bununla beraber 35.463 rivayeti bir araya getirdiği *Câmi'u'l-mesânid ve's-sünen el-hâdi li-aşkemi sünen* adlı eseri (nşr. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî, I-XXXVII, Beyrut 1415/1994) büyük bir gayretin mahsulüdür. Süyûtî, *Cem'u'l-cevâmî'i* ile İbn Kesîr'in başlattığı çalışmayı daha ileriye götürmüştür.

IX. (XV.) yüzyılın dikkate değer çalışmalarından biri "zevâid" kitaplarının tasnifidir. Nüreddin el-Heysemî'nin (ö. 807/1405) *Mecma'u'z-zevâid'i*, Mısırlı muhaddis Ahmed b. Ebû Bekir el-Bûsîrî'nin pek çok zevâid çalışması, asrının yegâne hadis hâfızı olarak bilinen İbn Hacer el-Askalânî'nin, Ahmed b. Hanbel'in de aralarında bulunduğu tanınmış sekiz muhaddisin müsnedlerinde bulunmakla beraber *Kütüb-i Sitte*'de yer almayan hadisleri bir araya getirdiği *el-Meâlibü'l-âliye'si* bu türün örneklerindendir. İbn Hacer'in hadislerle ilgili yüzlerce telifi arasında *Fethu'l-bârî bi-şerhi'l Şahîhi'l-Buhârî* ile *el-İşâbe fi temyizi's-şahâbe* adlı eserleri özellikle kaydedilmelidir. Halk arasında yaygın olan hadisleri, hadis diye bilinen hikmetli sözleri ve mevzû hadisleri bir araya getiren Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî'nin (ö. 902/1497) *el-Makâşidü'l-hasene'si* ile (Leknev 1303) İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî'nin (ö. 1162/1749) kaleme aldığı, bu eseri de ihtiva eden aynı konudaki geniş eseri *Keşfü'l-hafâ' ve müzîlül-ilbâs 'amme's-tehere mine'l-e'hâdişi 'alâ elsineti'n-nâs* (I-II, Kahire 1351) adlı kitabı önemli çalışmalardır. Çeşitli eserleri yanında hadis derlemeciliğiyle de tanınan Süyûtî'nin, 200.000 civarında olduğunu tahmin ettiği bütün hadis rivayetlerini bir araya getirmek amacıyla, bir kısmı günümüze ulaşmayan yetmiş bir kaynağı tarayarak ka-

leme almaya başladığı, ancak vefatı sebebiyle tamamlayamadığı *Cem'u'l-cevâmî'* adlı eseriyle, bu eserden seçtiği ve alfabetik olarak sıraladığı kısa metinli 10.000 hadisi ihtiva eden *el-Câmi'u's-şagîr'i* bu dönemin önemli hadis çalışmalarıdır. Müttakî el-Hindî'nin *Kenzü'l-ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-ef'â'i* hadis metinlerini ihtiva eden en hacimli kitap sayılabilir. Eserde, Süyûtî'nin adı geçen iki çalışması ile *Ziyâdetü'l-Câmi's-şagîr'in*deki hadisler kitap ve bablara göre sıralanmış, ardından bu kitaplar adlarına göre alfabetik sıraya konmuştur.

F) Öğrenimi. İslâmiyet'i daha geniş kitlelere ulaştırma gayesiyle başlatılan askeri harekât sonunda daha I. (VII.) yüzyıl sona ermeden İspanya'dan Orta Asya'ya kadar olan geniş toprakların İslâm coğrafyasına katılması sahâbîleri bu geniş topraklar üzerine dağılmaya mecbur etti. Aşhabın bir kısmı bu topraklarda bir süre kaldı veya oralara yerleşti. Hz. Peygamber'in talebeleri olan sahâbîlerle onların yetiştirdiği tâbiîn neslinin yerleştiği bu coğrafi merkezler büyük önem kazandı. Ancak İslâmiyet'in ilk merkezi olan Medine'nin özel bir konumu vardı. İlk dört halife ile en çok hadis rivayet edenlerden Ebû Hüreyre, Hz. Âişe, Abdullah b. Ömer ve Ebû Saîd el-Hudrî Medine'de yaşamışlardır. Tâbiîn neslinin "fukahâ-i seb'a" diye anılan yedi büyük fakihî ve hadis ilmine büyük hizmetleriyle tanınan İbn Şihâb ez-Zührî de Medine'nin yetiştirdiği büyük âlimlerdendir. Diğer ilim merkezlerinden Mekke'de Abdullah b. Abbas, Attâb b. Esîd, İkrime b. Ebû Cehil ve Osman b. Talha gibi sahâbîler; Mucâhid b. Cibr, Atâ b. Ebû Rebâh, Amr b. Dînâr gibi tâbiînler; 10.000 sahâbînin ayak bastığı rivayet edilen Şam bölgesinde Muâz b. Cebel, Ubâde b. Sâmî ve Ebû'd-Derdâ gibi sahâbîler; Ebû İdrîs el-Havlanî, Ömer b. Abdülazîz gibi tâbiînler; Ehl-i Bedir'den yetmiş, Bey'atürrıdvân ehlin-den 300 kişinin yerleştiği Kûfe'de (İbn Sa'd, VI, 9) Hz. Ali, Sa'd b. Ebû Vakkâs, Abdullah b. Mes'ûd gibi sahâbîler; Alkame b. Kays, İbrâhim en-Nehâî ve Şa'bî gibi tâbiînler; Basra'da Enes b. Mâlik, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, İmrân b. Husayn gibi sahâbîler; Hasan-ı Basrî, İbn Sîrîn, Katâde b. Diâme gibi tâbiînler hadis öğrenimine hizmet etmişlerdir. Diğer ilim merkezlerinden Mısır'da Abdullah b. Amr b. Âs; Mağrib ve Endülüs'te Mikdâd b. Esved, Misver b. Mahreme ve Seleme b. Ekva'; Buhara, Semerkant, Merv, Herat, Rey, İsfahan gibi yerleri içine alan Horasan ve

Mâverâünnehir bölgesinde Büreyde b. Husayb, Ebû Berze el-Eslemî ve Hakem b. Amr el-Gıfârî gibi sahâbîler yerleştiler bu yerleri birer hadis öğretim merkezi haline getirmişlerdir (ilk devirlerdeki belli başlı hadis merkezleri ve burarlarda yetişen âlimler hakkında geniş bilgi için bk. Sandıkçı, tür.yer.).

Sahâbe neslinin Hz. Peygamber'den bizzat duymadığı hadisleri diğer sahâbîlerden öğrenmek amacıyla yaptığı yolculuklar daha sonraki dönemlerde "talebü'l-hadis" veya "rihle" adıyla devam etmiş, bu arada gittikleri ilim merkezlerindeki bütün hadisleri öğrenip ezberleyen güçlü hadis hâfizları yetişmiştir. Hadis hâfızı ve fakih Mekhûl b. Ebû Müslim (ö. 112/730) kölelikten âzat edildikten sonra Mısır, Irak, Hicaz (Medine) ve Şam'ı dolaşmış, kendi ifadesine göre bu bölgelerde rivayet edilen hadislerin tamamını öğrenmiştir (Ebû Dâvûd, "Cihâd", 146). Yetmiş beş yıllık ömrünün otuz dört yılını belli başlı ilim merkezlerinde hadis tahsiliyle geçiren Endülüslü muhaddis Bakî b. Mahled gibi hadis talebeleri az değildir. Kendi memleketlerinde pek çok hadis âlimi bulunsa bile hadis talebelerinin önemli ilim merkezlerini bazan birkaç defa dolaşarak devrin tanınmış muhaddislerinden hadis rivayet etmeleri bir gelenek halini almıştı. Kendisinden hadis öğrenilecek muhaddis rivayetlerini bir kitapta toplamış olsa dahi bu kitabın sağlam bir nüshasını önce istinsah etme, ardından bizzat muhaddisinden dinleme veya ona okuma, yahut daha sonraki devirlerde geliştirilen usullerle bir kitabın ya da çeşitli kitapların rivayeti için icâzet alma geleneği tahsil süresinin uzamasına tesir etmiştir. Bütün bu zor şartlara rağmen muhaddislerin tükenmeyen gayretleri sonunda Hz. Peygamber'in hadisleri bir araya getirilmiş, hadisler arasındaki rivayet farkları azaltılmış, isnad zincirlerinin gereksiz yere uzaması önlenmiş, bu arada hadisleri rivayet eden kimselerin hayatları, şahsiyetleri, bilgilerinin ve hâfizalarının sağlamlık derecesi en ince noktasına kadar tesbit edilmiştir. İlk devirlerde yapılan seyahatler hadisleri toplamayı hedef almakla beraber daha sonraları âli isnad elde etmek veya duyulmamış bir hadisi tesbit edebilmek amacıyla sürdürülmüştür. Zira muhaddisler, ancak uzun ve yorucu bir tahsilden sonra öğrendiklerini başkalarına öğretme hakkını elde edebilmişlerdir.

Hadis öğrenimi (tahammül) tarihî seyri içinde çeşitli metotlarla yapılmıştır. Bir

hocanın (şeyh) rivayet ettiği hadisi hangi tarzda öğrendiği onu öğretirken kullandığı edâ* sigalarından anlaşılır. Rivayet usullerinin en makbulü, "hocanın ağzından duymak" anlamına gelen "semâ"dır. Bir kimse semâ yoluyla öğrendiği hadisi başkalarına rivayet ederken en çok "haddesenâ" (bize rivayet etti) lafzını kullanır. Talebe hocanın dersini, daha önce istin-sah ettiği bir kitaptan takip etmeyip onun söylediği hadisleri huzurunda yazmak (imlâ) suretiyle öğreniyorsa bunları naklederken en güçlü rivayet şekli sayılan "haddesenâ imlâen" ifadesini kullanır. Hocanın rivayet ettiği hadisler onun huzurunda talebelerden birinin okumasıyla öğreniliyorsa buna "kıraat" veya "arz" denir. Bu usulle alınan hadisler ilk zamanlarda "haddesenâ" diye nakledilirken sonraları daha çok "ahberenâ" lafzıyla öğretilmiştir (bk. İHBÂR). Bu iki yolla bizzat hocadan hadis öğrenme fırsatı bulamayan talebe, onun rivayetlerini kendisinden alacağı bir icâzetle başkalarına rivayet etme hakkını elde edebilir ve bu şekilde aldıklarını "nebbeenâ" (bize rivayet etti) sigasıyla nakledebilir. Hadislerin yazılı olduğu metinleri hocanın talebeye elden vermesi ve onun kendisinden rivayette bulunmasına izin verdiğini söylemesi daha makbul sayılmış ve bu tarzda alınan hadislerin rivayetinde "enbeenâ" (bize haber verdi) sigası kullanılmıştır (bk. İNBÂ). Bizzat görüşmediği bir muhadise, rivayet etmekte olduğu hadisi yazıp kendisine göndermesi için başvuruda bulunma âdeti sahâbenin de kullandığı bir öğrenim yolu olup "mükâtebe" veya "kitâbet" adıyla anılır. Hocanın mektubunda hadislerin rivayet yetkisini de (icâzet) verdiğine dair bir ifade kullanması,

öğrencinin o hadisleri daha büyük bir yetkiyle rivayet etmesini sağlar. Hayatta bulunmayan bir râvinin ele geçirilen nüshasının rivayet edilmesi tartışmalı olmakla beraber bu durumun belirtilmesi şartıyla rivayet edilebileceği söylenmiştir (bk. VİCÂDE).

Genellikle II (VIII) ve III. (IX.) yüzyıllarda yapılan hadis tahsili yolculukları IV. (X.) yüzyılın sonuna doğru azalmakla beraber V. (XI.) yüzyılın sonlarına kadar sürmüştür. Bu seyahatlerin eski canlılığını yitirmesinin bir sebebi hadislerin kitaplarda toplanması, diğer bir sebebi de IV. (X.) yüzyıldan itibaren "dârüssünne" adıyla bazı hadis öğretim müesseselerinin kurulmaya başlanmasıdır. V. (XI.) yüzyılda ilki Bağdat'ta olmak üzere teşekkül eden ve tanınmış ilim adamlarını bünyesinde toplayan Nizâmiye medreseleri VI. (XII.) yüzyıldan itibaren "dârül-hadis" adıyla önce Dimaşk'ta, daha sonra Mısır ve Bağdat'ta, Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar devrinde ise pek çok İslâm ülkesinde kurulup yaygınlık kazanmış, böylece hadis tahsilinin belli mekânlarda yapılması sağlanmıştır.

G) Hadis Çeşitleri. Kendilerine güvenil-meyen hadis talebelerinin daha I. (VII.) yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkması ile birlikte râvileri ve rivayetleri güvenilir olup olmama açısından, mahiyet ve muhteva bakımından belli terimlerle değerlendirme ihtiyacı doğmuş, bununla ilgili çalışmalar sonraki iki asırda gelişerek devam etmiştir. Bu terimleri birkaç grup altında toplamak mümkündür:

1. Hadisin Kaynağına Göre. Hz. Peygamber'in bazı hadisleri kendi ifadesi ve üslûbu ile söylerken, "Allah Teâlâ şöyle

buyuruyor" demesine bakarak bu sözle-rin mânasının onun gönlüne Allah tarafından ilham edildiği dikkate alınmış ve bunlara kudsî hadis denmiştir. İlâhî hadis, rabbânî hadis adları da verilen bu rivayetlerin içinde sahih, zayıf, hatta mev-zû olanlar bulunabileceğinden tenkit ölçüleri kudsî hadislerle de uygulanmıştır. Resûl-i Ekrem'in diğer hadislerinin bu niteliği taşımadığını kabul edenler, onlara "kudsî hadis" ifadesinin karşılığı olarak "nebevî hadis" demeyi uygun görmüşlerdir. Sahâbeden itibaren günümüze kadar herhangi bir kimsenin senedli veya senedsiz olarak, "Hz. Peygamber şöyle buyurdu" veya "şöyle yaptı" deyip doğrudan Resûl-i Ekrem'e isnad ettiği sahih, zayıf, hatta uydurma söze, fiile veya tak-rîre merfû hadis (Peygamber'e ulaşan hadis) adı verilmiştir. Bu bir değerlendirmeye terimi olmayıp sözün Hz. Peygamber'e nisbetini ifade eder. Aynı şekilde sahâbilerden birine senedli veya senedsiz nisbet edilerek, "Falan kimse şöyle söyledi" veya "yaptı" diye nakledilen söz, fiil veya takrîre Peygamber'e kadar ulaşmayıp sahâbe neslinde kaldığı için mevkuf hadis denmiş, tâbiîn veya tebeu't-tâbiîn neslinden bir âlime nisbet edilenlere de maktû hadis adı verilmiştir.

2. Râvi Sayısına Göre. Bazı hadisler on-ları ilk defa söyleyenden bir veya birden çok senedle gelmektedir. Senedlerin azlığına veya çokluğuna göre hadisler mütevâtîr ve âhâd olmak üzere ikiye ayrıl-maktadır. Mütevâtîr hadisler, yalan bir haberi rivayet etme hususunda birleş-tiklerini aklın kabul etmeyeceği kadar kalabalık râviler topluluğunun yine ken-dileri gibi bir topluluktan alıp naklet-tikleri, görülen veya duyulan bir olayla il-

Hâfız Osman'ın sülûs hatla yazdığı hadis-i kudsî ve nesih hatla

gili hadislerdir. Diğer rivayetlerin aksine mütevâtir hadisler kesin bilgi veren sağlam haberler olduğu için tenkide tâbi tutulmaz. Kendileriyle amel edilmesi gerekli olan bu haberlerden sözleri birbirinin aynı olanlara "lafzî mütevâtir" denmekte olup bunların sayısı çok azdır. Sözleri arasında fark bulunmakla beraber muhtevaları aynı olan rivayetlere de "mânevî mütevâtir" adı verilir. Mütevâtir hadislerin sayısı hakkında 100 ile 300 arasında değişen rakamlar zikredilir.

Râvilerinin sayısı bakımından mütevâtir derecesine ulaşmayan rivayetler âhâd hadis sayılmıştır (bk. HABER-i VÂHİD). Mütevâtir derecesine ulaşmamakla beraber muhaddisler, fakihler, hatta diğer âlimler ve müslümanlar arasında yayılması sebebiyle bir nevi mânevî tevâtür özelliği taşıyan rivayetlere meşhur hadis denmiştir. Ashap ve tâbiin dönemlerindeki râvileri bir veya iki kişi olsa bile daha sonra her nesilde ikiden fazla râvi tarafından rivayet edilen bu hadisler fıkıh âlimleri yaygın olmalarını göz önünde bulundurarak müstefiz adını vermişlerdir. Bir hadisin meşhur olması tenkit dışı kalmasını gerektirmediğinden bu tür hadisler güvenilirlik açısından sahih, hasen, zayıf, mevzû gibi kısımlara ayrılmıştır. Senedinin râvi sayısı baştan sona her tabakada en az iki olan hadisler azîz adı verilmiştir. Bu tarifi benimsemeyip bir hocadan iki veya üç kişinin rivayet ettiği hadisler azîz adını verenler de vardır. Senedinin herhangi bir yerinde râvi sayısı bire düşen hadisler garîb diye anılmıştır. Tek olan râvi sahâbî tarafında ise bu rivayetlere mutlak garîb (mutlak ferd), diğer kısımlarında ise nisbî garîb (nisbî ferd) denmiştir.

3. Sıhhat Derecesine Göre. Hadislerin hüccet (delil) değeri taşıması sıhhat (sağlamlık) derecesine bağlıdır. Sened ve metnin sağlamlığı sebebiyle delil olmaya elverişli hadisler genel bir ifadeyle makbul, böyle olmayanlar da merdud diye anılır. Öte yandan hadisler güvenilir olup olmama yönünden üçlü bir taksime tâbi tutulmuştur. Sahih hadis, güvenilir râvilerin rivayetlerine ters düşmemek (şâz), senedinde ve metninde gizli bir kusuru (illet) bulunmamak şartıyla, ilâhî emirleri yerine getirip günahlardan kaçınan (âdil) ve hadisi başkasına rivayet edinceye kadar hocasından aldığı gibi koruyan (zabt sahibi) râvilerin yine kendileri gibi râvilerden baştan sona kesintisiz (muttasıl) bir senedle rivayet ettikleri hadistir. Sahih hadislerin en üstünü mütevâtir rivayetlerdir. Diğer hadis kitaplarında da çok miktarda sahih hadis bulunmakla birlikte en güvenilir hadisler, Buhârî ve Müslim'in el-Câmi'ü's-şâhih'lerinde bir araya getirilmiştir. Sahihten bir derece aşağıda bulunan hasen hadis, râvisi zabt açısından biraz kusurlu olan hadistir. Bu hadisleri fıkıh âlimleri delil olarak kullanmışlardır. Hasen hadislerin çokça bulunduğu kaynakların başında Tirmizî'nin el-Câmi'ü's-şâhih'i ile Ebû Dâvûd, Nesâî ve İbn Mâce'nin sünenleri gelmektedir. Sahih ve hasen hadislerin makbul ve delil olmaya elverişli durumda bulunduklarını ifade etmek üzere "ceyyid, mücevved, sâbit, kavî, mahfuz, ma'rûf, sâlih" gibi terimler de kullanılmıştır. Sahih ve hasen hadisin şartlarını taşımayan rivayetler ise zayıf kabul edilmiştir. Âlimlerin önemli bir kısmı sahih veya hasen hadisin bulunmadığı konularda fazla kusurlu olmak şartıyla zayıf hadislerle de amel edi-

lebileceğini söylemiştir. Zayıf hadis, sahih hadiste bulunması gereken özelliklerden birini veya birkaçını taşıyamamasına göre değişik adlarla anılır.

4. Senedinde Kopukluk Bulunmamasına Göre. Hadisin senedinde yer alan ilk râviden son râviye kadar isnad zincirinin halkalarında kopukluk bulunmayan hadisler -bunlar ister merfû ister mevkuף isterse maktû olsun- muttasıl ve mevzul adı verilmektedir. Senedlerinde kopukluk bulunmamasına bakarak bu rivayetlere müsned de denilmektedir. Fakat genellikle müsned hadisler senedinde kopukluk olmadan Hz. Peygamber'e ulaşan rivayetlerdir. Resûl-i Ekrem'in müsned ve muttasıl olan bir hadisi söylediği sırada yaptığı bir hareketi (meselâ sahâbînin elini tutması) veya kullandığı bir sözü (meselâ yemin ederek hadise başlaması), yahut hem hareketi hem sözü o hadisi rivayet ederken her bir râvinin aynen tekrarlması halinde bu hadis müsselsel adını alır. Müsselsel hadislerin muttasıl olması onların sağlamlığını göstermez. Hadisin senedindeki râvilerin, o hadisi birbirlerinden duyduklarını açıkça belli eden "semi'tû, haddesenâ, ahberenâ" gibi sigalar yerine "an" sigasıyla rivayet etmeleri halinde hadis muan'an, "enne" sigasıyla rivayet ettiklerinde de müen'en diye anılır. Muan'an ve müen'en hadislerin muttasıl kabul edilebilmeleri için senedlerindeki râvilerin adâlet sahibi olup "tedlis" (aş. bk.) yapmadıklarının ve hadisleri birbirleriyle görüşerek mutteber bir yolla rivayet ettiklerinin bilinmesi gerekir.

5. Senedinde Kopukluk Bulunmasına Göre. Senedinde kopukluk bulunan ha-

yazdığı hadis-i şerif kıtaları (İÜ Ktp., AY, nr. 6515, 6498)

disler zayıf sayılmış, kopukluğun bulunduğu yere ve eksik olan râvi sayısına göre değişik adlarla anılmıştır. Bunlardan mürsel olanlar, bir tâbiinin kendisinden o hadisi aldığı sahâbînin adını atlayarak Hz. Peygamber'e nisbet ettiği hadislerdir. Ancak mütekaddimünden olan muhaddislerle fıkıh ve usûl-i fıkıh âlimleri daha sonraki muhaddislerin aksine senedi kopuk olan her hadise mürsel adını vermiştir. Âlimlerin çoğu mürsel hadisin zayıf olduğunu söylerken bazı âlimler sika râviler tarafından rivayet edilen mürsellersi sahih kabul etmişlerdir. **Münkati' hadis**, senedinden en az bir veya ardarda olmamak şartıyla birden çok râvi eksik olan veya sadece tâbiî râvisi düşen yahut senedinde bilinmeyen bir râvi bulunan hadistir. **Mu'dal hadis**, senedinin herhangi bir yerinden birbiri ardınca iki veya daha fazla râvinin düştüğü hadistir. Senedinde birer râvinin eksik olduğu mürsel ve münkati' rivayetler zayıf sayılmakta, iki veya daha fazla râvinin düştüğü mu'dallar ise onlardan da zayıf kabul edilmektedir. **Müdelles hadis**, kusuru râvisi tarafından gizlenerek hiçbir kusuru yokmuş gibi rivayet edilen hadistir. Meselâ râvinin, kendisinden hadis duymadığı bir kimseden duymuş gibi rivayet etmesi, yahut durumunu gizlemek istediği zayıf bir hocasını bilinmeyen lakabı veya nisbesiyle anması birer kusur (tedlîs) sayılmıştır. Senedin son râvi ile başlayan kısmından bir veya birkaç râvisi, hatta senedin sonuna kadar bütün râvileri düşürülerek rivayet edilen hadise **muallak** adı verilmektedir. Buhârî gibi bazı muhaddisler, genellikle bir meseleyi kısaca ifade etmek istedikleri zaman senedinde hiçbir kopukluk bulunmayan hadisleri bütün senedlerini veya senedin bir kısmını atarak zikretmişlerdir. Onların maksatları bilindiği için bu nevi muallak rivayetler zayıf sayılmamıştır.

6. Râvisinin Kusuruna Göre. Râviler, hadis âlimleri tarafından ya yalancılık, ibadette gevşeklik gibi ahlâkî ve dinî kusurlar bakımından (adâlet) veya çok yanlışla, hâfıza bozukluğu, dikkatsizlik gibi zihnî yetersizlikler (zabt) açısından tenkide uğramışlardır. Râvilerin rivayet ettiği hadisler buna göre değişik adlar alır ve farklı mertebelerde değerlendirilir. Râvinin bir kelimeyi yanlış okuması veya hocasından dinlerken yanlış duyması sebebiyle senedinde yahut metninde hata yapılan hadise **musahhaf** denir. Daha sonraki dönemlerde bu mâna değişmiş, kelimenin yazılışı bozulmamakla beraber noktalama

hatası yapılan hadisler musahhaf, hareke ve harf yanlış yapılanlara da **muharref** adı verilmiştir. Bu hadisler sened ve metinlerinin durumuna göre sahih, hasen veya zayıf olabilir. **Muztarib hadis**, râviler tarafından birbirine muhalif olarak rivayet edilen, biri ötekine tercih veya birbiriyle telif edilemeyen rivayetlerdir. Râvisinin hâfıza kusurundan kaynaklanan ıztırâb metne göre senedde daha çok görülür ve hadisin zayıf sayılmasına yol açar. Râvilerden birinin metin veya seneddeki kelimelerin yerini değiştirmesi, yahut bir kelimenin yerine bir başka kelimeyi koyması suretiyle rivayet ettiği hadis **maklûb** adını alır. Hadisi rivayet edenin açıklama yapmak amacıyla söylediği, ancak talebeleri tarafından hadisin metninde veya senedinde bulunduğu zannıyla hadislerle birlikte rivayet edilen kelime veya cümle ve dolayısıyla bu fazlalığın bulunduğu hadise **müddrec** denir. Bazı hadisler, dış görünüşü bakımından kusursuz sanılsa bile sahih olmalarına engel teşkil eden ve ancak hadis âlimleri tarafından farkedilen gizli bir kusur (illet) taşıyabilir. Bu tür hadisler **muallal** veya **ma'lûl** denir. Güvenilir bir hadis râvisinin kendinden daha güvenilir olan bir râvinin veya râvilerin rivayetine ters düşecek şekilde naklettiği hadise **şâz** adı verilir. Bu hadislerden daha güvenilir râvinin rivayetine **mafhuz** denir ve bu hadis delil olarak kullanmada ötekine tercih edilir. Sika bir râvi, arkadaşlarıyla birlikte bir muhaddisten aldığı hadisi onların söylemediği bir fazlalıkla rivayet ederse bu fazla kısma "ziyâdetü's-sika" adı verilir ve ilâve kısım delil olarak kullanılabilir. Râvisi güvenilir de olsa sadece bir senedi bulunan hadis bazı âlimlerce şâz kabul edilmiştir. Şâz hadisin aksine zayıf bir râvinin güvenilir kimsenin rivayetine ters düşecek şekildeki nakline **münker** adı verildiği gibi münkerin karşıtı olan güvenilir râvinin rivayeti de **ma'rûf** diye anılır ve bu hadis delil olarak kullanılır. Hadiste yalan söylemekle itham edilen veya özel hayatında yalan söylediği, büyük günah işlediği, çok yanlışlığı bilinen râvinin tek başına rivayet ettiği hadise **metrûk** (matrûh) denmektedir.

Yalancılar tarafından uydurularak Hz. Peygamber'e nisbet edilen rivayetlere **mevzû** adı verilir. Bazı kötü niyetli kimseler, maddî veya mânevî çıkar elde etmek düşüncesiyle, yahut bir kısım iyi niyetli kişiler sevap kazanmak arzusuyla uydurdıkları veya duyup beğendikleri bazı sözleri hadis diye nakletmişler, bu

şekilde müslümanların dinlerini saf kaynağından almalarını bir ölçüde zorlaştırmışlardır. Muhaddisler, mevzû rivayetleri tesbit edip ayıklamak için çeşitli usuller geliştirmişler ve bu maksatla büyük gayretlerin ürünü olan çalışmalar ortaya koymuşlardır. Hadis diye uydurulan sözleri veya bizzat kendilerinin uydurduğu rivayetleri menfaatleri uğruna halka yaymaya çalışan kimselere "kussâs" adı verilmiştir.

II. ŞİA ve HADİS

İmâmîyye Şîası'na göre hadis, Hz. Peygamber ile onun gibi mâsum kabul ettikleri on iki imamın sözleri, filleri ve takrirleri olup bunlar arasında fark yoktur. Çünkü Resûl-i Ekrem'e gelen "ruh" onun vefatından sonra imamlara intikal etmiştir (Küleynî, I, 273-274). Bu anlayışla ilgili olarak altıncı imam Ca'fer es-Sâdık'ın şöyle dediği rivayet edilir: "Benim sözüm babamın sözüdür, babamın sözü dedemin sözüdür, dedemin sözü Hüseyin'in sözüdür, Hüseyin'in sözü Hasan'ın sözüdür, Hasan'ın sözü Emîrû'l-müminîn'in (Hz. Ali) sözüdür, onun sözü Resûlullah'ın, Resûlullah'ın sözü de Allah'ın kelâmıdır" (a.g.e., I, 53). Netice itibarıyla peygamberlerinkine benzer bir makama sahip olan ve onlar gibi Allah tarafından tayin edilen imamların (M. Hüseyin Âl-i Kâşifî'l-Gitâ, s. 58) sözü Allah'ın sözüdür; çünkü onlar meleklerin ve peygamberlerin bildiği her şeyi bildikleri gibi öğrenmek istedikleri bilgiyi doğrudan Allah'tan alma imkânına sahiptirler (Küleynî, I, 255-258). Ayrıca Resûl-i Ekrem'in Hz. Ali'ye yazdırdığı yetmiş zirâ uzunluğundaki "Câmi'a" adlı sahifede insanların muhtaç olduğu her şey, kıyamete kadar vuku bulacak her olay, bütün helâl ve haramlar, hatta cennetliklerin isimleri bile yazılıdır; çürümesi ve yıpranması mümkün olmayan bu sahife Hz. Ali vasıtasıyla imamlara intikal etmiştir. Hz. Peygamber'e Mi'rac gecesi verilen, ondan da Hz. Ali'ye ve imamlara intikal eden "Dîvânü's-Şî'a" adlı bir kitapta da bu tür bilgiler mevcuttur. Ca'fer es-Sâdık'ın yanındaki "el-Cifrû'l-ebayaz" adlı eserde Zebûr, Tevrat, İncil, Hz. İbrâhim'e verilen sahifeler ve Hz. Fâtîma'nın mushafı bulunmaktadır (Meclisî, XXVI, 18-67, 121-125). Ehl-i sünnet kaynaklarına göre ise Hz. Ali, Kur'an-ı Kerim'den başka Resûlullah tarafından kendisine verilmiş bir şey olup olmadığını soranlara, bazı hükümlere dair üç beş hadisi ihtiva eden küçük bir sahifeden başka yanında bir şey bulunmadığını, böyle bir iddiayı ile-

ri sürenlerin yalancısı olduğunu belirtmiştir (Müslim, "İtk", 20; Nesâî, "Kasâme", 9, 13).

Şîa'ya göre Hz. Peygamber sözlerinin yazılmasını hiçbir zaman yasaklamamış, bu sebeple başta Hz. Ali olmak üzere İbn Abbas gibi bazı sahâbîler Asr-ı saâdet'te hadis yazmışlar. Şîiler de daha Hulefâ-yi Râşidîn devrinden itibaren hadisleri tedvîn etmeye başlamışlardır. Resûl-i Ekrem'in Hz. Ali'ye bizzat yazdırdığı sahîfe (bazı kaynaklardaki adıyla *Kitâbü 'Âli*, bk. Hasan es-Sadr, *Te'sîsü's-Şî'a*, s. 279) hacimli bir eser olup bütün helâl ve haramları ihtiva etmekteydi. Resûlullah'ın âzatlısı olup onun zamanında önde gelen Şîiler'den biri sayılan Ebû Râfî' el-Kıbtî'nin, *Kitâbü's-Sünen ve'l-ahkâm ve'l-kağâyâ* adlı eserinde hadisleri ilk defa toplayıp tedvîn ettiği söylenmektedir. Yine onlara göre Şîi sahâbîlerden olup *Kitâbü Hâdisi Câselik'in* (Câsilitik) müellifi kabul edilen Selmân-ı Fârisî ile, Hz. Peygamber'den sonraki olaylar hakkında bilgi ihtiva eden *Kitâbü'l-Huṭbe'nin* müellifi Ebû Zer el-Gıfârî'den, ayrıca Hz. Ali ve Ammâr b. Yâsir'den rivayette bulunan ve aşırı bir Şîi olarak bilinen Asbağ b. Nübâte (Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl*, I, 271), Hz. Ali'nin kâtibi Ubeydullah b. Ebû Râfî, sonraları Seccâd lakabıyla tanınan Zeynelâbidîn ilk musanniflerdendir. Ehl-i sünnet mensupları hadisleri yazmaktan çekindikleri ve ancak II. (VIII.) yüzyıldan itibaren hadis tedvîn etmeye başladıkları halde Hz. Ali'yi kendilerine örnek alan Şîa grupları hadis yazmayı hiçbir zaman ihmal etmemişlerdir. Hz. Ali'den on birinci imam Hasan b. Ali el-Askerî'ye (ö. 260/874) kadar Şîa tarafından hadis konusunda 6600'den fazla eser kaleme alınmakla beraber (Hasan es-Sadr, *eş-Şî'a ve fûnûnü'l-İslâm*, s. 36) 400 kitabın (el-usûlû'l-erbaa mie) her biri "asıl" sayılmakta ve bunların bir başka kitaptan faydalanılmadan doğrudan mâsum imamlardan duyularak yazıldığı kabul edilmekte, ancak altmış veya yetmiş kadarının müellifi zikredilebilmektedir (İbn Şehrâşûb, s. 2; Hasan el-Emin, [1401/1981], II, 33-46). Bu eserlerden meydana getirilen ve Kur'ân-ı Kerim'den sonra en çok itibar edilen şu dört kitap (*Kütüb-i Erba'a*) Sünnîler'in *Kütüb-i Sitte*'sinin önemine sahiptir: 1. Küleynî'nin (ö. 329/940) *el-Kâfî*'si (Tebriz 1281; Tahran 1311; I-VIII, Tahran 1375-1378, 1961). Müellifin otuz (veya yirmi) yılda meydana getirdiği belirtilen İmâmîyye'nin bu en değerli hadis kitabı 16.099 hadis ihtiva etmek-

te olup "usul", "fürû" ve "ravza" adlı üç bölümden oluşmaktadır. Eserdeki rivayetlerin çoğu Ca'fer es-Sâdık'ın ve diğer mâsum imamların sözlerinden ibaret olup pek azı Hz. Peygamber'e aittir. 2. İbn Bâbeveyh el-Kummî'nin (ö. 381/991) *Men lâ yahḍuruhü'l-fakih*'i (I-IV, Leknev 1306-1307; I-IV, Necef 1377; Beyrut 1401/1981). 5963 (9044: Hasan es-Sadr, *Te'sîsü's-Şî'a*, s. 288) hadis ihtiva etmektedir. İbn Bâbeveyh eserini fazla uzatmamak için senedleri çıkarmış ve hadisleri kendince güvenilir bazı Şîi müelliflerin kitaplarından seçtiğini söylemiştir (*Men lâ yahḍuruhü'l-fakih*, I, 3). 3. Şeyhüttâife unvanıyla bilinen Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin (ö. 460/1067) *Tehzîbü'l-ahkâm*'ı (I-II, Tahran 1316-1318; I-IX, Necef 1377-1382; Beyrut 1401/1981). 393 babdan meydana gelen eserde özellikle ahkâma dair 13.590 hadis yer almaktadır. 4. Yine Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin *el-İstibşâr*'ı (I-III, Leknev, ts.; I-IV, Necef 1375-1376). 920 (915 veya 925) babdan meydana gelen ve *Tehzîbü'l-ahkâm*'ın ihtisarından ibaret olan eserde 5511 ahkâm hadisi bulunmaktadır (a.g.e., s. 288-289; *A'yanü's-Şî'a*, I, 144). Ebû Ca'fer et-Tûsî, bu iki eserdeki hadisleri büyük ölçüde *el-Kâfî*'den seçmiş olup bütün rivayetlerin isnadı muttasıl değildir (üzerlerine pek çok şerh, hâşiye ve ta'lik yazılmış olan bu eserler hakkında geniş bilgi için bk. KÜTÜB-İ ERBA'A).

Önem bakımından dört kitaptan hemen sonra gelen üç kitap daha bulunmaktadır. Bunların birincisi Feyz-i Kâşânî'nin (ö. 1090/1679) usul, fürû, sünen ve ahkâmı ihtiva eden *el-Vâfî* adlı eseri olup (I-II, Tahran 1310-1314; I-III, Tahran 1322-1324; I-III, Kum 1404/1984) *Kütüb-i Erba'a*'daki hadislerin tekrarından ibarettir. Müellif bu eserini daha sonra *eş-Şâfi* adıyla ihtisar etmiştir. İkinci kitap Hür el-Âmilî'nin (ö. 1104/1693 [?]) Hz. Peygamber, Hz. Ali ve imamlardan rivayet edilen hadisleri tam isnadlarıyla ve çeşitli rivayetleriyle topladığı *Vesâ'ilü's-Şî'a ilâ tahşîli mesâ'ilü's-şer'î*'sidir (I-III, Tahran 1269-1271, 1283-1288, 1313-1314, 1323-1324; Tebriz 1313; nşr. Abdürrahim Rabbânî Şîrâzî, I-XX, Tahran-Kum 1376-1389 ve bu neşrin ofset baskısı: Beyrut 1412/1991). Müellif, eserden daha kolay faydalanılmasını sağlamak amacıyla hadislerin isnadlarını çıkararak kitabını *Hidâyetü'l-ümme ilâ ahkâmü'l-e'imme* adıyla ihtisar etmiştir. Mirzâ Hüseyin b. Muhammed Takî en-Nürî et-Tabersî *Müstedrekü'l-Vesâ'il*'inde (I-III, Tahran

1318-1321), Hür el-Âmilî'nin eserinde yer almayan hadislerle birlikte toplam 23.000 rivayeti toplamış. Âyetullah Âgâ Hüseyin Burûcirdî de *Tehzîbü'l-Vesâ'il*'inde *Vesâ'il*'in bazı yanlışlarını tashih etmiştir. Üçüncü eser, Muhammed Bâkır el-Meclisî'nin (ö. 1110/1698 [?]), Şîi müelliflerine ait 400 kadar eserdeki Şîi-İmâmî rivayetleri bir araya getiren *Biḥâru'l-en-vâr*'ıdır (I-CX, Tahran 1376-1394; Beyrut 1403/1983).

Şîi âlimlerinin, kendi hadis kitapları hakkında Ehl-i sünnet'in aksine tutucu olmadıklarını, bu kitaplardaki hadislerin tamamını delil olmaya elverişli görmediklerini, dolayısıyla gerektiğinde onları tenkit ettiklerini, fakat Ehl-i sünnet'in başta *Şahîhayn* olmak üzere *Kütüb-i Sitte*'deki hadislerin hemen hemen tamamını hatasız kabul edip onları tenkide izin vermediklerini ileri sürmeleri (*Dâ'iretü'l-ma'ârifü'l-İslâmiyye eş-Şî'iyye*, III, 118, 120) gerçeği yansıtmamaktadır. Ebû Dâvûd ve Tirmizî gibi muhaddisler, *Kütüb-i Sitte* arasında yer alan kendi kitaplarında zayıf hadisler bulunduğunu belirttikleri gibi Sünnî mezhep imamları da bu kitaplardaki bazı hadisleri tenkit etmişler ve delil olarak kullanılmasını doğru bulmamışlardır (bk. KÜTÜB-İ SİTTE).

Şîa'ya göre hadisler mütevâtîr ve âhâd olmak üzere iki ana bölüme toplanır. Âhâd hadisler önce sahih, hasen, müvessak ve zayıf olmak üzere dört kısma, bunlar da kendi arasında otuz kadar türe ayrılır. Bir hadisin sahih olabilmesi için onu, mâsum olan Hz. Peygamber'e veya imama varıncaya kadar İmâmîyye'den âdil bir râvinin her tabakada yine kendisi gibi âdil ve İmâmîyye'den olan râviden alarak muttasıl bir senedle rivayet etmesi gerekir. Bir hadisin şâz olması sahih olmasına engel değildir (Şehîd-i Sâni, s. 77-80). Müvessak hadis Şîi olmakla birlikte, başka bir ifadeyle "akîdesi bozuk olmakla beraber" nakil hususunda güvenilir olduğu yine Şîiler tarafından kabul edilen diğer müslümanların rivayet ettiği hadistir. Buna "kavî" de denir (a.g.e., s. 84-85). Âdil olduğu kesin olarak bilinmemekle beraber övülmüş bir râvinin rivayeti hasen sayılmakta, sahih, hasen ve müvessak hadislerin şartlarına sahip olmayan rivayetler ise zayıf kabul edilmektedir. İmâmîyye için yeni bir terminoloji geliştirerek hadisleri sahih, hasen, müvessak ve zayıf olarak dört kısma ayıran kişinin Ebû'l-Fezâil Seyyid Cemâleddin Ahmed b. Tâvûs (ö. 673/1274) olduğu (Hasan es-Sadr, *eş-Şî'a ve fûnûnü'l-*

İslâm, s. 40) veya bu ayırımı İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'nin (ö. 726/1325) yaptığı söylenmektedir. Şîa ulemâsının güvenilir saydığı Sünnî râvilerin rivayetlerini kabul etmesine karşılık Sünnîler'in, yalancı olduklarını ve hadis uydurduklarını ileri sürerek Şîiler tarafından rivayet edilen hiçbir hadisi kabul etmedikleri yönündeki iddialar (Hâşim Ma'rûf el-Hasenî, *el-Mevzû'ât fi'l-âşâr ve'l-aḥbâr*, s. 53) gerçeği tam olarak yansıtmamaktadır. Nitekim Buhârî'nin, dâî* olmamak kaydıyla güvenilir Şîiler'in rivayet ettikleri hadisleri eş-Şâḥîḥ'ine aldığı bilinmektedir. Şîa'nın Sünnî hadis kitaplarında yer alan hadisleri güvenilir kabul etmemesinin en önemli sebebi, bu hadislerin çoğunun onların âdil saymadığı kişiler ve sahâbiler tarafından rivayet edilmiş olmasıdır. Onlara göre bir hadisin muteber sayılabilmesi için oğuldan babaya doğru Ca'fer es-Sâdık – Muhammed el-Bâkır – Zeynelâbidîn – Hz. Hüseyin – Hz. Ali – Resûlullah yoluyla gelmesi gerekir. Ehl-i beyt'ten olmayan sahâbilerden, meselâ Ebû Hüreyre, Semûre b. Cündeb, Amr b. Âs gibi kişilerden gelen rivayetlerin hiçbir değeri yoktur (M. Hüseyin Âl-i Kâşifî'l-Gitâ, s. 79). Genellikle Şîiler yalancı, hatta mürted, kâfir, fâsık ve münâfık saydıkları sahâbilerin rivayetlerini ihtiva etmesi sebebiyle *Kütüb-i Sitte*'nin hadislerine güvenilemeyeceği görüşündedirler (Bakan, s. 72, 74). Mâsum imamlardan Ca'fer es-Sâdık'ın, ashâbın Hz. Peygamber hakkında doğru söylediğini belirtmesine rağmen (Küleynî, I, 65) Şîa'nın sadece Selmân-ı Fârisî, Ebû Zer el-Gıfârî, Mikdâd b. Esved ve Ammâr b. Yâsir gibi belirli sahâbîleri güvenilir kabul etmesini (Hasan es-Sadr, *eş-Şî'a ve fûnûnû'l-İslâm*, s. 31) anlamak kolay değildir.

Şîi âlimleri, Hz. Ali'ye ve Ehl-i beyt'e muhabbetiyle tanınan Hâkim en-Nisâbüri'yi (ö. 405/1014) İmâmî bir Şîi olarak kabul ederler ve onun Ehl-i sünnet tarafından da kabul gören *Ma'rifetü 'ulûmü'l-ḥadis*'ini yaygın kanaatin aksine usûl-i ḥadis sahasında kaleme alınan ilk eser sayarlar. Şehîd-i Sâni lakabıyla anılan Zeynüddin b. Ali el-Âmilî'nin *el-Bidâye fi 'il-mî'd-dirâye* adlı eseri de Şîa'nın önemli usûl-i ḥadis kitapları arasında yer alır. Kitap müellifi tarafından *er-Ri'âye fi 'il-mî'd-dirâye* adıyla şerhedilmiştir (nşr. Abdülhüseyn Muhammed Ali Bakkâl, Kum 1408/1987). Ayrıca Hüseyin b. Abdüssamed el-Hârisî'nin *Dirâyetü'l-ḥadis*'i (Tahran 1306) ve oğlu Bahâeddin el-Âmilî'nin *er-Risâletü'l-Vecîze* diye de anılan

Dirâyetü'l-ḥadis'i de (Süleymaniye Ktp., Çelebi Abdullah Efendi, nr. 39, vr. 5-8; ayrıca bk. Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 597; Âgâ Büzürg-i Tahrânî İran'da birçok defa basıldığını söylemektedir: *eş-Zer'â*, XXV, 51) kayda değer eserlerdendir.

Şîa hadis ricâli konusunda da dört kitabı asıl kabul etmekte (Ebû Ca'fer et-Tûsî, s. 4), daha sonraki eserlerin bunlara dayandığını söylemektedir. Bunların ilki, Ebû Amr Muhammed b. Ömer el-Keşşî'nin (ö. 340/951) Sünnî ve Şîi râvileri ihtiva eden *Ma'rifetü'n-nâkûlîn* adlı eseri olup Ebû Ca'fer et-Tûsî kitaptan Sünnîler'i çıkararak Şîi râvilerden oluşan *İḥtiyârü ma'rifetü'r-ricâl* adıyla yeni bir eser meydana getirmiştir (bk. bibl.). İkinci ve üçüncü eserler de yine Ebû Ca'fer et-Tûsî'ye ait olup bunlardan *Ricâlü't-Tûsî*'de (nşr. Muhammed Sâdık Âl-i Bahrülulûm, Necef 1381/1961) Hz. Peygamber'in ashâbı ile on iki imamın yakınları kronolojik sıraya göre ele alınmakta, *Fihrisü't-Tûsî*'de ise (Kalkûta 1873; nşr. Muhammed Sâdık Âl-i Bahrülulûm, Necef 1961; Beyrut 1983) eserleri Şîa'ya göre asıl mahiyetinde olanlarla diğer müellifler incelenmektedir. Dördüncü eser, Ahmed b. Ali en-Necâşî'nin ilk Şîi müelliflerine dair *Kitâbü'r-Ricâl*'idir (*Ricâlü'n-Necâşî*) (Bombay 1317; nşr. Muhammed Cevâd en-Nâîfî, I-II, Beyrut 1408/1988).

En çok hadis rivayet ettiği söylenen Şîi râvilerinin başında Câbir el-Cu'fî (ö. 128/746) gelmekte, onun naklettiği 140.000 hadisin yarısını bizzat Muhammed el-Bâkır'dan aldığı belirtilmektedir (Hürel-Âmilî, XX, 151). Ancak Ebû Hanîfe ve İbn Kuteybe başta olmak üzere Sünnî âlimler Câbir için "zayıf, kezzâb, metruk" değerlendirmesini yapmışlardır. İmâmîyye Şîası içinde Ahbâriyye kolunun ileri gelen hadis âlimleri arasında yer alan Hür el-Âmilî'nin belirttiğine göre Şîiler, 300 yıldan fazla bir süre boyunca hadisleri mâsum imamların huzurunda yazdıkları için *Kütüb-i Erbâ'a'yı* tasnif eden üç imam döneminde, hatta daha sonraki zamanlarda bile sened tenkidini bir mesele olarak görmemişlerdir. Sahih rivayetleri zayıflarından ayırt eden bu musannif imamların eserlerindeki rivayetlerin güvenilir olduğunu belirtmeleri onların senedlerinin sağlamlığı için bir garanti sayılmıştır. Fakat Şîiler, kitaplarındaki hadislerin senedleri bulunmadığını söyleyerek bunları tenkide tâbi tutan Ehl-i sünnet'e karşı hadis kitaplarını savunmak zorunda kalınca yüzyıllar sonra Sünnîler'inkine benzer hadis terimleri ve isnad sistemini ge-

liştirmeye gayret etmişlerdir (a.g.e., XX, 96-100). İmâmîyye'nin Ahbâriyye koluna mensup âlimlerin Ehl-i sünnet taklitçiliği sayarak karşı çıkmasına rağmen İbnü'l-Mutahhar el-Hillî VII. (XIII.) yüzyıldan itibaren hadisleri sahih, zayıf gibi gruplara ayırmış, X. (XVI.) yüzyılda da ilk Şîi hadis usûlü kitabı kaleme alınmıştır. Cerh ve ta'dil ilminin daha sonra ortaya çıkması sebebiyle de Şîiler aslında var olmayan pek çok ismi hadislerin senedine eklemişlerdir. Zira gerçek anlamda tenkit sistemi kullanılsaydı, İmâmîyye fakihlerinin ileri gelenlerinden İbn Uşfur el-Bahrânî'nin dediği gibi, Şîi hadis külliyyatındaki rivayetlerden çok azı geride kalabilecekti (Nâsır b. Abdullah el-Kafârî, s. 384-388).

III. ŞARKİYATÇILAR ve HADİS

Şarkiyatçılar, Hz. Peygamber'in hadisleri yazmayı yasaklaması sebebiyle sahâbiler tarafından pek az hadisin rivayet edildiğini, hadis külliyyatını dolduran rivayetlerin çoğunun Hz. Muhammed'le ilgili bulunmadığını, bunların, ortaya çıkan yeni meselelere çözüm getirmek için II (VIII) ve III. (IX.) yüzyıllarda İslâm hukukçuları tarafından uydurulduğunu ileri sürerler. Ayrıca hadislerin farklı görüşlere mensup kimseler tarafından ortaya atılması yüzünden birbiriyle çeliştiğini, esasen bir kısmının Tevrat'tan, İncil'den ve eski hurafelerden derlendiğini iddia ederler. Şarkiyatçıların hadis konusunda farklı sonuçlara varmasının sebepleri arasında, İslâm âlimleri tarafından güvenilir kabul edilmeyen Vâkıdî, Ebû'l-Ferec el-İsfahânî gibi kişilere, ayrıca delil olarak kullanılmayan şâz, garîb, hatta mevzû rivayetlere fazlaca değer vermeleri zikredilebilir. Şarkiyatçıların, ilmiîlik iddiasıyla hadisleri tarihî olaylara göre uygun düşüp düşmediğine bakarak açıklamaya kalkışmalarını, en sahih hadislerin bile belli bir zamanda ve belli maksatlarla uydurulduğunu ileri sürmelerini ilmiîlikle bağdaştırmak mümkün değildir. Onların bu tutumunun ardında yatan temel fikir ise İslâm'ın ilâhî vahye dayanmadığı ön yargısıdır (Seyyid Hüseyin Nasr, s. 91).

G. H. A. Juynboll'un belirttiğine göre hadislerin büyük bir kısmının uydurma olduğunu ilk defa Avusturyalı şarkiyatçı Aloys Sprenger iddia etmiştir. Juynboll, onun *Şâḥîḥ-i Buhârî*'deki hadislerin en az yarısının sahih bulunduğunu kabul eden Reinhart Dozy, Weil ve William Muir'den daha şüpheli olduğunu ortaya koymuştur (*The Authenticity of the Tradition Literature*, s. 1). Hadis hakkında en geniş

araştırmayı yapan ve daha sonraki şarkiyatçılar tarafından sözü senet kabul edilen Ignaz Goldziher'in kendini tarafsız göstermeye gayret eden tavrı ile, açıkça İslâm aleyhtarlığı yapmaktan kendilerini alamayan İtalyan şarkiyatçısı Leone Caetani ve papaz Henri Lammens gibilerinin tavırları arasında fark vardır. Bununla beraber hepsinin kanaati, hadisin Kur'an'dan sonra İslâm'ın ikinci kaynağı sayılabilecek güvene sahip olmadığı noktasında birleşmektedir. Hadisler hakkındaki görüşlerini *Muhammedanische Studien* (I-II, Halle 1889-1890) adlı eserinin II. cildinde (*Etudes sur la tradition islamique*, trc. Leon Bercher, Paris 1952) ortaya koyan Goldziher'in bazı kanaatleri, şarkiyatçıların hadise bakışları hakkında genel bir fikir verecek mahiyettedir. Goldziher başlangıçta hadislerin fazla bir yekün tutmadığını, fakat sonradan uydurulan rivayetlerle bu miktarın arttığını ileri sürmekte, buna delil olmak üzere sahâbilerin pek az hadis rivayet ettiklerini, rivayet sırasında son derece titiz davrandıklarını, ayrıca ilk zamanlarda Peygamber'in hadislerin yazılmasına izin vermediğini, bunun sonucu olarak daha sonraki zamanlarda birçok âlimin hadislerin yazılmasını uygun görmediğini söylemekte ve buradan hareketle, "Bana kitapla birlikte onun bir benzeri verildi" meâlindeki hadisi müslümanların uydurduğunu iddia etmektedir (Goldziher, *AÜFD*, XIX, 223-235). Hadislerin, başta sahâbiler ol-

mak üzere son derece titiz râviler tarafından daha sonraki nesillere aktarıldığını gösteren delilleri Goldziher'in yaptığı gibi hadislerin aleyhine olacak şekilde değerlendirmek, en iyimser bir yorumla İslâm'ın ilk temsilcilerinin dinî heyecanlarını, Resûlullah'a bağlılıklarını ve dinin ancak onun uygulamalarıyla doğru şekilde anlaşılabileceğine olan inançlarını bilmemekle izah edilebilir. Nitekim bazı sahâbiler, hadis rivayetinde titiz olmakla beraber kişiyi bildiğini gizlemekten sakındıran âyetler karşısında ölüm döşeginde bile kendilerini hadis rivayetine mecbur hissetmişlerdir. Öte yandan uzun bir hayat süren bir kısım sahâbilerin karşılaştıkları olaylar üzerine Resûlullah'tan duyup öğrendiklerini aktarmaları ve kısa ömürlü arkadaşlarına nisbetle daha fazla hadis rivayet etmeleri tabii görülmedir. Aşere-i mübeşşerenin ittifakla naklettiği, *Kütüb-i Sitte* müellifleri başta olmak üzere birçok hadis âliminin eserlerinde yer verdiği, en titiz muhaddislerin bile mütevâtir hadisin yegâne örneği kabul ettikleri, "Kim benim ağzımdan bilerek hadis uydurursa cehennemdeki yerine hazırlansın" meâlindeki hadisi, uydurma hareketini önlemek amacıyla muhaddislerin ürettiğini söylemesi (*Etudes sur la tradition islamique*, s. 162-163), esasen Goldziher'in hiçbir bilimsel ölçüye değer vermediğini göstermektedir. Dinde önemli bir yeri bulunan, "Yapılan işler niyetlere göre değer kazanır" meâlinde-

ki hadisin de güvenilir bütün hadis kitaplarında yer almasına, hem İslâm'ın ruhuna hem de, "Herkes kendi mizaç ve meşrebine göre iş yapar" meâlindeki âyete (el-İsrâ 17/84) uygun olmasına, ayrıca Goldziher'in hadisleri değerlendirirken dikkate aldığı tarihî gelişmeyle ilgili bir yanının bulunmamasına rağmen sonradan uydurulduğunu ileri sürmesi (*el-'Aki-de ve's-şerî'a*, s. 44) şaşırtıcıdır.

Goldziher'in "hadislerin büyük bir kısmının eyaletlerde kendiliğinden ortaya çıktığı", bunların "mevzî bir görüşü desteklemek için vücut bulduğu" (*Etudes sur la tradition islamique*, s. 217) şeklindeki iddiası şarkiyatçıların hadisler hakkındaki genel kanaatini yansıtmaktadır. Onun, bizzat müslüman münekkittlerin pek çok rivayetin bölgesel özelliğine işaret ettiğini söyleyerek görüşünü desteklemek üzere *Sünenü Ebî Dâvûd* ve *Sünenü Tirmizî*'den verdiği örnekler, aslında bir şehre yerleşen bir sahâbînin belki de tek başına Resûlullah'tan duyduğu veya başka sebeplerle bölgesel özellik taşıyan rivayetleridir. Bir sahâbîden rivayette bulunan şehir halkının ondan duydukları hadisleri sadece kendi bölgelerinde rivayet etmeleri sebebiyle, "Bu Şamlılar'ın hadisidir; Bu Hicazlılar'ın hadisidir" gibi ifadelerle anılan bazı hadisler "nisbî ferd" denilen rivayetlerdir. Subhî es-Sâlih'in, "hadisin tedvininde muhitin tesiri" başlığı altında incelediği bu gibi rivayetler (*Hadis İlimleri ve Hadis İstilahları*, s. 39-41) hadislerin tedvin edilmeden önceki bazı özelliklerini yansıtmaktadır. "Efrâdü'l-büldân" diye anılan bu rivayetler, Goldziher'in iddia ettiğinin aksine hadislerin büyük bir kısmını meydana getirmemektedir. *Efrâdü's-Şahihayn* gibi eserlerden öğrenildiğine göre binlerce hadis ihtiva eden Buhârî ile Müslim'in sahîhlerinde bu türden en çok 200 kadar ferd ve garîb hadis bulunmaktadır. Siyasî veya itikadî görüşlerini desteklemek üzere hadis uyduranlarla titiz ve güvenilir hadis râvilerini aynı kefeye koymayı ilmî tarafsızlıkla bağdaştırmak mümkün değildir. "İslâm'da Hadisin Yeri" adlı makalesinde, müslümanların hadisleri Kur'an'dan sonra ikinci dinî kaynak durumuna getirebilmek için hikmet kelimesine "Hz. Peygamber'e ihsan edilen vahiy" anlamı yüklediklerini iddia eden Goldziher, diğer peygamberlere de hikmet verildiğini belirten âyetlere işaret ederek hikmetin sadece Hz. Muhammed'e mahsus olmadığını söylemektedir. Gerçekte hikmetin yalnız Resûlullah'a verildiğini iddia eden hiçbir İslâm âlimi bulunmadığı gibi, di-

Mehmed Râsim'in sülûs-nesih hatla yazdığı koltuklu hadis kıtası (İÜ Ktp., AY, nr. 6487)

ğer peygamberlere hikmet verilmesinin hikmetin Resûl-i Ekrem'e de verilmesine engel teşkil etmeyeceği açıktır. Goldziher'in, İslâm dünyasında yeni meselelerin ortaya çıkmasıyla hadisin ikinci kaynak kabul edildiği yolundaki iddiasını tekarrüyanlar arasında James Robson da bulunmaktadır (EP [Fr.], III, 24-25).

Hadislerin Hz. Peygamber zamanında yazılmaya başlandığı konusundaki delilleri görmezlikten gelen, ayrıca tedvîn ve tasnif çalışmalarını birbirine karıştıran Goldziher (Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 11-15) meselenin içinden çıkamayınca İslâmî kaynaklarda bu konuda çelişkili bilgiler bulunduğunu ileri sürmekte ve bu sebeple tedvîn'in başlangıcını III. (IX.) yüzyıla kadar götürmektedir. Böyle düşünen şarkiyatçılarla tedvîn faaliyetinin II. (VIII.) yüzyılda başladığını söyleyerek daha mutedil görünenlerin maksatları farklıdır. Bu ikinci gruptakilerin amacı o tarihten itibaren yazıya güvenildiği, bu sebeple hadisleri ezberleyerek muhafaza etme geleneğinin terkedildiği düşüncesini ortaya atmaktadır. III. (IX.) yüzyılda başlatanların gayesi ise geç bir tarihe kadar yazılmadığı için hadislerin sağlam bir şekilde korunamadığı kanaatini uyandırarak hadis tedvîn edenlerin kendi görüşlerine uyan rivayetleri topladıkları ve işlerine geldiği şekilde hadis uydurdıkları hususundaki görüşlerine zemin hazırlamaktır.

Goldziher, hadislerin sonraki dönemlere güvenilir bir şekilde intikal etmediği şeklindeki tezine dayanak hazırlamak üzere önemli bazı hadis otoritelerinin güvenilirliği hakkında şüphe uyandırmaya çalışmış, bunun için de hadislerin resmî tedvîninde birinci derecede rol oynayan İbn Şihâb ez-Zühri'yi seçmiştir. Zühri'nin Mekke'deki Mescid-i Harâm'a karşılık Kudüs'teki Mescid-i Aksâ'yı hac merkezi yapmak, Kubbetü's-sahre etrafında yapılacak tavafin Kâbe'de yapılan tavaftan farkı olduğunu kabul ettirmek isteyen Halife Abdülmelik b. Mervân'ın arzusu üzerine, "Mescid-i Harâm, Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksâ dışında hiçbir mescide sefer yapılması doğru değildir" (Buhârî, "Şalât fi mescidi Mekke", I, 6, "Şavm", 67; Müslim, "Hac", 415, 511, 512) meâlindeki hadisi uydurduğunu iddia etmiştir (Etudes sur la tradition islamique, s. 41-53). Bu konuda görüşlerinden faydalandığı Şîî tarihçi Ya'kûbî, Mekke ve Medine'ye hâkim olan Abdullah b. Zübeyr'in hacca giden Suriyeliler'i kendine biat etmeye zorlaması üzerine Abdülmelik'in

hacı adaylarına Zühri'nin rivayet ettiği yukarıdaki hadisi okuyarak Mescid-i Aksâ'ya da hac maksadıyla gidilebileceğini söylediğini, oradaki kayanın üzerine bir kubbe yaptırıp bu kubbeye ipek örtü örttüğünü ve hac maksadıyla Mekke'ye gidilmesine engel olduğunu ileri sürmekle beraber (Târîh, II, 261) Zühri'nin bu hadisi uydurduğundan söz etmemiştir. Fakat Goldziher, bu asılsız olayı gerçek kabul ettiği gibi Zühri'nin güvenilirliği hakkında şüphe uyandırmak için hadisi onun uydurduğunu özellikle söylemiş, daha sonra diğer şarkiyatçılar da bu iddiayı aynen benimsemişlerdir (İA, VI, 945, 957). Fakihliği ve hadis rivayetindeki titizliğiyle tanınan Abdülmelik b. Mervân'ın, birçok sahâbînin ve büyük tâbîlerin henüz hayatta bulunduğu bir tarihte hiçbir müslümanın cesaret edemeyeceği ve kimseye kabul ettiremeyeceği böyle bir icraata teşebbüs edebileceği düşünülemez. Müslümanlar için son derece önemli olan böyle bir hadise cereyan etseydi bunun diğer kaynaklarda da mutlaka yer alması gerekirdi. Ayrıca Kubbetü's-sahre'nin 72'de (691) tamamlandığı, bu tarihten itibaren Mekke'nin esasen Ermevîler'in elinde olduğu (M. Mustafa el-A'zamî, *Menhecû'n-nağd 'inde'l-muhaddişîn*, s. 127-131), daha da önemlisi Zühri ile Abdülmelik'in ilk defa 80 (699) yılı civarında tanıştıkları bilinmektedir. Goldziher'in bazı İslâmî konuları bilmediğini yahut maksatlı olarak yanlış yorumladığını gösteren örnekler az değildir (M. Mustafa el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 10-18; Goldziher'in metodu ve görüşleri için bk. DİA, XIV, 105-111).

İtalyan şarkiyatçısı Leone Caetani *Annali dell'Islam (İslâm Tarihi)* adlı eserinde, "en mükemmel olan ve en şâyânî i'timad isimlerden tereküb eden isnadların bile II. asır nihayetinde, belki III. asr-ı hicrideki hadis ulemâsı tarafından tertip ve âdeta icad edilmiş olduğunu" iddia etmiştir (I, 86). Hadislerin güvenilirlik ölçüsünün ilk kademedede ortaya koyan isnad sistemi hakkındaki bu ağır ithamını hiçbir belgeye dayandırmaması, onun en önemli konularda bile zan ve tahminle konuşmakta sakınca görmediğini kanıtlamaktadır. Kendi kaynaklarından biri olan ve II. (VIII.) yüzyılın başlarında yazılan İbn İshak'ın küçük hacimli *es-Sîre*'sinde bile 200'e yakın isnadın kullanılmış olduğunu görmezlikten gelmesi, tıpkı hadis metinleri gibi isnadların da daha sonraları icad edildiğini kabul etmesi (a.g.e., I, 88) sebebiyledir. Caetani'nin hadisler hakkındaki peşin hükmünün örneklerin-

den biri de şudur: Hollandalı şarkiyatçı Reinhart Dozy'nin, bütün müsteşrikler gibi Hz. Peygamber'in uydurup Allah'a nisbet ettiğini ileri sürdüğü Kur'an'a ve Resûlullah'a ağır hakaretler etmesi yanında *Şahîh-i Buhârî*'nin yarısını "en titiz münekkittlerce bile sahih sıfatına lâyık" bulması, hadislerin çoğunun şifahî olarak korunduğunu ve bunların genellikle hicretin II. asrında yazıldığını söylemesi (Dozy, I, 161-165) gibi olumlu sayılabilecek tavırlarını Caetani, "ihtiyatsızca kendisini bırakıvermiş iyimser bir güven" olarak nitelermektedir (*İslâm Tarihi*, I, 90). Zira ona göre *Şahîh-i Buhârî* ve *Şahîh-i Müslim*'deki hadisler İslâmiyet'in en gelişmiş bir devresindeki dinî, siyasî ve içtimâî şartların bir çerçevesinden ibarettir. Bu hadisler Hz. Peygamber'in söylediği sözler değil hicretin II. yüzyılındaki müslümanların onun söylemiş olmasını istedikleri şeylerdir (a.g.e., I, 91).

Henri Lammens, Hz. Muhammed'in erken vefat etmesinin Kur'an'ı yeniden ele alıp ondaki bazı boşlukları doldurmasına fırsat vermediğini söylemekte, var olmayan sünneti ortaya çıkarmak veya mevcut fikirleri yerleştirmek için hadisin başvuru kaynağı olması gerektiğini, bu sebeple de hadis metinlerinin çok dikkatli ve titiz bir şekilde yeniden üretildiğini ileri sürmektedir. Hadislerde Kitâb-ı Mukaddes'ten alıntılar bulunduğunu, "Rab İsâ'nın Duası" (Lord's Prayer) gibi hemen hemen hiç değiştirilmeyen nakiller yapıldığını iddia etmekte ve buna örnek olarak, "Sağ elinin verdiğini sol elin bilmesin" meselini zikretmektedir (*Islam Beliefs and Institutions*, s. 70-72). Bu hikmetli ifadenin, "Eğer sadakaları açıktan verirseniz ne âlâ! Şayet onu fakirlere gizlice verirsiniz işte bu sizin için daha hayırlıdır" (el-Bakara 2/272) şeklindeki ilâhî kaynaktan çıkmış olması ona göre hiçbir önem taşımamaktadır.

David Samuel Margoliouth, Hz. Muhammed'in kendinden sonra bir hüküm ve dinî bir karar bırakmadığını söylemekte, ilk İslâm cemaatinin uyguladığı sünnetin eski Araplar'ın örfü olduğunu, bunların onun sünnetiyle bir ilgisi bulunmadığını, Peygamber'in temeli Kur'an'da olmayan bir kural ortaya koymadığını ileri sürmekte (*The Early Development of Mohammedanism*, s. 66, 70, 76), şarkiyatçıların, fikhî hüküm ve kararların Hz. Peygamber'e izâfe edildiği şeklindeki genel kanaatini paylaşılmaktadır (MW, II/2, s. 115).

Reynold Alleyne Nicholson da muhadislerin birbirine zıt birçok hadisi Hz. Pey-

gamber'e isnat ettiklerini ve bunları telif imkânı bulamadıklarını iddia etmekte, buna misal olarak köpeklerin bir yerde öldürülmesini emreden, başka bir yerde de bunu yasaklayan rivayetleri göstermekte, ayrıca Ebû Hüreyre gibi bazı sahâbilerin tarlaları bulunduğu için köpek beslemeyi mubah gördüklerini, nitekim İbn Ömer'in, "Ebû Hüreyre'nin tarlası vardır" diyerek onun bu konudaki açığını ortaya çıkardığını ileri sürmektedir (İz-ziyye Ali Tâhâ, *Mecelletü'l-Buhûşî'l-İslâmiyye*, s. 284-285). Nicholson'un, birbirini nakzeden pek çok hadis bulunduğu yolundaki iddiasını sürdüren Alfred Guillaume da "Lâ ilâhe illallah diyen bir kimsenin hırsızlık yapıp zina etse bile cennete gireceğini" belirten hadislerle (Buhârî, "Tevhîd", 33), "kalbinde zerre miktarı kibir bulunan kimsenin cennete giremeyeceğini" (Müslim, "İmân", 147), "zina eden kimsenin o sırada mümin olamayacağını" (İbn Mâce, "Fiten", 3) belirten hadisleri zikrederek bunları birbiriyle telif etmenin imkânsız olduğunu söylemekte, ayakta su içmenin veya ayakta abdest bozmanın lehinde ve aleyhindeki hadisleri de bu arada zikrederek bu kabil rivayetlerin ciddi metin tenkidinden geçirilmesini teklif etmektedir (*Islam*, s. 106-111).

Bu iki şarkiyatçının, birbirini nakzeden pek çok hadis bulunduğu ve bunların metin tenkidine tâbi tutulmadığı yolundaki iddiaları gerçeği yansıtmamaktadır. Esasen birbirine zıt gibi görünen hadisler bulunmakla beraber bunlar diğer hadislerle nispetle oldukça azdır. İslâm âlimleri çok erken devirlerden itibaren hadisleri doğru anlamak, onların sahihini zayıf ve mevzû olanından ayırmak için sened tenkidi yanında metin tenkidine ilişkin prensipler de ortaya koymuşlar, özellikle birbirine muarız görünen rivayetler için geliştirdikleri şâz, münker, muztarib, mensuh gibi ölçüler sayesinde bu tür problemleri halletmeye çalışmışlardır. İmam Şâfiî'nin *İhtilâfû'l-hadîs*'i, İbn Kuteybe'nin *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*'i (Guillaume ve Nicholson'un söz konusu ettiği hadislerin te'vili için bk. s. 143-145, 164-169, 212-215, 432-433), muhaddisler tarafından başından beri uygulanan bu prensiplerin erken bir devirde kitap haline getirildiğini ortaya koymaktadır (ayrıca bk. MUHTELİFÜ'L-HADİS). Ebû Hüreyre'nin tarlası bulunduğu ve bekçi köpeğine ihtiyacı olduğu için köpek beslemeyi mubah gördüğü, İbn Ömer'in de, "Ebû Hüreyre'nin tarlası vardır" diyerek onu bu konudaki hadisi uydurmakla suçladığı iddiasının

gerçekle ilgisi yoktur. "Ebû Hüreyre benden daha hayırlıdır, rivayet ettiklerini de benden daha iyi bilir" (İbn Hacer, *el-İşâbe*, VII, 438) diyen, daha sonra bu hadisi "tarla köpeği" ilâvesiyle bizzat rivayet eden (Müslim, "Müsâkât", 56) İbn Ömer'in Ebû Hüreyre'yi suçlaması mümkün görünmemektedir (bk. EBÜ HÜREYRE).

Zührî'nin hadislerin tedvini hususundaki meşhur sözünü Alfred Guillaume'un anlamamış olması düşünülmez. Zührî, kendisi gibi düşününlerin emirler tarafından zorlanıncaya kadar hadisleri yazmaya taraftar olmadıklarını belirtmekte, Guillaume ise onun bu sözünü emirlerin baskısıyla muhaddislerin hadis uydurduklarının en açık delili saymaktadır (*The Traditions of Islam*, s. 50). Hadis uydurmakla hiçbir ilgisi bulunmayan bu söz, Zührî'nin kendisini ve diğer muhaddisleri ele vermesi olarak değerlendirilmenin mantıklı görünmediği ortadadır. Duncan Black Macdonald da aynı konuyu bir başka açıdan ele almakta, hâfizalarına güvenen ve hadislerin yazılmasına karşı çıkan bazı muhaddislerin tedvin hareketinin II. (VIII.) yüzyılın ortalarına kadar gecikmesine sebep olduklarını, bunun da hadislerin kaybolmasına yol açtığını iddia etmektedir (*The Development of Muslim Theology*, s. 76-77).

Hadislerin yazılması belli bir süre yasaklanmakla beraber bazı sahâbilerin Hz. Peygamber'den özel izin alarak yazmayı sürdürdüğü, ayrıca bu yasağın sahâbileri ve tâbîleri hadisleri titizlikle ezberlemeye sevkettiği bilinmekte, tedvin hareketinin de sanıldığı gibi geç bir tarihte kalmadığı görülmektedir (yk. bk.). Guillaume ile Macdonald sadece iddiaları doğrultusundaki bazı rivayetleri dikkate almışlar, konuya açıklık getirecek diğer rivayetlere önem vermemişlerdir.

Joseph Schacht, Hz. Peygamber'in hukukî mahiyette bir şey yapıp söylemeyi hiçbir zaman düşünmediği, esasen onun buna yetkisinin bulunmadığı kanaatini taşıdığı için, Goldziher gibi bu nevi hadislerin II (VIII) ve III. (IX.) yüzyılda yaşayan İslâm âlimleri tarafından uydurulduğunu ileri sürmüştür. Schacht'in müsteşrikler tarafından çok beğenilen *Origins of Muhammadan Jurisprudence* adlı eserindeki cüretkâr iddialarını Muhammed Mustafa el-A'zamî *On Schacht's Origins of Muhammadan Jurisprudence* (trc. Mustafa Ertürk, *İslâm Fıkhi ve Sünnet*, İstanbul 1995) adlı çalışmasıyla cevaplandırmıştır. Siyasî, itikadî, hatta hukukî konularda hadis uydurulduğu tarihi

bir vâkıa olmakla beraber bunların hadis otoriteleri tarafından zamanında tesbit edilip değerlendirilmesi sebebiyle muteber fıkıh kitaplarında yer almadığı da bir gerçektir. Schacht'ın, isnad sistemine II. (VIII.) yüzyılın başlarında veya en erken I. (VII.) yüzyılın sonunda başladığı, senedlerin, fikir ve inançlarını ilk otoritelere dayandırmak isteyen kimseler tarafından keyfî ve dikkatsiz bir şekilde hazırlandığı yolundaki iddiaları (tenkidi için bk. A'zamî, *İslâm Fıkhi ve Sünnet*, s. 202-252, hadislerle ilgili diğer görüşleri için ayrıca bk. s. 30-32, 43, 45, 54-58, 144-145; a.mlf., *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 194-222), I. (VII.) yüzyılda Hz. Peygamber'in hiçbir hadisinin mevcut olmadığı görüşünün tabii bir sonucudur. Schacht, isnadın İslâm'daki ilk fitne ile birlikte başladığını söyleyen İbn Sîrîn gibi âlimlerin sözlerini de asılsız saymak suretiyle bu konuda sadece kendi iddialarına geçerlilik tanımıştır.

Philip Khuri Hitti, müslümanların hadisleri tıpkı Kur'an gibi vahiy mahsulü olarak kabul ettiklerini, halbuki hadislerin çoğunun Kitâb-ı Mukaddes'ten, özellikle de İnciller'den alındığını iddia etmekte; bunu ispatlamak amacıyla da suç işleyen kölesini dövmek için izin isteyen birine Hz. Peygamber'in izin vermediği gibi onu günde yetmiş defa affetmesini öğütlediğine dair hadis (Müsned, II, 90; Tirmizî, "Birr", 31) Matta İncili'nden (18/21, 22), Câbir b. Abdullah'ın, Medine'de Hendek Gazvesi'ne hazırlanıldığı sırada pişirdiği az bir yemeğin Resûl-i Ekrem'in bereketiyle 1000 kişiyi doyurmasına dair hadisin de (Müslim, "Eşribe", 141) Hz. İsâ'nın aynı şekilde 4000 kişiyi doyurduğuna dair Matta İncili'ndeki rivayetten (15/30-38) alındığını ileri sürmektedir (*Islam and the West*, s. 105-107). Bu konuda aynı görüşü benimseyen James Robson'a göre bu nevi rivayetler müslümanların hristiyanlarla olan temasları sonucunda ortaya çıkmış olup bunlarla mucize sergilemede Hz. Peygamber'in Hz. İsâ'dan geri kalmadığı inancı yayılmak istenmiştir (*MW*, XLI/1-4, s. 174).

Müslümanların, hadisleri Kur'an gibi vahiy mahsulü kabul ettikleri iddiası gerçeği tam olarak yansıtmamaktadır. Her ne kadar bazı âlimler, Cebrâil'in Kur'an gibi sünneti de Hz. Peygamber'e getirdiğini söylemişlerse de (Dârimî, "Mu'ad-dime", 49; Abdülğani Abdülhâlik, s. 337) İslâm âlimlerinin büyük çoğunluğu hadisleri Kur'an'dan sonra ikinci kaynak, Kur'an'dan farklı bir vahiy ve ilham eseri

görmüşler ve onu hiçbir zaman tıpkı Kur'an gibi bir vahiy mahsulü saymamışlardır (yk. bk. Önemî). Öte yandan müslümanları Ehl-i kitaba benzemekten şiddetle sakındıran Hz. Peygamber'in (Bu-hârî, "Enbiyâ", 50; Müslim, "İlim", 6) Kitâb-ı Mukaddes'ten faydalanması söz konusu olamaz. Tahrifata uğrayan Kitâb-ı Mukaddes'teki sözlerin Hz. İsa'ya aidiyeti kesin olmadığı, bu sebeple Resûl-i Ekrem'in bu ifadeleri kabul veya reddetmeyi yasakladığı bilindiğine göre (Buhârî, "İtişâm", 25; "Tevhîd", 51) onun kendi yasağına uymaması, muhaddislerin de Hz. Peygamber'in bu emrine karşı gelmeleri imkânsızdır. Eğer Kitâb-ı Mukaddes'teki bu sözler tahrif edilmemişse aynı ilâhî kaynaktan beslenen iki peygamberin birbirine yakın sözler söylemesi ve benzer mucizeleri göstermeleri tabiidir.

Theodor William Juynboll, *Encyclopedie de l'Islam*'ın ilk baskısına yazdığı "Hadis" maddesinde hadis uydurmacılığı konusunu Goldziher'in görüşlerine dayanarak genişçe ele almış; muhaddislerin Peygamber'e ait söz ve fiilleri yeni zamanın düşüncelerine uygun şekle soktuklarını ve gayelerine uygun birçok hadis ortaya çıkardıklarını belirterek bütün muhaddisleri suçlamış; Juynboll da diğer müsteşrikler gibi hristiyan akidelerinden, İncil'in ve apokrif kitapların fıkralarından, yahudi fikriyatından, Yunan filozoflarının nazariyelerinden faydalandığını ileri sürmüştür; akaid esasları, ahkâm, helâl ve haram, medenî ve cezaî hukuk, muâşeret, âhiret hayatı, yaratılış ve geçmiş peygamberler hakkında vb. dinî konulara dair hadis uydurulduğunu belirterek bütün hadisler üzerinde şüphe uyandırmak istemiştir. Buna karşılık kötü niyetli uydurmacıların oyununu boşa çıkarmak amacıyla gerçek muhaddislerin verdikleri mücadele ve geliştirdikleri tenkit metodundan söz etmemiş; hadis uyduranların birer hadis otoritesi olmadığı, bu sebeple onların ortaya attığı rivayetlere herkesin itimat etmediği ve bu sözlerin önemli muhaddislerin eserlerinde yer almadığı gerçeğini de dile getirmişti. Juynboll, müslümanların hadis uydurma hareketini doğru bulmadıklarını belirtmekle birlikte Peygamber'e izâfe edilen özellikle dinî ve ahlâkî düstur mahiyetindeki sözler için hafifletici sebepler ileri sürdüklerini iddia ederek onların *tergîb ve terhîb** konusunda hadis uydurmasına göz yumduklarını söylemektedir. Halbuki uydurma hadisleri konu alan bütün kitaplarda, Allah rızası için

hadis uydurduklarını ifade eden sözde zâhidler hadislerin ruhundan ve mânasından haberdar olmayan en zararlı sınıf olarak kabul edilir (Kandemir, s. 56-61). Juynboll'un, "Ebû Hüreyre'nin doğru söylüğü pek çok kimselerce kabul edilmeyerek şiddetli itirazlarla karşılandı" demesi, çok hadis rivayet ettiği için Ebû Hüreyre'yi gözden düşürme maksadına, "En büyük zaman tenâkuzlarını ihtiva eden hadisler bile umumca itimada lâyık görüldü" sözü de hadisler hakkında şüphe uyandırma hedefine yönelik asılsız iddialardan ibarettir. Onun "Hadis" maddesindeki gerçek dışı görüşleri, bu ansiklopedinin Arapça tercümesinde Ahmed Muhammed Şâkir tarafından cevaplandırılmıştır (DMİ, VII, 230-247).

Müsteşriklerin üzerinde en fazla durdukları hususlardan biri de muhaddislerin bütün gayretlerini sened tenkidine yönelttikleri, şeklen kusursuz olan rivayetleri güvenilir sayarak metin tenkidıyla meşgul olmadıkları iddiasıdır. Halbuki hadislerin sağlamlık derecesini tesbit etmek üzere muhaddislerin ortaya koyup geliştirdiği sened tenkidi, rivayetleri bir tür ön elemenden geçirme faaliyeti olup bundan sonra hadis metinleri de incelemeye bunların Kur'an'a, mütevâtîr sünnete, te'vil edilmeyecek kadar akla, duyu ve müşahedeye ve tarihî gerçeklere aykırı olup olmadığı tesbit edilmeye çalışılmıştır. Muhaddisler, bu ölçülere göre hadis inşasında ve mânasında bir bozukluk bulunmasını ondan şüphelenmek için yeterli sebep kabul etmişlerdir. Erken devirlerden itibaren metin tenkidi alanında yapılan çalışmalar geniş araştırmalara konu olmuştur. Bu çalışmalara örnek olarak Selâhaddin b. Ahmed el-Edlibî'nin *Menhecû nakdi'l-metn 'inde 'ulemâ'l-hadîs'i-nebevî* (Beyrut 1403/1983), Misfir b. Gurmullah ed-Dümeynî'nin *Meķâyisü nakdi mütûni's-sünne* (Riyad 1404/1984), Muhammed Lokmân es-Selefi'nin *İhtimâmü'l-muhaddisîn bi-nakdi'l-hadîs seneden ve metnen* (Riyad 1408/1987) ve Muhammed Tâhir el-Cevâbî'nin *Cûhûdül-muhaddisîn fi nakdi metni'l-hadîs* (Tunus 1991) adlı eserleri zikredilebilir.

Şarkiyatçıların hadis ve sünnet aleyhindeki görüşlerinin Arapça metinleri yeterince anlayamadıklarından kaynaklandığı fikrinde (Hatiboğlu, s. 84-94) gerçeklik payı bulunmakla beraber söz konusu aleyhtarlığı sadece bu sebebe bağlamak fazla iyimserlik olur. Hadislerin güvenilir olmadığı hususunda müsteşrikler

gibi düşünen Emile Dermenghem'in, şarkiyatçıların yazdığı kitapların "kabataslak fikirler ihtiva ettiğini ve yıkıcı mahiyette" olduğunu (*Muhammed'in Hayatı*, s. 4) söylemesi şüphesiz daha gerçekçidir. Eserlerinde polemige girmekten kaçındığı, hadis ve sünnet hakkında daha insafli bir görüşe sahip olduğu anlaşılan Johann W. Fueck'ün söyledikleri de bu kanaati doğrulamaktadır. Ona göre İslâmî tenkit sistemi, hadise ilâve edilmek istenen sahte unsurları ayıklamakta başarılı olmuştur. Bu sebeple sünnetin dayandığı malzeme sahihtir. "Sünnetin ilk iki yüzyılın bir icadı olduğunu ve onun sadece daha sonraki nesillerin Peygamber ve ashabı hakkındaki düşüncelerini yansıttığını ileri süren bazı şarkiyatçılar, Muhammed'in şahsiyetinin ashabı üzerindeki büyük etkisini ciddi bir şekilde küçümsemektedir" diyen Fueck'e göre müsteşriklerin her hukukî sünneti ispatlanıncaya kadar uydurma kabul etmeleri, hiçbir sınır tanımayan ve tamamen şahsî arzuya dayanan bir şüpheciliği beslemektedir (*Studies on Islam*, s. 99-111).

IV. İSLÂM DÜNYASINDA HADİS MUHALİFLERİ

İslâmî konuları farklı açılardan ele alıp tartışan siyasî ve itikadî fırkaların ortaya çıktığı hicrî I. yüzyıldan günümüze kadar bazı grup veya şahısların hadisler üzerinde genel kabule ters düşen fikirler ileri sürdükleri bilinmektedir. Günümüzde ve yakın geçmişte büyük ölçüde şarkiyatçıların tesirinde kalan çoğu Mısırlı bazı âlimlerle Hindistan'da ortaya çıkan bazı gruplar, eldeki hadislerin sağlamlığı ve Hz. Peygamber'e aidiyeti hususunda şüphe uyandırmışlar; bunun sonucunda bir kısım aşırı görüş sahipleri hadislere hiçbir şekilde güvenilmemesi ve tamamen Kur'an'la yetinilmesi gerektiğini ileri sürerken nisbeten mutedil bazı kimseler de cennet ve cehennemin tasviri gibi olaylara (gayb) dair hadislere güvenilemeyeceğini savunmuşlardır.

İslâm dünyasındaki hadis muhaliflerinin belli başlı iddialarını şu şekilde sıralamak mümkündür: 1. Hz. Peygamber hadislerin yazılmasını yasaklamışken daha sonraki devirlere binlerce hadis güvenilir şekilde intikal edemez; dolayısıyla III. (IX.) yüzyıl gibi çok geç bir dönemde derlenip tedvin edilen hadis kitaplarına güvenilemez. Hadisin tarihi incelenirken belirtildiği gibi Resûl-i Ekrem, kendi sözlerinin Kur'an ile karışması ihtimalinin bulunduğu ilk dönemlerde hadislerin yazılmasını genel olarak yasaklamakla beraber

bazı sahâbîlere özel şekilde yazma izni vermiş ve bir müddet sonra da bu yasak kalkmıştır. Hz. Peygamber'in yaptığı antlaşmalar, krallara, kabile başkanlarına, kendi kumandan ve valilerine gönderdiği mektuplar, zekât memurlarına verdiği yazılı emirler onun hadislerinin ilk yazılı belgeleridir. Bazı sahâbîlerin hadisleri yazdığı veya yazdırdığı sahîfeler de sünnetin ilk yazılı örneklerindendir. Öte yandan Araplar, kültürlerini daha sonraki nesillere aktarma konusunda yazılı edebiyat kadar sözlü rivayete de önem vermişler, ezberlediği hiçbir şeyi unutmadığını söyleyen İbn Şihâb ez-Zühri gibi hadis hâfızları (İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX, 448) yetiştirmişlerdir. Hadislerin ilk râvileri olan sahâbî ve tâbîler ise hadislerin nakli hususunda Hz. Peygamber'in, "Size öğrettiklerimi iyice belleyip buraya gelemeden halka öğretiniz" (Buhârî, "İmân", 40); "Burada bulunanlar bulunmayanlara tebliğ etsin" (Buhârî, "İlim", 9, 37) şeklindeki tavsiyelerini dinî sorumlulukla yerine getirerek hadisleri hem yazılı hem de şifahi olarak rivayet etmişlerdir. İleri gelen sahâbîlerin pek az hadis rivayet ettiği iddiası temelsiz olduğu gibi Resûl-i Ekrem'in hadislerin nakledilmesine karşı çıktığı, buna gerek görseydi onları mutlaka yazıyla tesbit ettireceği sözü de isabetli değildir. Hadislerin tedvini ise daha I. (VII.) yüzyılda başlamış, II. (VIII.) yüzyılda hemen hemen kaydedilmedik hadis malzemesi bırakılmadığı gibi mûsnedlerin yanı sıra konularına göre tasnif edilen muvatta', câmi' ve sünen türü eserler meydana getirilmiştir.

2. Hadislerin büyük bir kısmı mâna ile rivayet edildiğinden onların Peygamber'e aidiyeti şüphelidir. Hadislerin Resûl-i Ekrem'in kullandığı lafızlarla değil aynı mânaya gelen ve az çok değişik olan lafızlarla rivayetinin câiz olup olmadığı veya buna ne ölçüde izin verileceği konusu âlimler tarafından ilk devirlerden itibaren tartışılmıştır. Kısa ve özlü hadislerin, veciz konuşmaktan hoşlanan Hz. Peygamber'in bu özelliğiyle bağdaştığı, belâgat âlimlerince de kabul edilmekte, ibadet metinlerini oluşturan dua ve zikir hadislerinde mâna ile rivayete izin verilmemesi bilinmektedir. Uzun hadislerin çeşitli rivayetleri bir araya getirilip karşılaştırılınca aralarında farklar bulunmakla beraber bunların abartılacak kadar fazla olmadığı, lafızları farklı bile olsa aynı mânanın isabetli bir şekilde ifade edildiği görülür. Sahâbe devrinden itibaren hadis âlimlerinin çoğunun, rivayet esnasında hadis

metninde "vav" ve "fâ" gibi atfı harflerinin bile değişmesine göz yummadığı, hatta Hz. Peygamber'in söylediği bir kelimenin yerine eş anlamlısının konulmasına bile izin vermediği, ilk üç nesilde birçok hadis râvisinin mâna ile rivayeti câiz görmediği bilinmektedir. Hadisin mâna ile rivayetinde sakınca görmeyenler ise bu şekilde rivayet edecek kimselerin sarf, nahiv ve lûgat ilimlerini, lafızlar arasındaki anlam farkını iyi bilen, hadisî lahinsiz rivayet eden, lafızların delâlet ettiği mânâyı ve maksadı anlayan râviler olmasını şart koşmuşlardır. Bazı âlimler mâna ile rivayeti, fesahat ve belâgattaki üs-

tünlükleriyle tanınan ve Resûl-i Ekrem'in sözünü işitip yaptığını gören sahâbe neslinden başkasının yapamayacağını söylemişler ve lafzen rivayeti esas kabul ettikleri için bu yola sadece ihtiyaç duyulduğunda başvurulabileceğini söylemişlerdir. İmam Mâlik gibi âlimler, merfû olmayan metinlerin mâna ile rivayetine izin vermekle beraber Resûl-i Ekrem'in sözlerinde bunun mümkün olamayacağını belirtmişlerdir (Subhî es-Sâlih, s. 63-69). Resûlullah'tan duyup öğrendiklerini yine onun emri gereğince duymayanlara nakletmek için hadisleri kendi aralarında titizlikle müzakere eden ve kültürleri-

Hâfız Osman'ın sülûs-nesih hatla yazdığı hadis kıtaları (İÜ Ktp., AY, nr. 6469)

ni ezbere nakletme konusunda geniş bir tecrübeye sahip olan ilk nesillerin gayreti, titizliği ve bu nakli dinî bir heyecanla yaptıkları göz ardı edilmemeli, ayrıca hadislerin tedvininden sonra mânen rivayete izin verilmediği de unutulmamalıdır.

3. Hicrî I. yüzyılın ilk yarısından itibaren bazı itikadî ve siyasî fırkaların hadislerin yazılmamasını fırsat bilerek kendilerinin lehinde, muhaliflerinin aleyhinde uydurdukları sözler sahih hadis kitaplarına bile girmiş ve bunlar kitaplardan yerince ayıklanmamıştır. Mensup olduğu grubu başarıya ulaştırmak, insanları dine yöneltmek veya zındıkların yaptığı gibi dinden soğutmak, şahsî çıkar elde etmek vb. amaçlarla hadis uyduranlar ve uydurdukları sözlerin müslümanlar tarafından benimsenmesini temin etmek için çeşitli yollara başvuranlar bulunduğu bir gerçektir. Esasen muhaddisler de hadis diye uydurulan sözlerin İslâm'a getireceği zararı önlemek için isnad sistemini icat etmişlerdir. Bu sistemle birlikte hadislerin bir hocadan alınıp rivayet edilme yöntemleri sağlam esaslara bağlandığı gibi hadis râvisini dürüstlük, güvenilirlik ve rivayet ehliyetine liyakat açılarından titiz bir şekilde değerlendiren cerh ve ta'dil prensipleri sayesinde zayıf ve uydurma haberlerin ayıklanması sağlanmıştır. Nitekim her devirde yetişen hadis münekkitleri bu prensipleri uygulamak suretiyle bir râvinin nerede ve ne zaman doğduğunu, nerelerde yaşadığını, hadis tahsiline ne zaman başladığını, kimlerle arkadaşlık yaptığını, hocalarını, talebelerini, hadisi kaynağından alıp rivayet etme usullerine ne ölçüde riayet ettiğini araştırmışlar; öte yandan onun davranışlarını, karakterini, inanç durumunu, akıl ve hâfıza sağlamlığını, dolayısıyla ne ölçüde güvenilir olduğunu ortaya koymuşlardır. Bir râviyi, kendisinden hadis almadan önce bôylesine sıkı bir denetimden geçiren hadis münekkitleri bununla da yetinmeyerek onu yaşadığı sürece gözetleyip hâfızasını sık sık kontrol etmişler, zihnî gerileme gibi bir değişiklik tesbit ettikleri andan itibaren ondan hadis alınamayacağını ilgililere duyurmuşlardır. Buhârî ve Müslim'in *el-Câmi'u's-şâhih*'leri gibi sahih hadis kitaplarının en belirgin özelliği, ihtiva ettikleri hadislerin güvenilir râviler tarafından rivayet edilmesidir. Bunların içinde uydurma rivayetlerin bulunduğu iddiası ise bundan dolayı gerçek değildir. Hadisi Allah elçisinin sözü olarak bilen ve onu Peygamber'in tavsiyesine uyarak daha sonraki nesillere aynen ak-

tarmayı ibadet kabul eden kimselerin icat ettiği isnad sistemiyle gelen rivayetlere güvenmeyenler böyle bir itina ile nakle dilmeyen, medeniyetin ayrılmaz bir parçası sayılan tarih, kültür ve edebiyat rivayetlerine nasıl itimat edeceklerdir? Hz. Peygamber'in otoritesini kötüye kullanarak hadis uydurmaya kalkanların ortaya çıktığı günden itibaren muhaddislerin samimi olmayan hadis talebelerini tanımak ve tanıtmak için geliştirdikleri ricâl bilgisi ve edebiyatı ile rivayetleri anlamaya ve onlar arasında görülebilecek uyumsuzluğu gidermeye yönelik ilimler hadisler üzerinde titizlikle çalışıldığını göstermektedir.

4. Hadis kitaplarında Kitâb-ı Mukaddes'ten alınmış pek çok rivayet bulunmaktadır. Bazı hadislerin Kitâb-ı Mukaddes'teki bir kısım metinlere benzemesine bakarak bunların yahudi veya hristiyan asıllı râviler tarafından hadis kitaplarına sokulduğunu ileri sürmek, eğer bir maksada dayanmıyorsa bir vehim veya bilgisizlik ürünüdür. Bazı Ehl-i kitap âlimlerinin, müslüman olduktan sonra herhangi bir art niyet taşımadan eski kültürleriyle ilgili birtakım rivayetlerden söz ettikleri ve İsrâiliyat denen bu haberlerin cahil insanlar tarafından dine sokulduğu bir gerçektir. Hadis âlimleri bunları belirleyip asılsız olanlarını tenkit etmek için büyük çaba harcamışlardır. Ehl-i kitap'tan intikal eden bilgilerin bir kısmı İslâmî nakillere uyduğu için doğru, bir kısmı gerçeklere ters düştüğü için yanlış, bir kısmı da doğruluğu veya yanlışlığı bilinmeyen haberlerdir (İbn Teymiyye, XIII, 366). Bu sebeple Resûl-i Ekrem, Kitâb-ı Mukaddes'teki mahiyeti bilinmeyen hususlar konusunda ashâbına ihtiyatlı davranmayı tavsiye etmiş, bu nevi haberleri doğrulamayı veya yalanlamayı uygun görmemiştir (Buhârî, "Tefsîr", 2/11). Buna göre Ehl-i kitabın İslâmîyet'e uygun haberlerini nakletmekte bir sakınca bulunmadığı gibi bu rivayetler peygamberlerin aynı ilâhî kaynaktan beslendiği gerçeğini ortaya koymasına bakımından da faydalıdır. Meseleye bu açıdan bakarak bütün semavî dinlerde bazı haber, hüküm ve ah-lâk esaslarının birbirinin aynı olacağını kabul etmek yerine, Kitâb-ı Mukaddes'teki rivayetlere benzeyen bazı hadislerin ihtida etmiş olan sahâbî veya tâbiiler tarafından uydurulduğunu iddia etmek, yahut Ehl-i kitap asıllı tâbiî âlimi Kâ'b el-Ahbâr gibi râvilerin çok hadis rivayet etmekle ünlü sahâbîleri etkileyerek İsrâiliyat'ı onlar vasıtasıyla hadislerle karıştırdığını ileri sürmek bu sahâbîlere iftira olur.

5. Kur'an âyetleri tevâtür yoluyla geldiği için kesinlik ifade eder; fakat hadislerin tamamına yakını haber-i vâhid sayıldığı, yani Peygamber'e aidiyeti kesin olmadığı için zan ifade eder; din ise zan üzerine kurulamaz. İmam Şâfiî'nin belirttiğine göre II. (VIII.) yüzyılın sonuna doğru hadislerin, özellikle haber-i vâhidlerin zan ifade etmeleri sebebiyle hukukî bakımdan kaynak olamayacağını ileri süren kimseler görülmeye başlanmıştır (*el-Âm*, VII, 250, 254). Hadislere güvenmeyenlerin, gerekçe olarak onların Kur'an âyetleri gibi kesinlik ifade etmediğini söylemeleri doğru değildir. Zira sübût ile delâlet tamamen farklı şeylerdir. Sübûtunda şüphe edilmeyen Kur'an-ı Kerim'de de delâleti kati olmayan âyetler bulunduğu halde hiç kimse bu âyetlerden şüphe etmemiştir. Öte yandan iki kişinin şehâdetini yeterli gören Kur'an (el-Bakara 2/282; et-Talâk 65/2) tevâtür şartını aramadığı gibi, ne Resûl-i Ekrem ne de kendilerine sadece bir kişi vasıtasıyla mektup veya tâlimat gönderdiği krallar, müslüman kumandanlar veya kabile mensupları habercinin birden fazla olması gerektiğini düşünmüşlerdir. Zira haberi getiren kimsede aranan en önemli şart zabtının sağlanması, şahsiyetinin güvenilir olmasıdır. Sahih sünnete zayıf ve mevzû haberlerin karışmaya başladığı tarihten itibaren İslâm âlimlerinin hadisleri koruma amacıyla ortaya koyup geliştirdikleri hadis ilimleri ve metotları, şahidlik sırasında aranan şartlardan daha hassas ve sağlam ölçülerdir. Hiçbir haber Kur'an-ı Kerim gibi en güvenilir şekilde gelmekle beraber Hz. Peygamber'in sözü olduğu bilinciyle titiz bir surette rivayet edilen haber-i vâhidlerin kesinlik ifade ettiği hususunda İslâm âlimlerinin çoğu, özellikle de muhaddisler görüş birliğine varmışlardır. Esasen bir haberin güvenilir sayılması için onun mütevâtîr rivayetinde olduğu gibi büyük bir kalabalık tarafından nakledilmesi şartı ne diplomatik konularda ne ticarî meselelerde ne de günlük hayatın herhangi bir muamelesinde hiçbir zaman aranmamaktadır. Zira böyle bir şartın gerçekleşmesi nâdiren mümkün olacağı için haberi verenin güvenilirliği sözünün kabul edilmesi için yeterli görülmektedir. Dinin anlaşılıp yaşanmasında Kur'an'ın yeterli olduğunu ileri sürenler, eğer ibadetlerin vazgeçilmezliğini kabul ediyorlarsa, bu dinî merasimlerin Hz. Peygamber zamanındaki şekilleriyle ifa edilebilmesinin ancak hadis ve sünnet sayesinde mümkün olacağını göz ardı etmemeleri gerekir. Dinin anlaşılması hususunda hadislerin dikkate

alınmamasının doğuracağı en büyük tehlike, şahsî görüşlerin ön plana çıkması ve bunun tabii sonucu olarak herkesin kendi anlayışını isabetli görmesi yüzünden dinde büyük bir kargaşanın yaşanmasıdır.

Bu gerekçelerin ve benzeri görüşlerin hadisleri güvenilemeyeceğini ortaya koyduğu, Kur'an'da her şeyin bulunduğu, dolayısıyla dinin yaşanması hususunda Kur'an'ın yeterli olduğu ve hadise ihtiyaç bulunmadığı yönündeki görüşler ilk devirlerden beri ileri sürülmektedir. Nitekim sahâbî İmrân b. Husayn'ın hadislerden bahsettiği sırada orada bulunan birinin, "Bize Kur'an'dan söz et" demesi bu kanaatlerin eskiliğini ortaya koymaktadır. Ancak İmrân'ın hadisler olmadan namazın ve zekâtın ifa edilemeyeceğini söylemesi üzerine o şahsın itirazından vazgeçmesi (Hâkim, I, 109-110), ilk zamanlarda meseleleri sadece Kur'an'la çözmek isteyenlerin bu görüşü fikrî bir akım haline getirmeyen mütedil kimseler olduğunu göstermektedir. Esasen Kur'an'da her şeyin açıklandığını (en-Nahl 16/89), onda hiçbir şeyin eksik bırakılmadığını (el-En'âm 6/38) belirten âyetlere dayanarak hadislere ihtiyaç bulunmadığını ileri sürmek doğru değildir. Zira Kur'an-ı Kerim, Hz. Peygamber'in Allah'ın âyetlerini açıklamakla görevlendirildiğini ifade etmektedir (en-Nahl 16/44, 64). Onun açıklamaları ise ancak hadislerle sabit olur. Ayrıca Peygamber'in emrettiğini yapıp yasakladığından uzak durmayı (el-Haşr 59/7) ve ona itaat etmeyi gerekli kılan âyetler, Resûl-i Ekrem'in hadis veya sünnetle tesbit edilebilen buyruklarına ve açıklamalarına uymayı zorunlu hale getirmektedir. Bundan dolayı, hüküm koyma yetkisinin sadece Allah'a ait olduğunu belirten bazı âyetleri öne sürerek ahkâm hadislerini kabul etmeyen kimselerin görüşleri de tutarlı değildir.

Günümüzdeki hadis muhaliflerinin bazan birbirlerine ters düştükleri de görülmektedir. Meselâ bir kısmı, muhaddislerin sadece sened tenkidi yapıp metin tenkidıyla meşgul olmadıklarını ileri sürerken bazıları hadislerin hem senedlerinin hem de metinlerinin tenkit edildiğini, bu sebeple tenkit edilen bir şeyin din sayılamayacağını belirtmektedir (Hâdim Hüseyin İlâhîbahş, s. 233-238). Hadislerle karşı kesin şekilde tavır alan Hindistan'daki Ehl-i Kur'an'ın (Kur'âniyyûn) bazı mensupları Kur'an'ın müslümanları birliğe çağırıldığını, ancak rastgele insanların rivayetlerinden meydana gelen ve Hz. Peygamber'e itaati emreden hadis kitapları terkedil-

medikçe birliğin ve ilerlemenin sağlanamayacağını ileri sürmektedirler. Bunlar ayrıca *Kütüb-i Sitt*e gibi hadis kitaplarının çok büyütüldüğünü, esasen bu kitapların İslâm'a ve müslümanlara zarar vermek için Arap olmayanlar ve özellikle İranlılar tarafından meydana getirildiğini söylemekte bile sakınca görmezler (a.g.e., s. 238-242). Kur'an ile yetinmenin birliği sağlayacağını iddia edenlerin, namazın rek'atları ve kılınış şekli bir yana günde kaç vakit kılınacağı konusunda bile fikir birliği edemedikleri, dolayısıyla kendilerini yalanladıkları görülmektedir.

Hadise karşı tavır alan İslâmî grupların sistemleşmemiş mahiyetteki görüşlerini benimseyen çağdaş bazı hadis muhalifleri, bu görüşlere yenilerini ekleyerek kanaatlerini sistemleştirmeye gayret etmişlerdir. İslâm dünyasında XX. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmaya başlayan bu tavrın temelinde, Avrupalı araştırmacıların *Kitâb-ı Mukaddes'e* yönelttikleri, dinî metinleri insan ürünü gibi düşünerek eleştirme fikri (tarihî tenkit metodu) yatmaktadır. Bu metodu önce şarkiyatçılar, ardından da onlardan etkilenen müslüman araştırmacılar İslâm'ın dinî metinleri olan Kur'an ve hadislerle uygulamak istemiş, hadisleri birer birer tenkit etmek yerine kurulacak bir sistem çerçevesinde onları daha kapsamlı bir şekilde değerlendirmeyi düşünmüşlerdir. Buna göre gramer kurallarına bağlı kalarak hadisleri anlamaya çalışmak veya onların Peygamber'e nisbetini araştırmak ve rimli bir yol olmadığından, hadislerden genel prensipler çıkarıp bu prensiplere göre toplumun ihtiyaçlarına çözümler getirmek daha isabetli bir yoldur. Bu tutum, muhaddislerin ve fakihlerin anladığı İslâm'ın yerine, bundan büyük ölçüde farklı ve modern dünyada yaşanan hayata daha yakın bir din olan onların zihnindeki Müslümanlığı koymakta, Kur'an ve hadisin hüküm vazetme yetkisine bakışları ise bu tavrılarını daha da netleştirmektedir. Buna göre Kur'an'daki hüküm âyetleri son derece azdır; bunlar da nâzil olduğu zaman ve mekânın dışında bir hukukî metin kabul edilmeyip dolaylı hukuk malzemesi niteliğinde görülmelidir. Resûl-i Ekrem, ortaya çıkan meselelere hukukî çözümler getiren bir peygamber değil daha ziyade ahlâkî bir ıslahatçı kabul edilmelidir (Fazlurrahman, *Islamic Methodology in History*, s. 10-11; a.mlf., *IS*, I/1, s. 10-11). Modern zihniyetli araştırmacılar müsteşrikler gibi, hadislerin büyük bir kısmının Hz. Peygamber'le ilgisi bulun-

mayıp ilk devir fukaha ve muhaddislerinin görüşü olduğunu ileri sürmüşlerdir. Kur'an ve hadislerdeki hukukî çözümleri Peygamber devriyle sınırlayan bu zihniyetin sahipleri, âlimlerin kendi çağlarının ihtiyaçlarına göre kanun koyabileceklerini iddia etmişlerdir.

V. LİTERATÜR

Resûl-i Ekrem'in sözlerinin yazıya geçirilmesiyle ortaya çıkan sahifeler hadis literatürünün ilk yazılı örneğini teşkil etmiştir. Daha sonra hadislerin tedvinî, ardından da çeşitli metotlarla tasnifi suretiyle erken dönemlerden itibaren çok sayıda hadis kitabı görülmeye başlanmıştır. Hadis kitapları Resûlullah'ın söz ve davranışlarını, dolayısıyla onun İslâm'ı anlama ve uygulama tarzını görüp öğrenen sahâbenin bu konudaki müşahedelerini ve sahâbe neslinin talebesi olan tâbiîlerin dinî yorumlarını daha sonraki müslümanlara aktaran birer kaynak olmuştur. Bu eserlerin ihtiva ettiği malzemenin dikkatli bir şekilde nakli "rivâyetü'l-hadis" kitaplarını, bunlardaki malzemenin sağlamlık derecesini tesbit etmeyi konu alan çalışmalar da "dirâyetü'l-hadis"le ilgili eserleri meydana getirmiştir.

A) Rivâyetü'l-hadis Kitapları. Hadislerin Hz. Peygamber devrinden itibaren sözlü ve yazılı olarak tesbit edilmesi faaliyetleri müslümanları değişik türde çalışmalar yapmaya sevk etmiştir. Önceleri herhangi bir sistem gözetilmeden hadislerin aynen tesbiti en önemli mesele iken sonraki dönemlerde hadis malzemesinden daha kolay faydalanma ve aranan hadislerle daha çabuk ulaşma gibi ihtiyaçlar farklı metotlarla kitap telifini zaruri kılmıştır. Önemli bir kısmı günümüze ulaşan bu eserler çeşitli sistemler altında gruplandırılmıştır.

1. Sahifeler. Muhtelif vesilelerle Hz. Peygamber tarafından yazdırılan mektuplar, musâlahanâmeler ve ahidnâmelerle (Muhammed Hamîdullah, *el-Veşâ'î-ku's-siyâsiyye*, tür.yer.; Ahmed Zekî Safvet, I, 25-90) bazı sahâbîler tarafından kaleme alınan sahifeler Asr-ı saâdet devrinin ilk yazılı belgeleridir. Bu sahifelerin en önemlileri Abdullah b. Amr (Dârimî, "Mukaddime", 42; Râmihürmüzi, s. 364-367), Sa'd b. Ubâde (Tirmizî, "Ahkâm", 13), Muâz b. Cebel (*Müsned*, V, 228), Ali b. Ebû Tâlib (*Şahîfetü 'Alî b. Ebî Tâlib 'an Resûlillâh*, nşr. Rif'at Fevzî Abdülmutta-lib, Kahire 1406/1986), Amr b. Hazm el-Ensârî (Nesâî, "Kasâme", 44-47), Semûre b. Cündeb (İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 236-237), Abdullah b. Abbas (Ha-

tib el-Bağdâdî, *Takyidü'l-ilm*, s. 92, 102), Câbir b. Abdullah (Tirmizî, "Büyü", 72), Abdullah b. Ebû Evfâ (Buhârî, "Cihâd", 32) ve Enes b. Mâlik'e (a.g.e., s. 95-96) ait olanlardır. Ebû Hüreyre tarafından talebesi Hemmâm b. Münebbih'e yazdırılan *Şahîfetü Hemmâm b. Münebbih* (eş-Şahîfetü's-şahiha) ilk defa Muhammed Hamîdullah tarafından yayımlanmıştır (MMİADm., 1953, 1954; eseri hadislerini şerhederek Rif'at Fevzî Abdülmuttalib de yayımlamıştır, Kahire 1406/1985). Sahâbe döneminin mahsulü olan, senesinde hadisi Resûl-i Ekrem'den duyan sahâbîden başka kimsenin bulunmadığı sahîfelere "nüsha" da denmiştir (sahîfe ve nüshalar hakkında geniş bilgi için bk. Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd, tür.yer.).

2. Cüzler. Bir sahâbînin veya daha sonraki nesilden bir kimsenin rivayet ettiği hadisleri veya belli bir konuya dair rivayetleri ihtiva eden eserler cüz adıyla da anılmış ve bu türde birçok kitap telif edilmiştir (geniş bilgi için bk. Kettânî, s. 132-172; Koçak, tür.yer.; DİA, VIII, 147-148).

3. Kitaplar. Hadislerin tedvini tamamladıktan sonra bunlar ya konularına veya râvî adlarına göre tasnif edilmeye başlanmıştır. *Kütüb-i Sitte* gibi konulara göre tasnif edilen eserlerin "İman", "İlim", "Edeb" gibi bazı bölümleri ilk devir muhaddislerinden bir kısmı, bazan da câmi' ve sünenlerin musannifleri tarafından birer müstakil eser halinde de kaleme alınmış ve bu çalışmalar genellikle "kitâb" adıyla anılmıştır. Abdullah b. Mübarek'in (ö. 181/797), Hz. Peygamber'le ilk iki neslin ibadet, ihlâs, tevekkül, doğruluk, tevazu, kanaat gibi konulara dair sözlerini ihtiva eden *Kitâbü'z-Zühde ve'r-rekâ'ik*'i (nşr. Habîbürrahman el-A'zamî, Malegon/Hindistan 1966; Beyrut, ts.), Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın *Kitâbü'l-İmân*'ı (Beyrut 1405/1985), Ebû Hayseme Züheyr b. Harb'in *Kitâbü'l-İlm*'i (nşr. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî, Küveyt 1405/1985; tahkik ve trc. Salih Tuğ, İstanbul 1984), Buhârî'nin güzel ahlâka dair hadisleri topladığı *el-Edebü'l-müfred*'i (DİA, X, 411-412), Tirmizî'nin Hz. Peygamber'in ahlâkı, dış görünüşü, giyimi ve yaşayış tarzı hakkındaki hadisleri topladığı *Şemâ'ilü'n-nebî* adıyla da bilinen *Kitâbü's-Şemâ'il*'i (nşr. Tâhâ Abdürraûf Sa'd, Kahire 1988; nşr. Abdullah eş-Şa'âr, Beyrut 1992) bu türün belli başlı örnekleridir (bu konudaki geniş literatür için bk. Kettânî, s. 42-90).

4. Müsnedler. Müsnedlerin temel özelliği, konularına veya sahih ve zayıf oluşlarına bakılmaksızın hadislerin sahâbe adlarına göre sıralanmasıdır. Bu tertipte, İslâm'a girişteki öncelikleri veya soylarının asaleti yahut kabileleri dikkate alınabildiği gibi sahâbîlerin adları alfabetik olarak da zikredilebilir. Bazı sahâbîlere veya daha sonraki devirlerde yaşayan kimselere nisbet edilen müsnedler yine onların adına vefatlarından sonra tasnif edilmiştir. Meselâ Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Mervezî (ö. 292/905), Hz. Ebû Bekir'in rivayet ettiği 142 hadisi *Müsne'dü Ebî Bekri's-Şiddik* adıyla bir araya getirmiş (nşr. Şuayb el-Arnaût, Beyrut 1390/1970; trc. Ahmed Davudoğlu, İstanbul 1981), daha sonra Süyûtî *Cem'ü'l-cevâmî*'inde Ebû Bekir'in naklettiği veya onunla ilgili olarak rivayet edilen 695 hadisi yine *Müsne'dü Ebî Bekri's-Şiddik* adıyla derlemiştir (Bombay 1401/1981). Diğer sahâbîlerin de günümüze kadar ulaşan müsnedleri vardır. Ebû Hanîfe'nin talebelerinin ondan rivayet ettikleri hadisleri derleyerek meydana getirdikleri yirmiyi aşkın müsne'd bulunmaktadır (Hindistan 1300; İstanbul 1309; Lahor 1312; Lernev 1318; Kahire 1327; Berlin 1929; Beyrut 1985 v.dğr.). Ebû'l-Müeyyed Muhammed b. Mahmûd el-Hârizmî, bu müsne'dlerden onunu *Câmi'ü'l-mesânîd* adlı çalışmada bir araya getirmiştir (I-II, Haydarâbâd 1913; I-II, Beyrut 1987). Aynı dönemde kaleme alınan Abdullah b. Mübarek'in *el-Müsne'd*'i (nşr. Subhî es-Sâmerâî, Riyad 1987; nşr. Mustafa Osman Muhammed, Beyrut 1411/1991), İmam Şâfiî'nin *el-Müsne'd*'i (Erre 1306; *el-Öm* ile

birlikte Kahire 1327, 1952) bu geleneğin devam ettiğini göstermektedir. En tanınmış müsne'dler arasında Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin, 281 sahâbenin rivayetlerini ihtiva eden ve ölümünden sonra onun adına telif edilen *el-Müsne'd*'i (Haydarâbâd 1321/1903; Beyrut 1406/1985), Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî'nin 1300 rivayeti derleyen *el-Müsne'd*'i (nşr. Habîbürrahman el-A'zamî, I-II, Haydarâbâd 1381-1382/1962-1963), 904 sahâbî tarafından rivayet edilen 30.000 hadisin yer aldığı Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsne'd*'i (I-VI, Kahire 1313; nşr. Ahmed Muhammed Şâkir – Hamza Ahmed ez-Zeyn, I-XX, Kahire 1416/1995) zikredilebilir. Bakî b. Mahled tarafından kaleme alınan ve 1013 sahâbînin rivayet ettiği 30.969 hadisi ihtiva ettiği belirtilen *el-Müsne'dü'l-kebir*'i ise günümüze ulaşmamıştır.

Zamanımızda da bazı müsne'd çalışmaları rastlanmaktadır. Beşşâr Avvâd Ma'rûf ile dört arkadaşı İmam Mâlik'in *el-Muva'tta'*, Humeydî, Ahmed b. Hanbel ve Abd b. Humeyd'in müsne'dleri, *Şahîh-hayn* ile dört meşhur süneni, İbn Huzeyme'nin *eş-Şahîh*'i, Buhârî ile Nesâî'nin tanınmış bazı kitapları ve Tirmizî'nin *Şemâ'ilü'n-nebî*'sindeki hadisleri önce sahâbe adlarına göre müsne'd tarzında, sonra da her bir müsne'di kendi içinde konularına göre tertip ederek meydana getirdikleri 1237 sahâbînin 17.802 hadisini ihtiva eden müsne'dlerine *el-Müsne'dü'l-câmi'* adını vermişlerdir (I-XX, Beyrut 1413/1993). Muhammed Fuâd Abdülbâkî de *Câmi'ü'l-mesânîd* adını verdiği eserinde Buhârî'nin *el-Câmi'ü's-şahiha*'indeki hadisleri aynı şekilde önce 196 sahâbînin müsne'di olarak tertip etmiş, ardından her bir müsne'di kendi içinde konularına göre sıralamıştır (I-VI, Kahire 1412/1991).

5. Mu'cemler. Râvî adlarına göre tertip edilen kitap türlerinden biri olan mu'cemlerde rivayetler, ya müsne'dler gibi sahâbe adına veya mu'cemi tasnif eden muhaddisin hocalarının adına yahut râvîlerin şehirlerine, kabilelerine göre alfabetik olarak düzenlenmiştir. Bu türün ilk örneklerinden biri Ebû Ya'lâ el-Mevsilî'nin, Muhammed adını taşıyanları başa almak suretiyle alfabetik olarak sıraladığı 330 kadar hocasından birer hadis ihtiva eden *el-Mu'cem*'idir (nşr. Hüseyin Selîm Esed, Beyrut 1410/1989). Ebû Said İbnü'l-A'râbî de 336 hocasından rivayet ettiği hadisleri aynı şekilde düzenleyerek *el-Mu'cem*'ini meydana getirmiştir (nşr. Ahmed el-Belûşî, I-VI, Riyad 1412/1992,

Yahyâ Hilmi'nin sülûs hatla yazdığı bir hadis levhası (İÜ Ktp., İbnülemin, nr. 749/42)

yayımlanan kısım eserin ilk yarısıdır). Bu tasnif türünün en tanınmış olanları ise Taberânî'nin üç mu'cemidir. Bunların ilki, müellifin 1000 kadar şeyhinden duyduğu birer hadisi kaydettiği ve eserin son kısımlarında aynı isnadla birden fazla hadisi zikrettiği *el-Mu'cemü's-şagîr* olup 1198 hadis ihtiva etmektedir (nşr. Abdurrahman Muhammed Osman, I-II, Medine 1388/1968; Beyrut 1403/1983). Muhammed Şekûr Mahmûd el-Hâc Emîr, hadislerin senedleri hakkında bilgi vererek bu eseri ilmî usullere göre yayımlamış ve çalışmasına *er-Ravzû'd-dânî ile'l-Mu'cemî's-şagîr* adını vermiştir (Beyrut 1405/1985). İkinci kitap Taberânî'nin çok beğendiği, ancak birçok zayıf hadise de yer verdiği *el-Mu'cemü'l-evsâl*'tır (nşr. Mahmûd Tahhân, I-XI, Riyad 1405-1416/1985-1995). Müellif, 9485 rivayeti ihtiva eden eserde şeyhlerinin adlarını alfabetik sıraya koymuş ve her birinden duyduğu nâdir rivayetleri isimlerinin altında vermiştir. Taberânî'nin mu'cemlerinin en muhtevalısı, aşere-i mübeşşereden başlamak üzere adları alfabetik olarak sıralanan ashâbın 25.000 kadar rivayetini ihtiva eden *el-Mu'cemü'l-kebir*'dir (nşr. Hamdî Abdülmeccid es-Selefi, I-XXV, Bağdat 1401-1415/1980-1994; eserin 200 cüzden meydana gelen yazmasının 14-16 ve 21. cüzleri bulunamadığı için yayımlanamamıştır). Taberânî, Ebû Hüreyre'nin rivayetlerini bu eserine almayarak onları ayrı bir kitapta toplamıştır.

6. Musannefler. II. (VIII.) yüzyılın ortalarından itibaren konularına göre ve "terceme" denen bab başlıkları altında tas-

nif edilen kitaplar, daha sonra bir kısmı "câmi" veya "sünen" gibi adlarla anılsa bile yaklaşık aynı tasnif sistemine sahip oldukları için "musannef" adını almıştır. "Muvatta" olarak da adlandırılan bu eserleri, fıkıh bablarına göre tertip edilen diğer kitap türlerinden ayıran en belirgin özellik, bunların merfû hadislerin yanı sıra pek çok mevkuf ve maktû haberi de ihtiva etmesidir. Hammâd b. Selme ile Vekî' b. Cerrâh'ın tasnif ettikleri belirtilen ilk musanneflerin günümüze kadar gelip gelmediği bilinmemektedir. Bu tür eserlerin ilk örneklerinden biri, güvenilir rivayetleri ihtiva etmesi sebebiyle Buhârî ve Müslim'in sahîhleriyle birlikte anılan Mâlik b. Enes'in *el-Muvatta'* adlı eseridir (Dehli 1216, 1323; I-III, Kahire 1303; I-II, Kahire 1318; nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâki, I-II, Kahire 1951; trc. Ahmed Muhtar Büyükçınar v.dğr., I-II, İstanbul 1982, I-IV, İstanbul 1984). Abdürrezzâk es-San'ânî'nin *el-Muşannef fi'l-hadis*'inin (nşr. Habîbürrahman el-A'zamî, I-XI, Beyrut 1971-1975, 1983) ihtiva ettiği 21.033 rivayetin bir kısmı ağır tenkitlere uğramıştır. Ebû Bekir b. Ebû Şeybe'nin aynı özellikleri taşıyan ve -Kemal Yûsuf el-Hût neşrine göre- 37.943 rivayeti ihtiva eden *el-Muşannef* bu türün en önemli örneklerindendir (nşr. Muhtâr Ahmed en-Nedvî v.dğr., I-XV, Bombay 1386-1403; Karaçi 1406; nşr. Kemal Yûsuf el-Hût, I-VII, Beyrut 1409/1989; nşr. Saîd el-Lehhâm, I-VIII, Beyrut 1414/1994). Sünen ve câmi' türlerine dahil hadis kitaplarının daha çok Mağrib'de "musannef" adıyla anıldığı da bilinmektedir.

7. Câmi'ler. Hadislerde ele alınan bütün meseleleri kapsadığı düşünülen, başlıca sekiz ana konuyu ihtiva eden ve genellikle bablara göre düzenlenen bir tasnif türüdür. Bilinen ilk örneği Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153/770) *Kitâbü'l-Câmi'* adlı eseridir. Talebesi Abdürrezzâk bu eseri hem rivayet etmiş hem de *el-Muşannef*'inin sonuna eklemiştir (Beyrut 1971-1975, X, 379-468 ve XI. cilt). Eserin günümüze ulaştığı bilinen iki nüshasından biri Ankara'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi'nde (İsmail Saib Sencer, nr. 164), diğeri İstanbul'da Millet Kütüphanesi'nde (Feyzullah Efendi, nr. 541) bulunmaktadır. Büyük kabul gören câmi'ler ise III. (IX.) yüzyılda tasnif edilmiş olup bunların en meşhurları *Şahîhayn* diye de anılan Buhârî ile Müslim'in eserleridir. Buhârî'nin *el-Câmi'u's-şahîh*'i (I-IX, Bulak 1313-1315; nşr. Hacı Zihni Efendi, I-VIII, İstanbul 1315) bazı âlimler tarafından tek başına, bazılarında da Müslim'in *el-Câmi'u's-şahîh*'i ile birlikte hadislerinin sağlamlığı dolayısıyla Kur'an'dan sonra en güvenilir kitap olarak kabul edilmiştir. Bu eseri, bir hadisin bütün rivayetlerini bir araya getirmesi, ayrıca hadis metinlerinin bir kısmını değil tamamını zikretmesi gibi tertip özellikleriyle Müslim'in *el-Câmi'u's-şahîh*'i (Kalküta 1265; Bulak 1290; nşr. Hacı Zihni Efendi, I-VIII, İstanbul 1329-1332; nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâki, I-V, Kahire 1955-1956) takip etmekte, hemen arkasından da ihtiva ettiği hadislerin sağlamlık derecesini tek tek belirten Tirmizî'nin *el-Câmi'u's-şahîh*'i (Bulak 1292; nşr. Ah-

Hâfiz Osman'ın sülûs-nesih hatla yazdığı hadis kitaları (İÜ Ktp., AY, nr. 6473)

med Muhammed Şâkir v.dğr., I-V, Kahire 1356-1382/1937-1962; nşr. İzzet Ubeyd, I-X, Humus, ts.) gelmektedir (bu üç eser için bk. *DİA*, VII, 114-132). Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî, son eserdeki hadisleri *Şaḥîḥu Süneni't-Tirmizî* (I-III, Riyad-Beyrut 1409/1988) ve *Za'ifü Süneni't-Tirmizî* (Beyrut 1411/1990) adlı kitaplarında değerlendirmiştir. Meccüdün İbnü'l-Esîr, *Kütüb-i Sitte*'nin tamamını konularına göre alfabetik olarak sıralayıp meydana getirdiği eserine *Câmi'u'l-uşûl li-eḥādîş-i'r-Resûl* adını vermiştir (Merut/Hindistan 1346; nşr. Muhammed Hâmid el-Fikî, I-XII, Kahire 1370/1950; nşr. Abdülkâdir el-Arnaût, I-XI + IV, indeks ciltleri, Dimaşk 1389-1412/1969-1991). Bu eser üzerinde çeşitli şerh, ihtisar, zevâid çalışmaları yapılmış olup İbnü'd-Deyba' tarafından kaleme alınan *Teysirü'l-vuşûl ilâ Câmi'i'l-uşûl min ḥadîş-i'r-Resûl* (Kalkûta 1252; Kahire 1346) adlı muhtasarı önemlidir (*DİA*, VII, 136). Daha sonra bütün hadisleri bir araya toplama amacıyla yapılan çalışmaların en önemlisi, Süyûtî'nin yetmiş bir kaynaktan derlediği 100.000'e yakın hadisi ihtiva eden *Cem'ü'l-cevâmi'* (*el-Câmi'u'l-kebir*) adlı eseridir (I-IV, Kahire 1970-1992, neşri devam etmektedir). Aynı müellife ait *el-Câmi'u's-şâgîr* (*DİA*, VII, 113-114), bunu ikmal maksadıyla Muhammed Abdürraûf el-Münâvî tarafından yazılan *el-Câmi'u'l-ezher* ve bunlara başka ilâvelerle birlikte 34.220 rivayeti ihtiva eden yine Süyûtî'nin *Câmi'u'l-eḥādîş*'i kayda değer çalışmalardır (nşr. Abbas Ahmed Sakr – Ahmed Abdülcevvâd, I-IX, baskı yeri ve tarihi yok; bu iki nâşir 332'si *el-Câmi'u'l-kebir*'de, 487'si *el-Câmi'u'l-ezher*'de olmak üzere 819 rivayetin mevzû olduğunu göstermek üzere *el-Eḥādîşü'l-mevzû'a mine'l-Câmi'i'l-kebir ve'l-Câmi'i'l-ezher* [Beyrut 1409/1988] adlı bir eser kaleme almışlardır). Müttakî el-Hindî'nin, *Cem'ü'l-cevâmi'* ile yine Süyûtî'nin *el-Câmi'u's-şâgîr* ve *Ziyâdetü'l-Câmi'i's-şâgîr* adlı eserlerini birleştirip hadislerini kitap ve bablara göre tertip ettiği *Kenzü'l-ummâl fi süneni'l-aqvâl ve'l-ef'âl* adlı eseri elde mevcut en kapsamlı hadis kitabıdır (I-VIII, Haydarâbâd 1313; I-XVI, Beyrut 1406/1985).

Adı geçen câmi'lerle aynı tertipte olmamakla beraber belli konulardaki hadis ve rivayetleri bir araya getirmeleri sebebiyle câmi' diye adlandırılan kitaplar da vardır. Abdullah b. Vehb'in (ö. 197/813) fikhî hadisleri bir araya getirdiği *el-*

Câmi' (*fi'l-ḥadîş, fi'l-ilm ve'l-fıkḥ*) adlı eseri (nşr. J. David-Weill [Le Djâmi' d'Ibn Wahb], I-II, Kahire 1939-1948; ayrıca bk. Sezgin, *GAS*, I, 466), İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin ahlâk ve âdâb konusundaki hadisleri derlediği *Kitâbü'l-Câmi'* (nşr. Abdülmecîd Türkî, Beyrut 1990), İbn Abdülber en-Nemerî'nin ilimle ilgili rivayetleri topladığı *Câmi'u beyânî'l-ilm'i* (*DİA*, VII, 107) bunlara örnek olarak zikredilebilir.

8. Sünenler ve Ahkâm Kitapları. Öncelikle ahkâma dair hadisleri fıkḥ kitaplarındaki sıraya göre derleyen sünenler genellikle III. (IX.) yüzyıldan itibaren kaleme alınmıştır. Bununla beraber Evzâî'nin (ö. 157/774) *Kitâbü's-Sünen fi'l-fıkḥ* (çeşitli kaynaklarda iktibas edilen rivayetleri Mervân Muhammed eş-Şa'âr tarafından yetmiş altı kitap halinde düzenlenerek *Sünenü'l-Evzâî* adıyla yayımlanmıştır [Beyrut 1413/1993]), İbn Ebû Zî'b ve İbn Ebû Zâide'nin *Kitâbü's-Sünen* (İbnü'n-Nedîm, s. 281, 282) adlı eserleri gibi daha önceki yüzyılda kaleme alınmış sünenler de vardır. İmam Şâfi'nin *es-Sünenü'l-me'sûre'si* de (Kahire 1315; nşr. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî, Beyrut 1406/1986) bu türün zikredilmesi gereken kaynaklarındandır. Büyük kabul görmüş ilk sünenler arasında yer alan Saîd b. Mansûr'un *es-Sünen'i* (nşr. Sa'd b. Abdullah b. Abdülâzîz Âl-i Humeyyid, I-V, Riyad 1414/1993; nşr. Habîbürrahman el-A'zamî, III. cildin I ve II. kısımları, Malegaon [Hindistan] 1387-1388/1967-1968; Bombay 1403/1982; Beyrut 1405/1985), Hz. Peygamber'in ahkâma dair hadisleri yanında sahâbe devrindeki günlük hayatın çeşitli meseleleri hakkında diğer kaynaklarda yer almayan bilgiler ihtiva etmesi bakımından önemlidir. Dârimî'nin *el-Müsned* adıyla da anılan ve bir hadisi ihtiva ettiği konulara göre çeşitli bölümlerde tekrarlaması sebebiyle *Şaḥîḥ-i Buḥârî'yi* andıran *es-Süneni* (Kanpûr 1293; Haydarâbâd 1309; Delhi 1337; Dimaşk 1349; nşr. Abdullah Hâşim Yemânî, I-II, Kahire 1382/1966; nşr. Fevâz Ahmed Zemirî – Hâlid Seb' el-Alemî, I-II, Beyrut 1407/1987; nşr. Mustafa Dîb el-Buğâ, I-II, Dimaşk 1991; trc. Abdullah Aydınlı, I-III-, İstanbul 1994-1996-), mürsel ve maktû rivayetleri de ihtiva etmekte olup bazı âlimler tarafından İbn Mâce'nin *es-Sünen'i* yerine *Kütüb-i Sitte*'nin altıncı kitabı olarak kabul edilmiştir. İbn Mâce'nin *es-Sünen'i* (Dehli 1282, 1322/1905; nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, I-II, Kahire 1372-1373; nşr. M. Mustafa el-A'zamî, I-IV, Riyad 1404/1984),

babların fıkḥ bakımından mükemmel sıralanışıyla farklı bir özelliğe sahiptir. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî, eserdeki hadisleri *Şaḥîḥu Süneni İbni Mâce* (I-II, Beyrut 1406/1986) ve *Za'ifü Süneni İbn Mâce* (Beyrut 1409/1988) adlı çalışmalarıyla tahrîc etmiştir. Ebû Dâvûd es-Sicistânî'nin *es-Süneni* (Leknev 1840, 1877, 1305, 1318; Dehli 1271; Kahire 1280; Haydarâbâd 1321; nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, I-IV, Beyrut, 1403/1983; Kahire 1348; nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût, I-III, Beyrut 1409/1988) hem sahih hem de zayıf rivayetleri ihtiva etmekte, bu rivayetlerden ileri derecede zayıf olanlar musannifi tarafından belirtilmektedir. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî, eserdeki hadisleri *Şaḥîḥu Süneni Ebî Dâvûd* (I-III, Riyad 1409/1989) ve *Za'ifü Süneni Ebî Dâvûd* (Beyrut 1412/1991) adlı eserlerinde değerlendirmiştir. Nesâî ise önce *es-Sünenü'l-kübrâ* adlı geniş çaplı eserini kaleme almış (nşr. Abdülgaffâr Süleyman el-Bündârî – Seyyid Kisrevî Hasan, I-VI, Beyrut 1411/1991) bundan daha sahih kabul ettiği hadisleri seçerek *el-Müctebâ* adını verdiği *es-Süneni* meydana getirmiştir (Kanpûr 1265; I-II, Dehli 1281; I-II, baskı yeri yok, 1312; Süyûtî'nin şerhi ve Sindî'nin hâşiyesiyle birlikte: I-VIII, Kahire 1348/1930; Abdülfettâh Ebû Gudde'nin bu baskıyı esas alarak hadisleri numaralayıp fihristler hazırlayarak yaptığı neşir: I-IX, Beyrut 1406, 1409; trc. Ahmed Muhtar Büyükcınar v.dğr., I-VIII, İstanbul 1981). Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî, *es-Sünen*'deki sahih hadisleri *Şaḥîḥu Süneni'n-Nesâî* (I-III, Beyrut 1408/1988), zayıf hadisleri de *Za'ifü Süneni'n-Nesâî* (Beyrut 1410/1990) adlı çalışmalarında bir araya getirmiştir. Daha sonra telif edilen bu türün önemli eserlerinden biri de Dârekutnî'nin *es-Süneni*'dir (IV, Delhi 1306; nşr. Abdullah Hâşim Yemânî, I-IV, Kahire 1386/1966). Eserde bulunan zayıf hadisler üzerinde Ebû Muhammed Abdullah b. Yahyâ b. Ebû Bekir el-Gassânî *Tahrîcü'l-eḥādîş-i'd-dî'âf min Süneni'd-Dârekutnî* adlı bir çalışma yapmıştır (Riyad 1991).

Erken devirlerden itibaren sünenlerden ayrı olarak ahkâm hadislerini yine sünen tertibinde bir araya getirmek üzere eserler kaleme alınmıştır. Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805), hocası Ebû Hanîfe'den rivayet ettiği merfû, mevkuf ve mürsel hadislerden oluşan *el-Âşâr* adlı derlemesi bu türün ilk örneklerindendir (*DİA*, III, 460). Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin, birbirine zıt gibi görünen ha-

disleri telif etmek amacıyla kaleme aldığı *Şerhu Me'âni'l-âşâr* da burada anılmaktadır (I-II, Leknev 1300-1302; nşr. Muhammed Seyyid Câdelhak – Muhammed Zühârî en-Neccâr, I-IV, Kahire 1386-1388/1966-1969). Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî'nin, diğer hadis kitaplarında yer almayan pek çok hadislerle birlikte sahâbe ve tâbiîn sözlerini toplayıp değerlendirdiği ve Şâfiî fıkhnı ön planda tutarak rivayetleri fıkha bablarına göre tertip ettiği *es-Sünenü'l-kübrâ* adlı hacimli eseri (I-X, Haydarâbâd 1344-1355) râvilerin tenkidini, muhtelif mezhep imamlarının görüşlerini de ihtiva etmektedir. Müellifin bu esere giriş mahiyetinde kaleme aldığı *el-Medhal ilâ Kitâbi's-Sünen*'i de önemlidir (nşr. Muhammed Ziyâurrahman el-A'zamî, Küveyt 1985). Eser üzerinde Necm Abdurrahman Halef *es-Şinâ'atü'l-hadisîyye fi's-Süneni'l-kübrâ* adıyla bir doktora çalışması yapmıştır (Mansûre 1412/1992). Yine Beyhakî'nin, Şâfiî fıkhnın usul ve fûrûda dayandığı hadislerle sahâbe ve tâbiîn sözlerini topladığı ve Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin adı geçen eserine reddiye mahiyetinde kaleme aldığı *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âşâr*'i ile (nşr. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî, I-XV, Kahire 1411/1991) *es-Sünenü's-suğrâ'sı* da (nşr. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî, I-IV, Karaçi 1410/1989; nşr. Abdüsselâm Abdüşşâfi – Ahmed Kabbânî, I-II, Beyrut 1412/1992) bu türün kayda değer örneklerindendir. Şâfiî âlimlerinden Ferrâ el-Begavî *Şerhu's-sünne'sinde* (nşr. Zühayr eş-Şâvîş – Şuayb el-Arnaût, I-XVI, Dimaşk 1390-1400/1970-1980; Beyrut 1403/1983), tanınmış muhaddislerin eserlerinden derlediği hadisleri aynı zamanda âlimlerin ihtilâf ettiği fikhî problemlere dikkat çekerek açıklamıştır. İbnü'l-Harrât'ın *el-Ahkâmü's-suğrâ'sı* da burada zikredilmelidir (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 696, vr. 35-164; Brockelmann, GAL, I, 458; Suppl., I, 634). Cemmâîlî diye tanınan Abdülganî el-Makdisî'nin, *Şahîhayn*'deki ahkâmla ilgili 420 kadar "müttefekun aleyh" hadisi senedlerini zikretmeden bir araya getirdiği *'Umdetü'l-ahkâm*'i (*el-'Umde fi'l-ahkâm fi me'âlimi'l-helâl ve'l-harâm*) (Dehli 1895; Kahire 1342; nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut 1406/1986) üzerine pek çok şerh, hâşiye ve ta'lik yazılmıştır. En tanınmış şerhi Takıyyüddin İbn Dakikü'l-İd'in *İhkâmü'l-ahkâm*'i (Dehli 1313; nşr. Ahmed Muhammed Sâkir, I-II, Beyrut 1374/1955; nşr. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî, I-IV, Kahire 1410/1990), en tanınmış hâşiyesi de Emîr es-San'ânî'nin *el-'Udde'si*dir (nşr. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî, I-IV, Ka-

hire 1410/1990). Hanbelî âlimlerinden Mecdüddin İbn Teymiyye'nin *Munteka'l-ahbâr min ehâdîsi seyyidi'l-ahyâr* adlı eseri (I-II, Kahire 1369/1950; nşr. Muhammed Hâmid el-Fikî, I-II, Beyrut 1398/1978), *Kütüb-i Sitte* ile Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inden seçilmiş ahkâm hadislerinden oluşur. Şevkânî, en çok ahkâm hadisini ihtiva eden bu eseri rivayetlerinin sağlamlık derecesini ortaya koyarak ve hadisin yer aldığı diğer hadis kaynaklarını da belirterek *Neylû'l-evlâr* adıyla şerhetmiştir (I-VIII, Kahire 1357/1938). Ahkâm hadisleri konusunda en geniş çalışmayı *Takrîbü'l-esânîd ve tertîbü'l-mesânîd* adlı eseriyle Zeynüddin el-İrâkî yapmıştır (I-VIII, Beyrut, ts.). Şâfiî âlimlerinden İbn Hacer el-Askalânî'nin büyük ilgi gören *Bulûgu'l-merâm min edilleti'l-ahkâm*'inde (Leknev 1253/1837, taşbaskı; Lahor 1305/1888, taşbaskı; özel Hint ta'likî ile 1312; Mısır 1320, 1330/1912; nşr. Abdurrahman Bedrân 1331/1913; 1352/1933; nşr. Rıdvân Muhammed Rıdvân, Beyrut 1373) 1356 (bazı baskılarda 1373, 1400, 1477, 1596) hadisin senedinde sadece sahâbî adı kaydedilmiş ve bunların güvenilirlik derecesi belirtilmiştir. Pek çok şerhinden biri olan Emîr es-San'ânî'nin *Sübülü's-selâm*'i (Delhi 1302, 1311; Kahire 1911, taşbaskı; nşr. Fevz Ahmed Zemirî – İbrâhim Muhammed Cemal, Beyrut 1405/1985) Ahmet Davudoğlu tarafından *Bulûgu'l-Merâm Tercümesi ve Şerhi Selâmet Yolları* adıyla ve bazı değişikliklerle Türkçe'ye çevrilmiştir (I-IV, İstanbul 1965-1967; diğer şerhleri için bk. DİA, VI, 413).

"Kitâbü's-Sünne" adıyla anılan ilk dönemlere ait bazı eserler sadece imana dair hadisleri ihtiva etmekte olup bunların ahkâm meseleleriyle ilgisi bulunmamaktadır. Ahmed b. Hanbel'in 1481 rivayeti ihtiva eden *Kitâbü's-Sünne'si* (nşr. Ebû Hâcer Muhammed Saîd Besyûnî Zağlûl, Beyrut 1405/1985), İbn Ebû Âsım'ın *Kitâbü's-Sünne'si* (nşr. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî, Beyrut 1400/1980) ve Ebû Bekir el-Hallâl'in *es-Sünne'si* (nşr. Atıyye ez-Zehrânî, Riyad 1410/1989) bu eserlerin en tanınmış olanlarıdır.

9. Müstedrekler. Sahih hadisleri derleyen bazı muhaddislerin kitaplarını kaleme alırken gözettikleri şartlara uyduğu halde göremedikleri veya başka sebeplerle kitaplarına alamadıkları hadisler daha sonraki hadis âlimleri tarafından bir araya getirilmiş ve bu eserlere "ilâve ve zeyil" anlamında "müstedrek" adı ver-

rilmiştir. Müstedrek çalışmaları daha çok *Şahîh-i Buḥârî* ve *Şahîh-i Müslim* üzerinde yapılmıştır. Belli başlı müstedrekler arasında Dârekutnî'nin, *Şahîhayn*'de yer almayan yetmiş hadisi müsned tertibinde bir araya getiren *el-İlzâmât 'ale's-Şahîhayn* ('alâ şahîhayi'l-Buḥârî ve Müslim) adlı eseri anılabilir (nşr. Ebû Abdurrahman Mukbil b. Hâdî el-Vâdî, Beyrut 1405/1985, 2. bs.). Ebû Zer el-Hervî'nin *el-Müstedrek 'alâ Şahîhi'l-Buḥârî* ve *Müslim* adlı kitabı, Kettânî'nin söylediğine göre Dârekutnî'nin *el-İlzâmât*'inin bir müstahreci durumundadır (*er-Risâletü'l-müstetrafe*, s. 23). Sahih hadislerin 10.000'i geçmeyeceğini, bunların da *Şahîhayn*'de bulunanlardan ibaret olduğunu ileri süren bazı çağdaşlarının görüşünü reddetmek üzere Hâkim en-Nisâbü'rî'nin *Şahîhayn* tertibinde kaleme aldığı 8803 rivayeti ihtiva eden *el-Müstedrek 'ale's-Şahîhayn* bu türün en tanınmış örneğidir (I-IV, Haydarâbâd 1334-1342; nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ, I-IV, Beyrut 1411/1990). Müellif, Buḥârî veya Müslim'in şartlarına uyduğu halde kitaplarına almadıkları kanaatiyle güvenilemeyecek derecede zayıf olan bazı hadisleri de derlemiştir. Zehebî, *Muḥtaşarü'l-Müstedrek*'inde (I-IV, Haydarâbâd 1334-1342) Hâkim'in bu çalışmasını özetlemiş, bu arada kitabın dörtte birini oluşturan zayıf ve mevzû rivayetleri de göstermiştir (Zehebî, *el-Müstedrek*'teki 100 kadar mevzû rivayeti *el-Müstedrek 'ale'l-Müstedrek* adını verdiği bir eserinde toplamıştır). Zehebî'nin *Muḥtaşar*'ını bazı görüşlerini tenkit ederek özetleyen çalışmalar arasında İbnü'l-Mülâkkın'ın *Muḥtaşarü'l-Müstedrek*'i zikredilmelidir (nşr. Abdullah b. Hamed el-Leḥidân – Sa'd b. Abdullah Âl-i Humeyyid, I-VII, Riyad 1411).

10. Müstahrecler. Meşhur bir hadis kitabındaki hadisleri çeşitli bakımlardan güçlendirmek amacıyla kaleme alınan eserlerdir. Müstahrecler daha çok *Şahîhayn* veya bunlardan biri üzerine yazılmıştır. *Şahîh-i Buḥârî* ile ilgili müstahreclerin en tanınmışları arasında, Ebû Bekir el-İsmâîlî ile Gıtrîfî'nin günümüze kadar gelmeyen müstahrecleri; *Şahîh-i Müslim* üzerine yazılan müstahreclerin en tanınmışları arasında Ebû Avâne el-İsferâyînî'nin *el-Müsnedü'l-muḥrec 'alâ Kitâbi Müslim b. Haccâc*'i (DİA, X, 100), Cevzakî'nin *el-Müsnedü's-şahîh 'alâ Kitâbi Müslim*'i, Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin *el-Müsnedü'l-müstahrec 'alâ Şahîhi Müslim*'i (Brockelmann, GAL, I, 446; Suppl., I, 617); hem *Şahîh-i Buḥârî* hem

de *Şahîh-i Müslim* üzerine yazılan müstahreclerin en tanınmışları arasında da İbnü'l-Ahrem ve İbn Mencûye gibi muhaddislerin eserleri zikredilebilir (diğer hadis kitapları üzerine yazılan müstahrecler için bk. Kettânî, s. 18-23).

11. Kırk Hadisler. Kırk hadis ezberlemeye teşvik eden zayıf bir hadisin de etkisiyle erken devirlerden itibaren "erbaûn" adıyla anılan kırk hadis kitaplarının yazılmasına başlanmıştır. Bu türde ilk eserlerin Abdullah b. Mübarek ile Muhammed b. Eslem et-Tûsî tarafından telif edildiği bilinmekteyse de bu eserler günümüze ulaşmamıştır. Hasan b. Süfyan'ın (ö. 303/916), ahlâk ve ibadete dair kırk beş hadisi senedleriyle beraber kaydettiği *Kitâbü'l-Erba'în*'i (nşr. Muhammed b. Nâsir el-Acemî, Beyrut 1414/1993), Ebû Bekir el-Âcurrî'nin *Kitâbü'l-Erba'îne hadîşen*'i (nşr. Bedr b. Abdullah el-Bedr, Küveyt 1987; nşr. Mecdî Fetih es-Seyyid, Tanta [Mısır] 1411/1990), Dârekutnî'nin *Kitâb fihî erba'üne hadîş min Müsnedi Büreyd b. 'Abdillâh b. Ebî Büreyde*'si (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 541) ve Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî'nin *el-Erba'üne's-suğrâ'sı* (nşr. Ebû Hâcer Muhammed Saîd Besyûnî Zağlûl, Beyrut 1407/1987) ilk devirlerde kaleme alınan belli başlı kırk hadis çalışmalarıdır.

Daha sonraki dönemlerde İbnü's-Salâh'ın, çoğunu *Şahîh-i Buḥârî* ile *Şahîh-i Müslim*'den seçerek talebelerine yazdırıldığı dinin esaslarına dair yirmi altı hadise Nevevî'nin on altı hadis daha ekleyerek meydana getirdiği *el-Erba'ûn* adlı eser büyük rağbet görmüş ve başta Nevevî olmak üzere kırktan fazla âlim tarafından şerhedilmiştir. Tanınmış İslâm âlimleri akaid, ibadet, ahkâm, ahlâk, cihad vb. konularda kırk hadis kitapları kaleme almışlardır. Hâce Abdullah el-Herevî'nin *Kitâbü'l-Erba'în fî delâ'ili't-tevhîd*'i (nşr. Ali b. Muhammed b. Nâsir el-Fukayhî, yer yok, 1404/1984), Ebû'l-Kâsım İbn Asâkir'in, kırk ayrı şehre mensup kırk hadis âliminin kırk sahâbiden kırk ayrı konuya dair rivayetini bir araya getirdiği *Kitâbü'l-Erba'îne'l-büldâniyye*'si (nşr. Muhammed Mutî' el-Hâfız, Beyrut-Dimaşk 1413/1992), tabip-filozof Abdüllatif el-Bağdâdî'nin *Sünen-i İbni Mâce* ve şerhinden derlediği *Kitâbü'l-Erba'îne't-tıbbiyye*'si (nşr. Abdullah Kenûn, Magrib 1979), İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî'nin kırk ayrı kitaptan kırk hadis derleyerek meydana getirdiği *İḳdû'l-cevheri's-şemîn fî erba'îne hadîş min eḥâdîşi Seyyi-*

di'l-mürselin'i (Kahire 1322) bunlara misal olarak zikredilebilir. Şîfî âlimlerin Farsça olarak "Çihl hadis" veya Arapça olarak "Erbaûn hadis" adıyla kaleme aldıkları pek çok eser arasında Bahâeddin el-Âmilî'nin Ehl-i beyt tarikiyle rivayet edilen hadislerden derlediği *Erba'ûn hadîş* adlı eseri anılabilir (Tahran 1274, 1310 taşbaskı). Müellifinin bizzat şerhettiği bu eser üzerine pek çok hâşiye yazılmıştır. Ali Şîr Nevâî, Fuzûlî, Âşık Çelebi, Hâkânî Mehmed Bey ve Nâbî gibi ünlü Türk şairleri manzum kırk hadis tercümeleri meydana getirmişlerdir (bk. KIRK HADİS).

12. Etrâf Kitapları. IV. (X.) yüzyıldan itibaren, genellikle hadis kitaplarındaki rivayetlere kolayca ulaşabilmek ve bir hadisin çeşitli rivayetlerini bir arada görebilmek amacıyla kaleme alınan etrâf kitapları, ya sahâbe adına göre müsned türünde düzenlenerek rivayetlerin baş tarafından bir kısmı zikredilmiş veya hadis metinlerine göre alfabetik olarak sıralanmıştır. Etrâf kitaplarının ilk örnekleri Halef el-Vâsî'tin (ö. 401/1010) *Etrâfû's-Şahîhayn*'i ile (Dârü'l-kütübi'l-Misriyye, Hadis, nr. 31, 42, 56; Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Hadis, nr. 371) Ebû Mes'ûd ed-Dimaşkî'nin *Etrâfû's-Şahîhayn*'idir (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Hadis, nr. 373). Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Sâbit et-Tarkî, *Etrâfû'l-Kütübi'l-Hamse* diye de anılan ve İbn Mâce dışındaki *Kütüb-i Sitte*'yi ihtiva eden *el-Levâmî' fî'l-cem' beyne's-şihâh ve'l-cevâmi'* adlı eserini (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 533) bu amaçla meydana getirmiştir. Etrâf konusundaki en meşhur eser, Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî'nin 1391 sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiînün *Kütüb-i Sitte* dışındaki kitaplarda mevcut 19.626 hadisini bir araya getirdiği *Tuḥfetü'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf*'idir. Eser,

İbn Hacer el-Askalânî'nin burada gördüğü bazı hataları tashih ve ikmal maksadıyla yazdığı *en-Nüketü'z-zırâf 'ale'l-Etrâf*'i ile birlikte yayımlanmıştır (nşr. Abdüssamed Şerefeddin, I-XIV, Bombay 1965-1966). İbn Hacer el-Askalânî'nin, bu türün en önemli çalışmalarından biri olan *İḥtâfû'l-mehere bi-etrâfi'l-âşere*'si ile (Millet Ktp., Murad Molla, nr. 349-364) Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'ini müstakil bir çalışma konusu yaptığı *İḥtâfû'l-müsnedi'l-mu'teli bi-Etrâfi'l-Müsnedi'l-Hanbelî*'si de (nşr. Züheyr b. Nâsir en-Nâsir, I-X, Beyrut 1414/1993) burada kaydedilmelidir. Etrâf çalışmalarının son örneklerinden olan Abdülganî en-Nablusî'nin *Zeḥâirü'l-mevâriş fî'd-delâleti 'alâ mevâzi'i'l-hadîş*'i (nşr. Mahmûd Rebî', I-IV, Kahire 1352/1934) *Kütüb-i Sitte* ile İmam Mâlik'in *el-Muvaṭṭa'*'ını ihtiva etmektedir. Hadis metinlerine göre alfabetik olarak düzenlenen etrâf kitaplarından, Ebû Hâcer Muhammed Saîd Besyûnî Zağlûl'un hadis, siyer ve fıkıh ilimlerine dair 150 kitabı tarayarak meydana getirdiği *Mevsû'âtü etrâfi'l-hadîşin-nebeviyyi's-şerîf*'i önemli bir çalışmadır (I-XI, Beyrut 1410/1989). Nedîm Mar'aşî ile Üsâme Mar'aşî'nin, sahih ve hasen hadisleri alfabetik olarak bir araya getirmek üzere hazırlamaya başladıkları *Mevsû'âtü'l-hadîşin-nebeviyyi's-şerîf*'in henüz iki cildi yayımlanmıştır (Beyrut 1411-1414/1991-1994-). Wensinck'in başkanlığında bir heyet tarafından hazırlanan *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-hadîşin-nebevî* (*Concordance et indices de la tradition musulmane*) adlı eser bu türün en tanınmış örneğidir (I-VIII, Leiden 1936-1987).

13. Tahrîc Kitapları. Tefsir, fıkıh, kelâm, tasavvuf ve hadis kitaplarının bir kısmında geçen, fakat kaynağı gösterilmeyen rivayetlerin sağlamlık derecesini

Abdülkadir
Şükrü'nün
sülûs - nesih
hatla yazdığı
bir hadis
kitabı
(İÜ Ktp., AY,
nr. 6504)

tesbit etmek ve bazı rivayetlerin kime ait olduğunu belirtmek amacıyla yapılan çalışmalara "tahrîc" adı verilmektedir. Önemli bazı eserler üzerine yapılan tahrîc çalışmaları arasında, İmam Şâfiî'nin *el-Ümm*'ü üzerine Ahmed b. Hüseyin el-Beyhaki'nin hazırladığı *Kitâbü Tahrîci eḥâdişî'l-Üm* (Brockelmann, GAL, I, 447; Suppl., II, 619), Merginânî'nin Hanefî fık-hına dair *el-Hidâye*'si üzerine Abdullah b. Yûsuf ez-Zeylaî'nin kaleme aldığı *Naş-bû'r-râye* ile İbn Hacer el-Askalânî'nin yazdığı *ed-Dirâye fi (munteḥab) tahrîci eḥâdişî'l-Hidâye* (Dehli 1882, taşbas-kı, 1327; Leknev 1301; nşr. Seyyid Abdul-lah Hâşim el-Yemânî el-Medenî, Beyrut, ts. [Dârü'l-ma'rife]), Abdülkerîm b. Mu-hammed er-Râfî'nin Şâfiî fık-hına dair *eş-Şerḥu'l-Kebîr*'i üzerine İbnü'l-Mülak-kın'ın kaleme aldığı *el-Bedrü'l-münîr fi tahrîci eḥâdişî's-Şerḥi'l-kebîr* (nşr. Ce-mâl Muhammed es-Seyyid v.dğr., I-III, Ri-yad 1414; nşr. Hamdî b. Abdülmecîd b. İsmâil es-Selefi [*Hulâsatü'l-Bedrî'l-mü-nîr*], Riyad 1410/1989), İbn Hacer el-As-kalânî'nin bu eseri ihtisar ettiği *et-Tel-hîşü'l-ḥabîr* (nşr. Şa'bân Muhammed İs-mâil, I-IV, Kahire 1399/1979), Gazzâlî'nin *İhyâ'ü 'ulûmî'd-dîn*'i üzerine Zeynüd-din el-İrâkî'nin yazdığı *el-Muḡnî 'an ḥam-li'l-esfârî fi'l-esfâr fi tahrîci mâ fi'l-İḥ-yâ'î mine'l-aḥbâr* (Kahire 1332-1333, 1348, *el-İhyâ'* ile birlikte), Kâdî İyâz'ın *eş-Şifâ'* adlı eseri üzerine Süyûtî'nin yazdığı *Menâhilü's-şafâ fi tahrîci eḥâdişî's-Şi-fâ'* (nşr. Semîr Kâdî, Beyrut 1409/1988), Muhammed Abdürraûf el-Münâvî'nin *el-Fetḥu's-semâvî tahrîci eḥâdişî'l-Bey-zâvî'si* (nşr. Ahmed Mütebâ b. Nezir es-Selefi, I-III, Riyad 1409), Kudâî'nin *Şihâ-bü'l-aḥbâr* adlı derleme hadis kitabına İbnü's-Siddîk el-Gumârî'nin yazdığı *Fet-ḥu'l-vehhâb bi-tahrîci eḥâdişî's-Şihâb*'i (nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi, I-II, Beyrut 1408/1988), yine Gumârî'nin Kâdî Beyzâvî'ye ait bir usûl-i fık-h kitabı olan *Minḥacü'l-vüṣûl*'deki rivayetlere dair ka-leme aldığı *el-İbtihâc bi-tahrîci eḥâdişî'si'l-Minḥac*'ı (Semîr Tâhâ el-Meczûb, Bey-rut 1405/1985) anılabilir. Tahrîcin mahi-yeti ve tahrîc çalışmaları konusunda ise Mahmûd et-Taḥhân'ın *Uşûlü't-tahrîc ve dirâsetü'l-esânîd* (Riyad 1403/1983), Ab-dülmecîd Muhammed Abdüllatîf'in *Keş-fü'l-liṣâm 'an esrârî tahrîci ḥadişi sey-yidi'l-enâm* (Kahire 1404/1984) ve Ebû Muhammed Abdülmehdî b. Abdülkâdir b. Abdülhâdî'nin *Ṭuruḳu tahrîci ḥadişi Resûlillâh şallâllâhu 'aleyhi ve sellem*

(Kahire, ts., Dârü'l-i'tisâm) adlı eserleri zikredilebilir.

14. Zevâid Kitapları. Bir veya birkaç eserin *Kütüb-i Sitte* gibi ana hadis ki-taplarından fazla veya farklı olarak ihtiva ettiği hadisleri "zevâid" adıyla konularına göre sıralayarak bir araya getirme çalış-maları VIII. (XIV.) yüzyılda başlamıştır. Ze-vâid kitapları, ulaşılmaz kolay olmayan birçok hadis kitabındaki rivayetlere daha kısa zamanda ulaştırması bakımından faydalı çalışmalardır. Bu türdeki muhte-lif eserleriyle tanınan Nüreddin el-Hey-semî'nin (ö. 807/1405), Taberânî'ye ait üç mu'cem ile Ahmed b. Hanbel'in, Bez-zâr'ın ve Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî'nin müs-nedlerinde bulunup da *Kütüb-i Sitte*'de yer almayan hadisleri bir araya getirdiği *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fe-vâ'id*'i (I-X, Beyrut 1967; nşr. Abdullah Mu-hammed Dervîş, I-X, Beyrut 1414/1994), *Mevâridü'z-zamân ilâ zevâ'id* İbn Hibbân'ı (Muhammed Abdürrezzâk Ham-za, Beyrut, ts., [Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye]; nşr. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî – Abduh Ali el-Kûşek [?], I-VIII, Dimaşk 1411-1412/1990-1992), yine Heysemî'nin, Taberânî'nin iki mu'cemi ile Ebû Ya-lâ'nın *el-Müsned*'ini iki ayrı çalışma ko-nusu yaptığı *Mecma'u'l-Bahreyn fi ze-vâ'id* I-Mu'cemeyn (nşr. Abdülkuddûs b. Muhammed Nezir, I-VIII, Riyad 1413/1992) ve *el-Maḥṣadü'l-âli fi zevâ'id* Ebî Ya'lâ el-Mevsîlî (nşr. Seyyid Kisrevî Hasan, I-IV, Beyrut 1413/1993) adlı eser-leri; zevâid kitapları üzerinde pek çok ça-lışması olan Ahmed b. Ebû Bekir el-Bûsî-rî'nin, İbn Mâce'nin *es-Sünen*'inde bu-lunduğu halde *Kütüb-i Sitte*'nin diğer eserlerinde yer almayan hadisleri derle-diği *Miṣbâhu'z-züccâ fi zevâ'id* İbn Mâce'si ile (nşr. Mûsâ Muhammed Ali – İzzet Ali Atıyye, I-II, Kahire, ts.; nşr. Ke-mal Yûsuf el-Hût, I-II, Beyrut 1986) *İt-ḥâfû'l-ḥıyere bi-zevâ'id* I-mesânidi'l-âşere'si (müellifin diğer zevâidler için bk. *DİA*, VI, 468); İbn Hacer el-Askalânî'nin *el-Meṭâlibü'l-âliye bi-zevâ'id* I-mesânidi's-şemâniye (nşr. Habîbürrah-man el-A'zamî, I-IV, Küveyt 1393/1973) ve *Muḥtaşaru zevâ'id* I-müsnedi'l-Bez-zâr (nşr. Sabrî Abdülhâlîk Ebû Zer, I-II, Beyrut 1414/1993) adlı kitapları bu türün belli başlı eserleridir. Ümmülkurâ Üniversitesi'nde Seyfûrrahman Musta-fa'nın hazırladığı *Zevâ'idü'd-Dârimî 'ale'l-Kütüb-i-Sitte mine'l-eḥâdişî'l-merfû'a* (1397/1977) adlı çalışma ile Mu-hammed b. Suûd Üniversitesi'nde Yûsuf Muhammed Siddîk'ın hazırladığı *Zevâ'id*

dü Muṣannefi 'Abdirrezzâk 'ale'l-Kü-tüb-i-Sitte (1401) adlı tez zevâid çalış-malarının günümüzde de devam ettiği-ni göstermektedir. Zevâidin mahiyeti ve zevâid kitapları konusunda Abdüsselâm Muhammed İllûş da *'İlmü zevâ'id* I-ḥadiş adlı bir çalışma yapmıştır (Beyrut 1415/1995).

15. Fevâid Kitapları. Bir âlimin veya çeşitli âlimlerin ferd ve garîb rivayetleri-ni bir araya getiren fevâid kitaplarının telifi Ali b. Ca'd (ö. 230/844-45), Ali b. Hucr, Buhârî, Abdân el-Ahvâzî gibi hadis hâ-fızları tarafından erken bir devirde baş-latılmıştır. Dârekutnî, her biri beşer onar varak hacminde on altı kadar fevâid ka-leme almıştır. Ünlü fevâidler arasında yer alan Ebû Bekir eş-Şâfiî'nin (ö. 354/965) *el-Ġaylâniyyât* diye meşhur *el-Fevâ'idü'l-munteḥabetü'l-âvâli 'ani's-şüyûḥ* adlı eseri (yazma nüshaları için bk. Sez-gin, GAS, I, 191), hocalarından âli isnadla rivayet ettiği hadisleri ihtiva eder. Ebû Bekir Ahmed b. Ca'fer el-Katî'nin *Elf di-nâr* adıyla tanınan *el-Fevâ'idü'l-munte-ḳât ve'l-efrâdî'l-ġarâibü'l-hisân* (Kü-veyt 1414/1993, serinin beşinci kitabı) ve Temmâm er-Râzî'nin muhtelif âlimlerin 395 rivayetini derlediği *Fevâ'id* I de (nşr. Ebû Süleyman Câsim b. Süleyman el-Fü-heyd ed-Devserî, Beyrut 1408/1987) ünlü-dür. Âli isnadla nakledilmiş sahih ve garîb rivayetleri toplayan, belli bir bölgeye mensup muhaddislerin rivayetlerini der-leyen, bir hadisin ihtiva ettiği hükümleri ortaya koymak amacıyla yazılan fevâid-ler de bulunmaktadır (geniş bilgi için bk. *DİA*, XII, 500-501).

16. Emâliiler. Hadis hafızlarının bilhas-sa salı ve cuma günleri genellikle mes-cidlerde hadis imlâ ettikleri sırada tale-belerinin kaydettiği hadislerden meydana gelen emâliiler diğer ilimlerdeki ben-zerleriyle kıyaslanamayacak kadar çok-tur. Leys b. Sa'd'ın (ö. 175/791) *Meclis min fevâ'id* I (nşr. Muhammed b. Rızk b. Tarhûnî, Riyad 1407/1987), İmam Ebû Yû-suf'un *el-Emâlî'si* (Sezgin, GAS, I, 421), Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin *Cüz' mine'l-emâlî'si* (Haydarâbâd 1360), Ab-dürrezzâk es-San'ânî'nin *el-Emâlî fi âşâ-ri's-şahâbe'si* bilinen en eski emâliilerdir. Hüseyin b. İsmâil el-Mehâmîlî'nin, farklı konulara dair 533 hadisten meydana ge-len ve *el-Eczâ'ü'l-Meḥâmiliyyât* diye de anılan *el-Emâlî'si* (nşr. İbrâhim İbrâ-him el-Kaysî, Amman 1412/1991) bu türün en tanınmış örneklerindendir. Hadis ilminde üstün bir yeri bulunan Selçuklu Veziri Nizâmülmülk'ün Bağdat'ta Nizâ-

miye Medresesi ile Câmîu'l-Mehdî'de yazdırdığı *Emâli*'ler (Abdülhâdî Rızâ, "Emâli Nizâmilmülk el-Vezîri's-Selcûkî fi'l-hâdis", *MMMA*, V [1959], s. 349-378), bu eserlerin yaygınlığı ve gördüğü kabul hakkında fikir vermektedir. 1150 mecliste çeşitli emâli'ler yazdıran ve kendi devrinde bu türün yeniden canlanmasını sağlayan İbn Hacer el-Askalânî'nin Kahire'deki Baybarsiyye Medresesi'nde imlâ ettiği *el-Emâli'l-Mısıriyye el-Baybarsiyye* de (Köprülü Ktp., nr. 251; Millet Ktp., Fezulah Efendi, nr. 265) burada zikredilmelidir (ayrıca bk. *DİA*, XI, 70-72).

17. *Şemâil Kitapları*. Hz. Peygamber'in fizikî ve ruhî özellikleri, ibadet ve yaşayışı, giyim ve kuşam tarzı anlamına gelen şemâil, câmi' türü hadis kitaplarını meydana getiren sekiz ana konudan biri olması yanında, Resûl-i Ekrem'in sözü edilen sıfatlarına dair hadis kitaplarında geçen rivayetleri derleyen eserlerin de adı olmuştur. Bilindiği kadarıyla şemâile dair ilk yazılan ve mükemmel tertibinden dolayı çok rağbet gören eser, Tirmizî'nin 400 kadar rivayeti ihtiva eden *eş-Şemâ'ilü'l-Muhammediyye* (*Şemâ'ilü'n-nebî, Şemâ'ilü'r-resûl*) adlı kitabıdır (Kalküta 1252, 1262, 1273; İstanbul 1264, 1285; Kahire 1273, 1280, 1290, 1317; Leknev 1288; Lahor 1309; Delhi 1313; nşr. Tâhâ Abdürraûf Sa'd, Kahire 1988; nşr. Abdullah eş-Şa'âr, Beyrut 1992). Eserin altmıştan fazla şerh ve hâşiyesi arasında Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî'nin *Şerhu Şemâ'ilü'n-nebî* (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 600), İbn Hacer el-Heytemî'nin *Eş-refü'l-vesâ'il ilâ fehmi's-şemâ'il* (*Şerhu Şemâ'ilü'n-nebî*) (Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 314; Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, nr. 198), Ali el-Kârî'nin *Cem'u'l-vesâ'il fi şerhi's-Şemâ'il* (İstanbul 1290; I-II, Kahire 1317-1318, Münâvî'nin şerhiyle birlikte) ve Bâcûrî'nin *el-Mevâhibü'l-ledünniyye* (Kahire 1301, 1318) adlı kitapları sayılabilir. Eserin Arapça ve Türkçe şerhleriyle tercümelerini tesbit eden çalışmalar arasında Ali Yardım'ın kapsamlı bir araştırması ile (*DÜİFD*, I [1983], s. 349-409) İbrahim Bayraktar'ın bu eseri ve diğer şemâil kitaplarını ele aldığı *Hz. Peygamber'in Şemâili* adlı doktora tezi bulunmaktadır (İstanbul 1990; ayrıca bk. Sezgin, *GAS*, I, 156-159). Bu arada genellikle *Muhtaşarü's-Şemâ'ilü'l-Muhammediyye* adıyla eserin pek çok muhtasarı yapılmış olup Abdülmecid eş-Şernûbî (Bulak 1318) ve Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî'nin (Amman 1985) muhtasarlari örnek ola-

rak zikredilebilir. Şemâil konusunda yazılan diğer eserler içinde, Ferrâ el-Begavî'nin 1257 rivayeti ihtiva eden *el-Envâr fi şemâ'ilü'n-nebiyyi'l-muhtâr*'ı da önemlidir (nşr. İbrâhim el-Ya'kûbî, Beyrut 1409/1989). Kâdî İyâz'ın İslâm âleminde büyük kabul gören *eş-Şifâ' bi-tâ'rîfi hukûki şerefi'l-Muhtafâ* adlı eseri (Kahire 1276; İstanbul 1290; Fas 1305; nşr. Muhammed Emîn Karaalî v.dğr., I-II, Dimaşk 1392; nşr. Ali Muhammed Bicâvî, I-II, Kahire 1398/1978), Hz. Peygamber'in şemâili yanında insanları ona karşı vazifeleri ve bu vazifeleri yapmayanlara verilecek ceza gibi hususları da ihtiva etmektedir. Eser üzerinde şerh, ihtisar, hâşiyeye, ta'lik ve hadislerinin tahrîci gibi çalışmalar yapılmıştır. En tanınmış şerhleri arasında Şehâbeddin el-Hafâcî'nin *Nesîmü'r-riyâz*'ı (I-IV, İstanbul 1267; Kahire 1312-1317, 1325, 1327), Ali el-Kârî'nin *Şerhu's-Şifâ'* adlı eseri (İstanbul 1264, 1285, 1290, 1299, 1307, 1308, 1309, 1312, 1316, 1319; Bulak 1275; Kahire 1327) ve Türkçe tercümeleri arasında Hanîf İbrâhim Efendi'nin *Hulâsatü'l-vefâsı* (Bulak 1257; I-II, İstanbul 1314-1317) anılabilir. Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr'in *Şemâ'ilü'r-resûl ve delâ'ilü'nübüvvetihî ve fezâ'ilühû ve haşâişuhû* adlı eseriyle (nşr. Mustafa Abdülvâhid, Kahire, ts., Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî; Beyrut, ts., Dârü'l-ma'rife) Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî'nin, Hz. Peygamber'in siyeri ve mucizeleri yanında şemâiline de yer veren *el-Mevâhibü'l-ledünniyye bi'l-minahil-Muhammediyye'si* (Kahire 1281; nşr. Sâlih Ahmed eş-Şâmî, I-IV, Beyrut 1412/1991) ve bu eserin Zürkânî'ye ait şerhi (I-VIII, Bulak 1271/1854), ayrıca divan şairi Bâkî tarafından *Meâlimü'l-yakîn fi sireti seyyidi'l-mürselîn* adıyla yapılan tercümesi de (İstanbul 1261, 1313-1316, 1322-1326) burada zikredilmelidir.

Resûl-i Ekrem'in nübüvvetini ispatlayan mucizelere ve diğer özelliklerine dair rivayetler "delâilü'n-nübüvve" ve "el-ha-sâisü'n-nebeviyye" adlı telif türlerinde bir araya getirilmiştir.

B) *Dirâyetü'l-hadis Kitapları*. Hadislerin sadece nakledilmesini konu alan rivâyetü'l-hadis ilmine nisbetle daha kapsamlı olan dirâyetü'l-hadis ilminde hadislerin isnadıyla birlikte çok defa metinleri de ele alındığı için bu tür eserler daha zengin bir çeşitlilik gösterir. Hz. Peygamber'in hadisleri yanında aşhâp ve tâbiînin söz ve fetvalarının sahih, hasen ve zayıf ölçülerinden hangisine girdiğini belirlemek, bu sözlerin nasıl alınıp riva-

yet edildiğini tesbit etmek kadar râvilerin ne ölçüde güvenilir ve rivayet ehliyetine sahip olduğunu bilmeye de bağlıdır. Bu sebeple râvilerin güvenilirliğini tesbite yarayan "ricâlü'l-hadis"ın en önemli dalı olan cerh ve ta'dil ilmi yanında hadislerin metinlerini değişik yönlerden inceleyen nâsih-mensuh, muhtelifü'l-hadis, garîbü'l-hadis, ilelû'l-hadis gibi disiplinleri tanımak, hepsinden önce de usûl-i hadis terimlerini ve kurallarını öğrenmek gerekir.

1. *Usûl-i Hadis*. Dirâyetü'l-hadis esasını teşkil eden ve "mustalahu'l-hadis, ulûmü'l-hadis" gibi adlarla da anılan usûl-i hadise ait ilk bilgiler, birer kaide olarak müstakil kitaplarda ele alınmadan önce İmam Şâfiî'nin *er-Risâle*'sinde, Şâhih-i Müslim'in mukaddimesinde, Ebû Dâvûd'un Mekkeliler'e yazdığı mektupta, özellikle Tirmizî'nin *el-Câmi'u's-şâhih*'inin sonuna ilâve ettiği *el-İle'*'de ve Buhârî'nin tarih kitapları ile cerh ve ta'dile ait eserlerde bulunmaktaydı. IV. (X.) yüzyılın ortalarına kadar tesbit edilen bu bilgilerin, bilhassa isnad sistemine ve hadis öğrenim metodlarına dair birikimin rivayet kitaplarında olduğu gibi senedleriyle toplandığı ilk usûl-i hadis kitaplarından biri, Râmhürmüzî'nin (ö. 360/971) *el-Muhtaddişü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'î* adlı eseridir (nşr. Muhammed Accâc el-Hatîb, Beyrut 1391/1971). Aynı yüzyılın sonlarına doğru Hâkim en-Nisâbü'rî, elli iki hadis usulü meselesini senedleriyle birlikte ve daha sistemli bir şekilde ele alarak *Mârifetü 'ulûmü'l-hadis*'ini meydana getirmiştir (nşr. Seyyid Muazzam Hüseyin, Kahire 1937; bu neşirden ofset: Medine 1397/1977). Hatîb el-Bağdâdî hadis ilimlerini, terimlerini ve usul meselelerini bilmedikleri halde hadis rivayetine kalkışanları eleştirmek üzere aynı teknikte kaleme aldığı *el-Kifâye fi 'ilmi'r-rivâye* adlı eserinde (Haydarâbâd 1357; nşr. Muhammed Hâfız et-Ticânî, Kahire 1972) daha önceki usul kitaplarında temas edilmeyen pek çok konuyu işlemiştir. Kâdî İyâz, Mağrib'de ilk yazılan usûl-i hadis kitabı olan *el-İlmâ' ilâ mârifeti usûli'r-rivâye*'sinde (nşr. Seyyid Ahmed Sakr, Kahire 1389/1970) rivayet usulüyle ilgili on dokuz önemli meseleye dair bilgileri genellikle senedleriyle birlikte nakletmiştir. Daha sonra metod ve sistem bilgilerinin senedsiz olarak aktarıldığı usul kitapları devri başlamış, bunlardan İbnü's-Salâh'ın, usul konularını yeni bir tertiple altmış beş nevi altında ele aldığı '*Ulûmü'l-hadis* olarak da anılan Mu-

ḳaddimetü İbni's-Salâh'i (Leknev 1304; Kahire 1326; Halep 1350) sonraki çalışmaların mihveri olmuştur. Şerhleri arasından Zeynüddin el-İrâkî'nin *et-Taḳyid ve'l-İzâh*'i önemlidir (nşr. Muhammed Râgıb et-Tabbâh, baskı yeri yok, 1350). Üzerinde çeşitli çalışmalar yapılmış olan muhtasarlarından Nevevî'nin *et-Taḳrîb ve't-teysîr li-ma'rifeti süneni beşîri'n-nezîr*'i (nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut 1406/1986), Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr'in *İhtîşârü 'Ulûmü'l-hadîs*'i (nşr. Salâh Muhammed Muhammed Uveyda, Beyrut 1409/1989) zikredilebilir. İrâkî'nin *Muḳaddime*'yi 1002 beyitte manzum hale getirdiği eseri *Elfiyye fi 'Ulûmü'l-hadîs* de büyük ilgi görmüş (Delhi, ts., el-Matbau'l-Fârûkî), kitap önce müellifi (*et-Teb-sıra ve't-tezkire*, Fas 1354), ardından da talebesi Sehâvî ve başkaları tarafından birçok defa şerhedilmiştir (*Dîa*, XI, 29). Nevevî'nin *et-Taḳrîb*'ini şerhetmek amacıyla Süyûtî'nin kaleme aldığı *Tedribü'r-râvî* de büyük itibar görmüştür (Kahire 1307; nşr. Abdülvehhâb Abdüllatîf, I-II, Kahire 1385/1966). İbnü's-Salâh'ın *Muḳaddime*'sinin ünlü muhtasarlarından biri olan İbn Hacer'in *Nuḥbetü'l-fiker*'i (Delhi 1328; İstanbul 1329; Kahire 1357/1938), değişik tertibi ve ilâve edilen yeni bilgilerle farklı bir mahiyet kazanmış, üzerine çeşitli şerh, hâşiye ve manzumeler yazılmış, aynı zamanda bir ders kitabı olarak kullanılmıştır. Bu eserin en meşhur şerhinin yine İbn Hacer tarafından yazılan *Nüzhetü'n-naẓar* olduğu söylenebilir (Kalkûta 1279/1862; Kahire 1308; İstanbul 1327; nşr. Nüreddin İtr, Dimaşk 1413/1992). Daha sonraki dönemlerde kaleme alınan usûl-i hadîs kitaplarından Ömer (Tâhâ) b. Muhammed b. Fettûh el-Beykûnî ed-Dimaşkî'nin, konuyla ilgili bilgileri otuz dört beyitte özetlediği *el-Beykûniyye (Manzûmetü'l-Beykûniyye)* adlı risâlesi (Mısır 1273, 1276, 1297, 1302, 1306, 1322; Bombay 1274) çok ilgi görmüştür (*Dîa*, VI, 68). Yakın zamanlarda yapılan çalışmalar arasında, Cemâleddin el-Kâsımî'nin usûl-i hadîs meselelerini yeni bir tertiple ele aldığı *Ḳavâ'idü'l-taḥdîs*'i (nşr. Muhammed Behcet el-Baytâr, Dimaşk 1352/1935; Kahire 1380/1961; Beyrut 1408/1987) ve Tâhîr el-Cezâirî'nin bu meseleleri tenkit ve tercihler yaparak incelediği *Tevcihü'n-naẓar*'ı (Kahire 1328; I-II, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrut 1416/1995) özellikle anılabilir. Türkçe usûl-i hadîs kitapları arasında, Babanzâde Ahmed Naim'in *Sahîh-i Buhârî Muhtasa-*

rı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi'ne pek çok kaynak eserden faydalanarak yazdığı geniş kapsamlı mukaddime ile (İstanbul 1346) Muhammed Tayyib Okîç'in *Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler* (İstanbul 1959) adlı eseri zikredilebilir.

2. Ricâlü'l-hadîs. Hadis tenkidinin başladığı ilk devirlerden itibaren râvileri hadîs rivayetindeki ehliyetleri açısından inceleyen ricâlü'l-hadîs ilmine "esmâü'r-ricâl" de denmektedir. Senedde yer alan râvilerin kimliğini tanıyabilmek için onların bütün yönleriyle hayatları ve rivayet açısından ne derece güvenilir oldukları (cerh ve ta'dîl durumları) araştırılırken öncelikle bu kişileri yakından tanıyan muhaddislerin kendileri hakkındaki görüş ve kanaatleri dikkate alınmış, ilk zamanlarda bu bilgiler hocadan talebeye şifahî olarak aktarılırken III. (IX.) yüzyıldan itibaren cerh ve ta'dîl kitapları telif edilmiş, ashop neslinden başlayıp IX. (XV.) yüzyıla kadar devam eden tenkit geleneği içinde önemli tenkitçiler yetişmiştir. Ayrıca râviler hakkında cerh ve ta'dîl yapan münekkittler de araştırmalara konu olmuştur. Zehebî, tebeu't-tâbiin neslinden başlayarak yirmi iki tabaka halinde sıraladığı 715 âlimi *Zikru men yu'temedü ḳavlühüm fi'l-cerh ve't-ta'dîl* adlı kitabında kaydetmiştir (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrut 1388/1968, *Erba'u resâ'il fi 'ulûmü'l-hadîs* içinde, s. 151-227). Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *el-İ'lân bi't-tevbiḥ li-men zemme't-târiḥ*'inin sonunda aşıptan kendi devrine kadar yirmi dokuz tabaka halindeki 209 hadis münekkidi tanıtmış, eserin bu bölümü *el-Mutekellimüne fi'r-ricâl* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, a.g.e. içinde, s. 81-149) başlığıyla müstakil olarak yayımlanmıştır (ayrıca bk. Kandemir, s. 96-115).

Sahâbe. Hadislerin daha sonraki nesillere aktarılmasında birinci derecede etkili olan ve hadîs ricâlinin ilk tabakasını meydana getiren sahâbe neslinin hayatı ve faziletleri hadîs, siyer, megâzî, tabakat, ensâb, vefeyât çalışmaları ile şehir tarihleri ve genel İslâm tarihi gibi eserlerde yer aldığı gibi bu nesli kabilelerine, faziletlerine veya alfabetik olarak isimlerine göre sıralayan müstakil çalışmalar da yapılmıştır. Bunlardan Tirmizî'nin *Tesmiyetü aşhâbi Resûlillâh*'ı (nşr. Âmir Ahmed Haydar, Beyrut 1410/1990; nşr. Ali Yardım, "Tesmiyetü ashâbi'n-nebî aleyhisselâm", *DÜİFD*, II [1985], s. 247-342) 730 sahâbînin adını vermekte ve

bazıları hakkında kısa bilgiler ihtiva etmektedir. Ashabın hayatıyla ilgili en eski ve en muteber kaynaklardan biri İbn Ebû Âsım'ın *el-Âḥâd ve'l-mesânîs*idir (nşr. Bâsim Ahmed Faysal el-Cevâbire, I-VI, Riyad 1411/1991). Ebû'l-Kâsım el-Begavî'nin *Mu'cemü's-şahâbe*'si de (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 94/11) kendi türünde ilk çalışmalardandır. İbn Kâni'nin müsned türü bir hadis kitabı olan *Mu'cemü's-şahâbe*'si ashaba dair önemli kaynaklardandır (yegâne nüshası Köprülü Ktp., nr. 452, 195 varak; Halil İbrahim Kutlay üzerinde doktora çalışması yaptığı eseri neşre hazırlamıştır). İbn Hibbân'ın *Esmâ'ü's-şahâbe* adıyla da anılan muhtasar eseri *Ma'rifetü's-şahâbe* (İÜ Ktp., nr. 1101, 55 varak; Medine Ârif Hikmet Ktp., Mecmua, nr. 239, 72 varak), Ebû Abdullah İbn Mende'nin oldukça hacimli *Ma'rifetü's-şahâbe*'si (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Hadis, nr. 344, 37 ve 42. cüzler), Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin *Ma'rifetü's-şahâbe*'si (nşr. Muhammed Radî b. Hâc Osman, I-III, Medine-Riyad 1408/1988) gibi çalışmalar yanında özellikle İbn Abdülber en-Nemerî'nin, bütün sahâbileri ihtiva etmesi düşüncesiyle kaleme almakla beraber mükerrerleriyle birlikte 4225 sahâbî hakkında bilgi verebildiği *el-İstifâb fi ma'rife-ti'l-aşhâb*'ı (I-II, Haydarâbâd 1318-1319/1900-1901; Beyrut 1327/1909; *el-İşâbe*'nin kenarında: I-II, 1323-1324/1905-1906; I-IV, Kahire 1328; nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî, I-IV, Kahire 1957-1960) büyük ilgi görmüştür. Bu eseri tamamlamak amacıyla Ebû Ali el-Gassânî, İbn Fethûn diye bilinen Muhammed b. Halef el-Endelüsî, İbnü'd-Devânîki diye anılan Yûsuf b. Muhammed et-Tenûhî gibi âlimler tarafından zeyilleri, başkaları tarafından da muhtasarları yapılmıştır. Zehebî, kitabın zeyilleriyle birlikte 8000 kadar sahâbînin hayatını ihtiva ettiğini söylemektedir. Eser Sultan I. Ahmed'in emriyle Türkçeye tercüme edilmeye başlanmış, fakat onun ölümü üzerine yarım kalmıştır (*Keşfü'z-zunûn*, I, 81). İzzeddin İbnü'l-Esîr'in, Ebû Abdullah İbn Mende, Ebû Nuaym el-İsfahânî ve İbn Abdülber'in yukarıda zikredilen eserleriyle Ebû Mûsâ el-Medînî tarafından İbn Mende'nin *Ma'rifetü's-şahâbe*'sine yazılan zeyli esas olarak yazdığı *Üsdü'l-gâbe* (I-V, Kahire 1285-1287; I-V, Tahran 1377/1958; nşr. Muhammed İbrâhîm el-Bennâ v.dğr., I-VII, Kahire 1390-1393/1970-1973) mükerrerleriyle birlikte 7703 sahâbeyi ihtiva etmektedir. Eser

üzerinde çeşitli ihtisar çalışmaları yapılmış olup bunların en tanınmış, Zehebî'nin 8000 kadar sahâbîyi ihtiva eden zeyil mahiyetindeki *Tecridü esmâ'i's-şahâbe'sidir* (I-II, Beyrut, ts.). Ashaba dair çalışmaların en meşhuru, en kapsamlısı ve en güvenilir İbn Hacer el-Askalânî'nin mükerrerleriyle birlikte 12.304 biyografi içine alan *el-İşâbe fi temyizi's-şahâbe'sidir* (nşr. Muhammed Vecih v.dğr., I-IV, Kalküta 1272-1290/1856-1873; I-VIII, Kahire 1323, 1325; kenarında *el-İstî'ab* olduğu halde: I-IV, Bağdat 1327/1909; I-IV, Kahire 1328/1910; I-IV, Kahire 1359/1940; nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî, I-VIII, Kahire 1390-1392/1970-1972). Eser üzerinde bazı ihtisar çalışmaları da yapılmıştır. Ashap neslinden hemen sonra gelen tâbiîn ve tebeu't-tâbiîne dair müstakil çalışmalar olmakla beraber onlardan hadis rivayetiyle tanınanlar aşağıda zikredilecek ricâl kitaplarında yer almıştır.

Sika Râviler. Sadece güvenilir (sika) râvileri bir araya getiren çalışmaların en önemlileri arasında, Ebû'l-Hasan el-İclî'nin (ö. 261/875) tâbiîn, tebeu't-tâbiînden ve onları takip eden nesilden sika kabul ettiği râvileri tabakalar halinde sıraladığı, Nûreddin el-Heysemî'nin alfabetik hale getirdiği, İbn Hacer el-Askalânî'nin bazı ilâveler yaptığı *Târîhu's-şikâ'tı* (nşr. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî, Beyrut 1405/1984, bu baskı 2116 râviyi ihtiva etmektedir; nşr. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî, I-II, Medine 1405/1985, bu baskının dayandığı nüsha Takıyyüddin es-Sübkî tarafından da tertip edilmiş olup 2366 râviyi içine almaktadır), İbn Hibbân'ın tanınmayan bazı râvileri güvenilir kabul ederek tabakalar halinde bir araya getirdiği, Nûreddin el-Heysemî'nin alfabetik sıraya göre düzenlediği *es-Şikâ'tı* (nşr. Muhammed Abdürreşid, I-IX, Haydarâbâd 1393-1403/1973-1983) zikredilebilir. İbn Hibbân'ın yalnız meşhur sika râvileri ihtiva eden *Meşâhîru 'ulemâ'i'l-emşârı* ise (nşr. Manfred Fleischhammer, Wiesbaden 1959) önce tabaka, sonra da bölge esasına göre tertip edilmiştir. İbn Şâhin'in 1569 râviyi kısa ifadelerle değerlendirdiği *Târîhu esmâ'i's-şikâ'tı* da bu türün önemli kitaplarından (nşr. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî, Beyrut 1406/1986).

Zehebî'nin muhaddisler arasında büyük kabul gören *Tezkiretü'l-huffâzı* (I-IV, Haydarâbâd 1315-1334, 1376-1378/1956-1958), hadis rivayetiyle tanınan yirmi üç sahâbî ile birlikte Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî'ye (ö. 742/1341) kadar toplam 1176 tanınmış şahsiyeti yirmi bir ta-

baka halinde bir araya getirmiştir. Üç ayrı zeyli bulunan eser genel olarak sika râvileri ihtiva etmekle beraber içinde az da olsa bu özelliğe sahip olmayan râviler de bulunmaktadır. İbn Kudâme el-Makdisî'nin *Tabakâtü 'ulemâ'i'l-hadîs'i* (nşr. Ekrem el-Bûşî, I-IV, Beyrut 1409/1989) tertip ve muhteva bakımından Zehebî'nin *Tezkiretü'l-huffâzı*'na çok benzemekte ve aynı dönemde yaşayan bu iki âlimden hangisinin ötekinden faydalandığı tesbit edilememektedir. Kâsım b. Kutluboğa'nın *Tertibü's-şikâ't mine'r-ruvât* (Köprülü Ktp., nr. 264, 1060, I ve II. cilt; Rabat, el-Hizânetü'l-âmme, nr. 361 K, bir bölümü; Weisweller, nr. 112) adlı eserinin tertibinde Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâlî* esas alınmış, ayrıca İbn Ebû Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dîl*'i ile İbn Hibbân'ın *es-Şikâ'tı*'ndan da faydalanılmıştır (Weisweller, nr. 112).

Zayıf Râviler. Zayıflığı bir ölçüde gidelebilen râvilerle ileri derecede zayıf oldukları için rivayetleri delil olma niteliğini kaybeden kimseler hakkında yazılan kitaplar genellikle "ed-Duafâ" veya "ed-Duafâ ve'l-metrûkûn" adıyla anılmaktadır. Bu tür eserler arasında, Buhârî'nin 418 râviyi ihtiva eden *ed-Duafâ'ü's-şagîr*'i (Agra 1323), Nesâî'nin 706 râviyi birer kelimeyle değerlendirdiği *ed-Duafâ' ve'l-metrûkûn*'ü (Agra 1323), Ukaylî'nin 2101 râvi hakkında tanınmış münekkittlerin görüşlerini senedleriyle birlikte naklettiği *ed-Duafâ'ü'l-kebir*'i (nşr. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî, I-IV, Beyrut 1404/1984), İbn Hibbân'ın *Kitâbü'l-Mecrûhîn*'i (nşr. Mahmûd İbrâhîm Zâyed, I-III, Halep 1396), İbn Adî'nin hadis râvileri hakkında münekkittlerin görüş ve tenkitleriyle birlikte rivayetlerinden örnekler de verdiği *el-Kâmil fi duafâ'i'r-ricâlî* (*el-Kâmil fi duafâ'i'l-muhaddîsin ve 'ileli'l-hadîs*) (Beyrut 1405/1985), Dârekutnî'nin 632 râviyi kısa notlarla tanıttığı *Kitâbü'd-Duafâ' ve'l-metrûkîn*'i (nşr. Muhammed b. Lutfî es-Sabbâğ, Beyrut 1401/1980; nşr. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî, Beyrut 1406/1986), Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin 4018 râvi hakkında tanınmış münekkittlerin görüşlerini derlediği *ed-Duafâ' ve'l-metrûkûn*'ü (nşr. Ebû'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, I-III, Beyrut 1406/1986) ve Zehebî'nin bu konudaki üç eseri zikredilebilir. Zehebî, zayıf olmadıkları halde zayıf sayılan râvilerle hâfizaları yetersiz olduğu için rivayetlerinde çok yanlışlık yapanları ve mevzû hadis rivayet etmeleri sebebiyle terk edilenleri *Divânü'd-duafâ' ve'l-metrûkîn* adlı eserinde toplamış (nşr. Hammâd el-

Ensârî, Mekke, ts.) daha sonra bu eseri *Zeylû Divânü'd-duafâ'* adıyla genişletmiş (Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 369, vr. 227-229; TSMK, III. Ahmed, nr. 3053/1), *el-Muğnî fi'd-duafâ'* adlı eserinde de 7854 zayıf râviyi kısa ve özlü bilgilerle değerlendirmiştir (nşr. Nûreddin İtr, I-II, Halep 1971). Onun bu konudaki en önemli çalışması, güvenilir bile olsa tenkide uğrayanlarla birlikte 11.053 zayıf ve metrûk râviyi ihtiva eden *Mizânü'l-iftidâl fi nakdi'r-ricâl*'dir (Leknev 1301/1884; Kahire 1324-1327; I-III, Kahire 1355; nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî, I-IV, Kahire 1382/1963). Bu eserin çeşitli zeyilleri bulunmaktadır. Zeynüddin el-İrâkî, *Zeylû Mizânü'l-iftidâl*'inde (nşr. Abdülkayyûm Abdürabbinnabî, Mekke 1406; nşr. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî, Beyrut 1408/1987) esere 799 râvi ilâve etmiş, İbn Hacer el-Askalânî ise yine bir zeyil olan *Lisânü'l-Mizân*'ında (I-VII, Haydarâbâd 1329-1331; Beyrut 1390/1971, ofset baskı) cerh ve ta'dîli yapılan râvi sayısını 15.541'e çıkarmıştır.

Sika ve Zayıf Râviler. Ricâl kitaplarının bir kısmında sika ve zayıf râviler bir arada ele alınmıştır. İbn Sa'd'ın, sahâbe ve tâbiîn nesillerinden 4300 kadar kişiyi, yaşadıkları zaman ve mekân unsurlarını ön planda tutarak tanıttığı *et-Tabakâtü'l-kübrâ*'sı bu konudaki eserlerin ilki ve en önemlilerinden biridir (nşr. E. Sachau v.dğr., I-VIII, Leiden 1904-1917, 1928; Avrupa baskısındaki nüsha farkları çıkarılarak: I-VIII, Beyrut 1957-1960). İlk devir muhaddislerinin önemli bir kısmı, hadis râvilerinin biyografilerine dair kitaplarına "tarih" adını vermişlerdir. Bunlardan Yahyâ b. Maîn'in alfabetik olarak sıraladığı 5414 râviyi güvenilirlik açısından tanıtan *et-Târîh (ve'l-ilel)*'i (nşr. Ahmed Muhammed Nurseyî, I-IV, Mekke 1399/1979), aynı müellifin, çoğu soru cevap şeklinde olup günümüze eksik olarak ulaşan *Ma'rife-tü'r-ricâlî* (I-II, Dimaşk 1985), Buhârî'nin ashaptan kendi şeyhlerine gelinceye kadar 13.000'e yakın râviyi alfabetik olarak sıralayıp güvenilirlik derecelerini tesbit ettiği *et-Târîhu'l-kebir*'i ile (nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî v.dğr., I-IV [I-VIII cüz], Haydarâbâd 1361-1364) bunun bir özeti olup râvileri vefat tarihlerine göre sıralayan *et-Târîhu's-şagîr*'i (nşr. Muhammed el-Ca'ferî, Allahâbâd 1324, taşbaskı; Ahmedâbâd 1325; nşr. Mahmûd İbrâhîm Zâyed, I-II, Kahire 1396-1397/1976-1977), Fesevî'nin *et-Târîhu'l-kebir* diye de anılan, birinci bölümde tarihî bilgiler, şahıslara göre tertiplenmiş ikinci bölümde muhaddislere dair mâlumat ihtiva

eden ve kronolojik sıraya göre düzenlenen *el-Ma'rife ve't-târih*'i (nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, I-III, Bağdat 1394-1396/1974-1976; I-IV, Medine 1410/1990, bu baskıda indeks müstakil bir cilt haline getirilmiştir), Ebû Zûr'a ed-Dimaşki'nin Hz. Peygamber, ašhap ve hadis ricâline dair 2330 rivayete senedleriyle birlikte yer verdiği *et-Târih*'i (nşr. Şükrullah b. Ni'metullah el-Kûcânî, I-II, Dimaşk 1980), Buhârî'nin *et-Târihu'l-kebir*'i gibi bazı eserlerle Ebû İshak el-Cûcânî'nin çoğu zayıf olan 388 râvi hakkında kısa değerlendirmeler yaptığı *Ah'vâlü'r-ricâl*'i (nşr. Subhî el-Bedî es-Sâmerrâî, Beyrut 1405/1985) bu gruba dahil edilebilir. İbn Ebû Hâtim'in, kendisinden önce yaşayan cerh ve ta'dil otoritelerinin hadis râvileri hakkındaki tenkitlerini ve toplam 16.040 biyografiyi ihtiva eden *el-Cerh ve't-ta'dil*'i (nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî, I-IX, Haydarâbâd 1941-1953) bu konudaki en önemli eserdir (DİA, VII, 401-402). Müellif kitaptaki bilgilerin çoğunu, babası Ebû Hâtim er-Râzî ile hocası Ebû Zûr'a er-Râzî'ye sorarak elde etmiştir. Başka hadis talebeleri de cerh ve ta'dil ilminde otorite olan hocalarına hadis râvilerinin güvenilirlik derecesi hakkında sorular sorup aldıkları cevapları genellikle "suâilât" adı verilen kitaplarda bir araya getirmişlerdir. Bunlardan İbnü'l-Cüneyd'in Yahyâ b. Maîn'e sorduğu 890 veya 936 meseleyi, Ebû Ca'fer İbn Ebû Şeybe'nin Ali b. Medîni'ye sorduğu 260 soruyu, Ebû Dâvûd es-Sicistânî'nin Ahmed b. Hanbel'e sorduğu 595 soruyu, Ebû Ubeyd el-Âcurî'nin Ebû Dâvûd es-Sicistânî'ye sorduğu 607 soruyu, Dârekutnî'ye cerh ve ta'dile dair Hâkim en-Nisâbü'rî tarafından sorulan 531 meseleyi, Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî tarafından sorulan 491 meseleyi, Berkânî tarafından sorulan 621 meseleyi, Hamza b. Yûsuf es-Sehmî tarafından sorulan 413 soruyu ihtiva eden eserler hem sika hem de zayıf râviler hakkında bilgi vermektedir. Günümüz araştırmacılarından Seyyid Ebû'l-Meâtî en-Nûrî ve üç arkadaşı Buhârî, Müslim, Ebû'l-Hasan el-İclî, Ebû Zûr'a er-Râzî, Ebû Dâvûd, Fesevî, Ebû Hâtim er-Râzî, Tirmizî, Ebû Zûr'a ed-Dimaşki, Nesâî, Bezzâr ve Dârekutnî'nin eserlerini tarayarak 5496 râvi hakkında buldukları değerlendirmeleri *el-Câmi' fi'l-cerh ve't-ta'dil* adlı eserlerinde bir araya getirmişlerdir (I-III, Beyrut 1412/1992).

Belli Kitapların Ricâli. Tanınmış bir veya birkaç hadis kitabının, özellikle de *Kütüb-i Sitte*'nin râvilerini alfabetik olarak kısaca tanıtan ricâl kitapları da bulunmaktadır. Bu tür eserlerden Ahmed b. Muhammed el-Kelâbâzî'nin *Ricâlü Şa'hihi'l-Buhârî'si* (nşr. Abdullah el-Leysî, I-II, Beyrut 1407/1987), Ebû'l-Velîd el-Bâcî'nin *et-Ta'dil ve't-tecrih li-men harrece lehü'l-Buhârî fi'l-Câmi'i's-şâhih*'i (nşr. Ebû Lübâbe Hüseyin, I-III, Riyad 1406/1986), İbn Mencüye'nin *Ricâlü Şa'hihi Müslim*'i (nşr. Abdullah el-Leysî, I-II, Beyrut 1407/1987), Süyûtî'nin *İs'âfû'l-mübetat' bi-ricâli'l-Muvaṭṭa'* (Dehli 1905, *el-Muvaṭṭa'* ile birlikte, s. 277-326; Beyrut, ts., Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye, *el-Muvaṭṭa'* ile birlikte, s. 549-614) anılabilir. *Şa'hihayn*'in ricâline dair değişik özelliklere sahip birçok eser telif edilmiştir. Bunlardan Dârekutnî'nin *Ricâlü'l-Buhârî ve Müslim*'i ile (Âsafiye Ktp., Ricâl, nr. 172, 40 varak) Hâkim en-Nisâbü'rî'nin, râviler hakkında hiçbir değerlendirme yapmadan adlarını alfabetik olarak sıraladığı *Tesmiyetü men*

aḥrechehümü'l-Buhârî ve Müslim'i (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût, Beyrut 1407/1987) *Kütüb-i Sitte*'ye dahil dört sünenin ricâli hakkında müstakil eserler bulunmakla beraber bu sahadaki çalışmalar daha çok *Kütüb-i Sitte*'nin tamamının râvileri üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu konuda ilk çalışmayı Cemmâîî diye tanınan Abdül-ganî el-Makdisî yapmış, *el-Kemâl fi esmâ'i (ma'rifeti)r-ricâl* adını verdiği eser (Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 1506-1508), daha sonraki âlimlerin zeyil ve ikmal mahiyetindeki bir dizi çalışmasının esasını oluşturmuştur. Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî, İbn Ebû Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dil*'inden aldığı bilgiler ışığında *el-Kemâl*'i bazı tashihlerle birlikte ikmal ve ihtisar etmiş, *Kütüb-i Sitte* müelliflerine ait diğer eserlerin bir kısmında geçen râvilerin biyografilerini de eklediği bu çalışmasına *Tehzibü'l-Kemâl fi esmâ'i'r-ricâl* adını vermiştir (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, I-XXXV, Beyrut 1403-1413/1983-1992). Zehebî, hocası Mizzî'nin bu hacimli eserini bazı isimleri ve ölüm tarihlerini düzelterek yeni biyografiler eklemek suretiyle ikmal ve ihtisar ederek *Tehzibü Tehzibi'l-Kemâl*'i meydana getirmiş (Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 606), Safiyyüddin Ahmed b. Abdullah el-Hazrecî bu kitabı *Hulâsatü Tehzibi Tehzibi'l-Kemâl* adıyla ihtisar etmiştir (Kahire 1301, 1323, 1979). Zehebî, *Tehzibü'l-Kemâl*'i *el-Kâşif fi ma'rifeti men lehü rivâyetün fi'l-Kütüb-i-Sitte* adıyla ikinci defa ihtisar etmiş (I-III, Beyrut 1983; I-II, Cidde 1992) ve bu eser âlimlerin büyük ilgisini kazanmıştır. Ebû'l-Mehâsin el-Hüseyinî de hocası Mizzî'nin *Tehzibü'l-Kemâl*'indeki biyografilerden *Kütüb-i Sitte* râvisi olmayanları çıkara-

Şeyh Hamdullah'ın sülûs-nesih hatla yazdığı hadis kitaları (İÜ Ktp., AY, nr. 6491)

rak eseri ihtisar etmiş, daha sonra buna dört mezhep imamının *el-Muvaṭṭa'* ve *el-Müsned*'lerindeki râvileri ilâve ederek *et-Tezkire fî ricâli'l-üşere* adlı eserini meydana getirmiştir (Köprülü Ktp., nr. 263, 290 varak). Mizzî'nin eseri Moğultay b. Kılıç, İbnü'l-Mülâkkin, Sibt İbnü'l-Acemî gibi âlimlerin ikmal ve ihtisar türü çalışmalarına konu olmakla beraber en büyük ilgiyi İbn Hacer el-Askalânî'nin çalışmaları görmüştür. İbn Hacer, râvilerin cerh ve ta'diline yarayacak bilgilere birinci derecede önem verdiğinden biyografilerde gereksiz gördüğü kısımları atarak eseri üçte bir hacminde ihtisar etmiş, bununla beraber *el-Kemâl*'de olup da Mizzî'nin çıkardığı biyografileri eserine almış, daha önce yazılan eserlerden, özellikle de Zehebî'nin *Tezhibü't-Tehzib*'inden büyük ölçüde faydalanarak yeni bir tertiple meydana getirdiği 12.415 (12.191) biyografiyi ihtiva eden kitabına *Tehzibü't-Tehzib* adını vermiştir (I-XII, Haydarâbâd 1325-1327; I-VI, Beyrut 1412/1991). Daha sonra tekarsız olarak 8826, mükerrerleriyle birlikte 11.973 râviyi içine alan bu eserini rumuzlar kullanıp daha da ihtisar etmiş ve bu çalışmasına *Takrîbü't-Tehzib* adını vermiştir (nşr. Abdülvehhâb Abdüllatif, I-II, Beyrut 1395/1975, 2. bs.; nşr. Muhammed Avvâme, Beyrut 1398/1978, 2. bs.). İbn Hacer'in, dört mezhep imamının kitaplarında adı geçip de *Kütüb-i Sitte* râvilerinden olmayan 1732 şahsa dair *Ta'cîlül-menfe'a bi-zevâ'id ricâli'l-e'immeti'l-erbâa* adlı bir eseri de vardır (Haydarâbâd 1324).

Belli Memleketlerin Ricâli. İlk yazılan ricâl kitaplarında râviler herhangi bir sıralandırmaya tâbi tutulmadan genel özellikleriyle ele alındığı halde daha sonra yazılanlarda yaşadıkları bölgelere, güvenilir veya zayıf oluşlarına, lakap ve künyelerine ve daha başka özelliklerine göre incelenmiştir. Ebû Ya'lâ el-Halîlî'nin (ö. 446/1055), tebeu't-tâbiin neslinden kendi zamanına kadar yaşayan ve çoğu muhaddis olan 914 âlimi memleketlerine göre sıraladığı *el-İrşâd fî ma'rifeti 'ulemâ'i'l-hadis* ('ulemâ'i'l-bilâd) bu konudaki ilk eserlerden biridir (nşr. Muhammed Saîd b. Ömer İdrîs, I-III, Riyad 1409/1989). Muhaddisleri yaşadıkları şehirlere göre gruplandıran *el-İrşâd* gibi eserlerden başka, ünlü râvi ve âlimlerin yaşadığı bazı şehirleri müstakil olarak ele alan eserler de kaleme alınmıştır. Bu eserlerde bir şehirde yaşayan muhaddisler ve diğer âlimler, o şehre kısa bir süre için gelip riva-

yette bulunanlar rivayetdeki yerleri özellikle belirtilip alfabetik olarak incelenmiştir. Zayıf ve güvenilir râvilerin bir arada zikredildiği bu tür eserlerin belli başlıları arasında, Hâkim en-Nisâbü'nin üzerine çeşitli zeyiller, muhtasar ve müntehablar yazılmış olan ve altı cilt olduğu söylenen *Târîhu Nisâbü'r-u* (Sezgin, GAS, I, 222), Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin *Târîhu İşbahân* diye de tanınan *Zikru aḥbâri İşbahân*'ı (nşr. Sven Dederling, I-II, Leiden 1931-1934; nşr. Seyyid Kisrevî Hasan, I-II, Beyrut 1990), Hatîb el-Bağdâdî'nin 450 (1058) yılına kadar yaşayan 7831 âlim hakkında bilgi verdiği, kendinden sonra da Abdülkerim b. Muhammed es-Sem'ânî, İbnü'd-Dübeysî ve İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî gibi âlimlerin üzerine önemli zeyiller yazdığı ünlü *Târîhu Bağdâd*'i (I-XIV, Kahire 1931), İbn Asâkir'in, tamamı en az seksen cilt olduğu belirtilen ve üzerine muhtelif zeyiller ve muhtasarlar yazılan kronolojik *Târîhu Medîneti Dimaşk*'i anılabilir (eserin bazı ciltleri, bölümleri ve bazı biyografileri çeşitli araştırmacılar tarafından yayımlanmış, İbn Manzûr tarafından yapılan muhtasarı neşredilmiş [nşr. Rûhiye en-Nehhâs v.dğr., I-XXIX, Dimaşk 1404-1408/1984-1988], Zâhiriyye Kütüphanesi'ndeki on dokuz cildinin tıpkı basımı yapılmış, Abdülkâdir Bedrân tarafından da ihtisar edilmiştir [I-VII, Beyrut 1399/1979]). Ayrıca Mekke, Medine, Kûfe, Basra, Mısır, San'a ve Kazvin gibi önemli şehirlere ait tarih kitaplarında bu şehirlerde yetişen hadis âlimleriyle ilgili bilgiler de yer verilmiştir.

Esmâ ve Künâ. Genellikle ismiyle tanınan bir râvinin bazı senedlerde yahut kaynaklarda künyesiyle anılması veya künyesiyle bilinen kimsenin ismiyle zikredilmesi râvilerin tanınmasını güçleştirmiş, öte yandan bazı isim ve künyelerin birbirine benzemesi de karışıklığa yol açmış, bundan dolayı rivayet zincirinde yer alan şahısların isim ve künyelerini inceleyen eserlere ihtiyaç duyulmuştur. İbnü's-Salâh'ın dokuz kısma ayırdığı (*D/Â*, XI, 419) esmâ ve künâ konusunda III. (IX.) yüzyıldan itibaren tanınmış muhaddisler tarafından çeşitli eserler kaleme alınmıştır. Buhârî'nin 1000 kadar râvi hakkında kısa bilgiler ihtiva eden *Kitâbü'l-Künâ* (Haydarâbâd 1360), Müslim'in *Kitâbü'l-Künâ ve'l-esmâ* (nşr. Abdürrahim Muhammed el-Kâşgarî, I-II, Medine 1404/1984), Ebû Bîşr ed-Dûlâbî'nin Hz. Peygamber'in isim ve künyeleriyle aşıp, tâbiin ve diğer muhaddislerin künyelerini alfabetik olarak sıraladığı *el-Künâ ve'l-esmâ* (I-II,

Haydarâbâd 1322) adlı eserleri, Hâkim el-Kebîr'in 2096 kişi hakkında önemli bilgiler ihtiva eden *Kitâbü'l-Esmâ ve'l-künâ'sı* (nşr. Yûsuf b. Muhammed ed-Duhayl, I-IV, Medine 1994; Zehebî eseri *el-Muktenâ fî serdi'l-künâ* adıyla alfabetik sıraya koymuştur [Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 1531; Mektebetü'l-Ahmediyye, nr. 328]), Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin *Keşfü'n-nikâb 'anil-esmâ ve'l-elkâb*'ı (nşr. Barbier de Meynard, JA [1907], IX, 173-244, 365-428; X, 55-118, 193-273) bu türün belli başlı eserleridir. Esmâ ve künâ kitapları, genel karakterleri itibariyle Hz. Peygamber ve sahâbe dışında biyografisine yer verdikleri kişilerin rivayetle ilgili durumlarını da inceledikleri için cerh ve ta'dil türü eserlerin bir devamı sayılmalıdır.

Mü'telif ve Muhtelif. Adları, lakapları, künyeleri ve nisbeleri yazılış bakımından aynı veya birbirine yakın (mü'telif), okunuşları farklı olan (muhtelif) râvilerin kimliğinin tesbit edilmesi rivayetleri değerlendirebilmek için son derece önemli olup Sellâm-Selâm, Abbâd-Ubâd, Abbâs-Ayâş gibi mü'telif ve muhtelif isimlerin birbirine karıştırılmasını önlemek maksadıyla çok sayıda eser yazılmıştır. Kabile adlarındaki benzerlikler hakkında Muhammed b. Habîb'in (ö. 245/860) telif ettiği *Muhtelifü'l-kabâil ve mü'telifühâ* (nşr. Wüstenfeld, Gota 1850; nşr. İbrâhim el-Ebyârî, Kahire-Beyrut, ts., Dârü'l-kütüb-i'l-İslâmiyye) bu türün ilk örneklerindendir. Aynı telif türünün özellikle hadis râvilerine dair ilk çalışması ise bilindiği kadıyla Dârekutnî'nin *el-Mü'telif ve'l-muhtelif* adlı yarı alfabetik eseridir (nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir, I-V, Beyrut 1406/1986). Daha sonra Abdülganî el-Ezdî, hocasının bu eserini ikmal etmek amacıyla *el-Mü'telif ve'l-muhtelif fî esmâ'i'r-ricâli*ni (*fî esmâ'i nakaleti'l-hadis*) kaleme almış (nşr. Muhammed Ca'fer ez-Zeynebî, Allahâbâd 1327), Ca'fer b. Muhammed el-Mustağfirî de buna *ez-Ziyâdât fî Kitâbi'l-Mü'telif ve'l-muhtelif* adıyla bir zeyil yazmıştır (Dârü'l-kütüb-i'z-Zâhiriyye, Hadis, nr. 525, vr. 45-67). Dârekutnî'nin eserini ikmal mahiyetinde başka çalışmalar da yapılmış, Hatîb el-Bağdâdî *el-Mü'telif fî tekmileti'l-Muhtelif ve'l-mü'telif*inde (Brockelmann, GAL, I, 401) Abdülganî el-Ezdî'nin eserini de dikkate alarak buna ilâvelerde bulunmuş, Ruşâtî de bazı bölümleri günümüze gelen *el-İ'lâm bimâ fi'l-Muhtelif ve'l-mü'telif li'd-Dârekutnî mine'l-evhâm*'ında çeşitli tashihler yapmıştır. Daha sonra İbn Mâkûlâ, Hatîb el-Bağdâdî-

nin *el-Mü'tenif*ini esas alarak bu türün en geniş çalışması olan ve önceliklere nisbetle alfabetik sistemi daha düzenli bulunan *el-İkmâl fi ref'i'l-irtiyâb 'ani'l-mü'telif ve'l-muhtelif fi'l-esmâ' ve'l-künâ ve'l-ensâb* adlı eserini meydana getirmiştir (nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî, I-VI, Haydarâbâd 1962-1967; nşr. Nâyif Abbas, VII, Beyrut 1976). Bu eseri tamamlamak amacıyla yapılan çalışmaların en önemlileri İbn Nukta'nın *İkmâlû (Tekmiletü)'l-İkmâlî* ile (nşr. Abdülkayyûm Abdürabbinnabî, Mekke 1408/1987) İbnü's-Sâbûnî'nin kaleme aldığı *Tekmiletü İkmâlî'l-İkmâl fi'l-ensâb ve'l-esmâ' ve'l-elkâb*'dır (nşr. Mustafa Cevâd, Bağdat 1377/1958; Beyrut 1406/1986). Sadece *Şahîhayn*'deki mü'telif ve muhtelifler üzerine Ebû Ali el-Gassânî tarafından kaleme alınan *Tak'yidü'l-mühmel* adlı eser, tasnif tarzı ve muhtevası itibarıyla daha önce yazılanlardan farklı ve önemli bir çalışmadır (DİA, XIII, 396). Ensâba dair eserlerin muhtevası da büyük ölçüde mü'telif ve muhtelifle ilgilidir (bk. NİSBE).

Müttefik ve Müfterik. Adları, lakapları, künyeleri ve nisbeleri hem yazılış hem de okunuş bakımından aynı olan kimselerden özellikle aynı yüzyılda yaşayanların birbirine karıştırılmasının büyük hatalara yol açacağı muhakkaktır. Râviler arasında adları ve baba adlarıyla birlikte bazan dede adları yahut künyeleri ve nisbeleri aynı olan kimseler de bulunmaktadır. Meselâ Halîl b. Ahmed adını taşıyan altı, Ahmed b. Ca'fer b. Hamdân adında dört kişiye rastlanmaktadır. Müttefik ve müfterik türüne giren eserlerden Ebû'l-Feth el-Ezdî'nin *Tesmiyetü men vâfeka ismühû isme ebîhi mine's-şahâbe ve't-tâbî'in ve men ba'dehüm mine'l-muhaddisîn*'i (nşr. Bâsim Faysal Ahmed el-Cevâbire, Küveyt 1408/1988), Hatîb el-Bağdâdî'nin oldukça geniş bir muhtevaya sahip *el-Müttefik ve'l-müfterik*'i (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2097, II. cilt; Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 1515, 10-19. cüzler) bu türün en tanınmış örnekleridir. Yine bu türün ensâbla ilgili orijinal bir eseri olan İbnü'l-Kayserânî'nin *el-Ensâbü'l-müttefika'sı*, Ebû Mûsâ el-Medînî'nin ona zeyil olarak yazdığı *ez-Ziyâdât* ile birlikte yayımlanmıştır (nşr. P. de Jong, Leiden 1865). Yer ve şehir adlarındaki müttefik ve müfteriki tesbit etmek amacıyla yazılan kitaplar arasında, muhaddis Hâzîmî'nin *Me'ttefeka lafzuhû ve'ttereka müsemâhu fi'l-emâkin ve'l-büldân* ile (Süleymaniye Ktp. Lâleli, nr. 2140, 197 varak) Yâkût el-Harnevî'nin

Mu'cemü'l-büldân'ından faydalanmak suretiyle telif ettiği *el-Müşterik vâ'ân ve'l-müfterik şuk'ân* (nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Göttingen 1846) adlı eserleri zikredilebilir.

Müştebih. Adları aynı, fakat babalarının isimleri veya nisbeleri yazılış bakımından farklı veya birbirine yakın olmakla beraber okunuş bakımından aynı (Muhammed b. Akil ile Muhammed b. Ukayl gibi) kimselere dair kaleme alınan eserler müştebih (müteşâbih) türünü meydana getirir. Müştebihin mü'telif ve muhtelif anlamında kullanıldığı da görülmektedir. Abdülganî el-Ezdî'nin nisbelerdeki benzerliklere dair *Müştebihü'n-nisbe* (nşr. Muhammed Ca'fer ez-Zeynebî, Allahâbâd 1327, aynı müellifin *el-Mü'telif ve'l-muhtelif* ile beraber), Hatîb el-Bağdâdî'nin *Telhîşü'l-müteşâbih fi'r-resm ve himâyetü mâ eşkele minhü 'an bevâdiri't-taşhîf ve'l-vehm* (nşr. Sükeyne eş-Şihâbî, I-II, Dimaşk 1985) adlı eserleri bu mahiyetteki ilk teliflerdendir. Zehebî'nin daha önceki zengin literatürden faydalanaarak meydana getirdiği isim, nisbe, künye ve lakaplardaki benzerliklere dair *el-Müştebih fi'r-ricâl* adlı eseri büyük ilgi görmüş (nşr. P. de Jong, Leiden 1881; nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî, Kahire 1962), üzerinde zeyil ve tashih mahiyetinde çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan İbn Râfî'nin *Zeylû Müştebihi'n-nisbe'si* (nşr. Selâhaddin el-Müneccid, Beyrut 1394/1974, 1396/1976) küçük bir risâleden ibarettir. İbn Nâsirüddin, Zehebî'nin bu kitabı üzerinde iki önemli çalışma yapmıştır. Bunlardan biri, sahasında oldukça hacimli bir eser olan *Tavzîhu'l-müştebih fi zabtı esmâ'r-ruvât ve ensâbihim ve elkâbihim ve künâhum* (nşr. Şuayb el-Arnaût, I-VI, Beyrut 1403/1982; nşr. Muhammed Nuaym el-İrkusûsî, I-X, Beyrut 1414/1993), diğeri de bu eserin muhtasarı olan *el-İ'lâm bimâ vaka'a fi Müştebihi'z-Zehebî mine'l-evhâm*'dır (nşr. Abdürabbinnabî Muhammed, Mekke 1405/1984; Medine 1407/1987). Zehebî'nin eseri üzerindeki ikinci önemli çalışma, İbn Hacer el-Askalânî'nin tashih, ikmal ve ilâve mahiyetindeki *Tehşîrû'l-müntebih bi-tahrîrî'l-Müştebih* adlı eseridir (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî, I-IV, Beyrut, ts., el-Mektebetü'l-İlmiyye). Belli kitaplardaki müştebih isim ve nesepler konusunda telif edilen eserlerden, İbn Hatîbüddehş'e'nin *el-Muvva'tta*' ile *Şahîhayn*'a dair *Tuhfetü'l-ereb fi müşkili'l-esmâ' ve'n-neseb*'i burada zikredilmelidir (nşr. Traugott Mann, Leiden 1905).

Mübbemât. Hadisin senedinde ismi söylenmeden "recül, sika" gibi müphem ifadelerle anılan râviler bulunduğu gibi metninde de aynı şekilde "recül, ibnû fülân, bintü fülân" gibi kimlikleri belirtilmeden zikredilen kimseler olabilmektedir. Seneddeki bazı isimlerin bilinmemesi o rivayete güveni zedeleyeceği için bunların tanıtılması yönünde eserler telif edilmiştir. Abdülganî el-Ezdî *Kitâbü'l-Gavâmûz ve'l-mübbemât (mühmelât)* adlı çalışmasıyla bu türde ilk eser verenlerden olmuştur (Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 261/2; Bağdat Evkaf Ktp., nr. 2886/1; Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye, Umumi, nr. 1447, Tasavvuf, nr. 129; Feyzullah Efendi nüshası için bk. Weisweiler, s. 94, nr. 62). Hatîb el-Bağdâdî'nin, müphem şahısların kitaplarda geçtiği şekilde değil isimlerini alfabetik sıraya koyarak tertip ettiği için fazla kullanışlı olmayan *Kitâbü'l-Esmâ'i'l-mübbheme fi'l-enbâ'i'l-muħkeme* adlı eserini (nşr. İzzeddin Ali es-Seyyid, Kahire 1405/1984) Nevevî daha kullanışlı hale getirmek üzere *Kitâbü'l-İşârât ilâ beyâni'l-esmâ'i'l-mübbhemât* adıyla yeniden tertip ederek birçok ismin okunuşunda farklı kanaat belirtmiştir (Lahor 1341; Hatîb el-Bağdâdî'nin mezkûr eserinin son kısmında, s. 531-622). İbn Beşkûvâl'in tertip tarzı ise *Kitâbü'l-Esmâ'i'l-mübbheme*'de olduğu gibidir. Aynı müellifin geniş muhtevalı *Kitâbü Gavâmi'zi'l-esmâ'i'l-mübbheme el-vâkıfı fi mü'tûni'l-ehâdişi'l-müsne*de adlı eseri (nşr. İzzeddin Ali es-Seyyid, I-II, Beyrut 1407/1987) tanınmış hadis âlimleri tarafından ihtisar edilmiştir. İbnü'l-İrâkî'nin, aranan kişinin kolayca bulunmasını sağlamak amacıyla müphem isimlerin yer aldığı hadisleri fıkıh bablarına göre tertip ederek kaleme aldığı *Kitâbü'l-Müstefâd min mübbhemâti'l-metn ve'l-isnâd* bu türdeki eserlerin en kullanışlı olanıdır (nşr. Abdurrahman Abdülhamîd el-Ber, I-III, Cidde 1414/1994).

Vefeyât. Hadislerin senedini inceleyen râvilerin birbirleriyle görüşüp görüşmediğinin tesbit edilebilmesi onların doğum ve ölüm tarihlerini bilmeye bağlı olduğundan hadis usulünde "tevârîhu'r-ruvât ve'l-vefeyât" adıyla anılan çeşitli eserler kaleme alınmıştır. Hadis râvileri yanında hadise hizmeti olanları da ihtiva eden vefeyât kitaplarının ilk örneklerinden biri Ebû'l-Kâsım el-Begavî'nin (ö. 317/929) *Târîhu vefeyâti's-şüyûh*'udur (Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 106). Aynı yüzyılda İbn Zebr er-Rebaî'nin yazdığı *Târîhu mevlidi'l-'ulemâ'* ve vefe-

yâtihim adlı eser (nşr. Abdullah b. Ahmed b. Süleyman el-Hamed, I-II, Riyad 1410), sahâbe ve tâbiîn nesli başta olmak üzere hicretten 338 (949) yılına kadar yaşayan âlimlerin doğum ve ölüm tarihleriyle bazı önemli olayların vuku bulunduğu tarihleri sıralamaktadır. Esere muhtelif zeyiller yazılmış olup bunlardan müellifin talebesi Ebû Muhammed Abdülaziz b. Ahmed el-Kettânî'nin *Zeylû Târîhi mevli'di'l-'ulemâ'* ve *vefeyâtihim* adlı eseri (nşr. Abdullah b. Ahmed b. Süleyman el-Hamed, Riyad 1409) 338-462 (949-1070) yılları arasında vefat eden âlimleri içine almaktadır. Bu eser üzerine Ebû Muhammed İbnü'l-Ekfânî Hibetullah b. Ahmed'in 463-483 (1071-1090) yıllarını kapsayan zeyli küçük hacimli bir kitaptır (nşr. Abdullah b. Ahmed b. Süleyman el-Hamed, Riyad 1409/1989). Buna zeyil olarak İbnü'l-Mufaddal tarafından kaleme alınan *Vefeyâtü'n-na'kale'* ye Münzirî'nin yazdığı ve 581-642 (1185-1244) yıllarını kapsayan *et-Tekmile li-Vefeyâtü'n-na'kale* hepsinden daha hacimlidir (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, I-IV, Beyrut 1401/1981). Zira bu eser, öncekiler gibi sadece hadis âlimlerini değil edip, şair, vezir ve hükümdar gibi çeşitli şahsiyetleri de ihtiva etmektedir. İbn Halikân'ın kaleme aldığı ünlü *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân* meşhur kişiler biyografisi ve edebiyat tarihi mahiyetinde olup hadis usulünde hedefleri belirlenen ricâl çalışmasıyla ilgisi yoktur. Daha sonra telif edilen vefeyât kitapları arasında, Muhammed b. İbrâhîm el-Cezerî'nin *Havâdisü'z-zamân* adlı eserini (DİA, VII, 506-507), Zehebî'nin *el-İşâre ilâ vefeyâtü'l-a'yân el-müntekâ min Târîhi'l-İslâm*'ını (nşr. İbrâhîm Sâlih, Beyrut 1411/1991), Ebû Şâme'nin *ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn*'ine Birzâli tarafından yazılan *el-Muktefi* adlı zeyle (DİA, VI, 216) talebesi İbn Râfî'nin 737'den (1336) vefat tarihi olan 774'e (1372-73) kadar yaşayan muhaddisleri ay sırasıyla yazdığı *el-Vefeyât* adlı zeyli (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf – Sâlih Mehdî Abbas, I-II, Beyrut 1402/1982) ve muhaddis İbn Kunfûz'un 11-807 (632-1404) yıllarını kapsayan *el-Vefeyât*'ı anılabilir (nşr. Âdil Nüveyhiz, Beyrut 1971). İbn Kunfûz'un *Şerefüt-tâlib fi esne'l-me'tâlib* diye de anılan bu eseri Mağribli diğer hemşehirlileri Venşerîsî'nin *Vefeyât*'ı (701-912/1302-1506 yılları) ve İbnü'l-Kâdî'nin İbn Kunfûz'un eserine zeyil olarak kaleme aldığı *Lakhtü'l-ferâ'id*'i ile birlikte (700-1009/1301-1601 yılları) *Elf sene mine'l-vefe-*

yât fi selâse kütüb adıyla yayımlanmıştır (nşr. Muhammed Haccî, Rabat 1396/1976).

3. Hadis İlimleri. a) Cerh ve Ta'dil. Râvileri sika veya zayıf oluşlarına göre ele alan ricâlü'l-hadis kitapları erken bir devirde telif edilmekle beraber cerh ve ta'dil kaideleri çok sonraki devirlerde tedvîn edilmiştir. Cerh ve ta'dil konuları usûl-i hadis kitaplarında bir ilmî disiplin olarak Hâkim en-Nisâbü'rî'den itibaren ele alınmıştır. Bilindiği kadıyla cerh ve ta'dil ilmine dair ilk usul kitabı Tâceddin es-Süb-kî'nin (ö. 771/1370) *Kâfide fi'l-cerh ve't-ta'dil*'idir (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrut 1388/1968, 1400/1980, 1410/1990 [*Erba'u resâ'il* içinde]; Kahire 1398/1978). Muhammed Abdülhay el-Leknevî'nin bu konudaki bilgileri derleyip bir araya getirdiği *er-Ref' ve't-tekmil fi'l-cerh ve't-ta'dil*'i (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Halep 1383/1963; Beyrut 1388/1968; genişletilmiş baskı, Beyrut 1407/1987), Cemâleddin el-Kâsîmî'nin bid'atçılarıdan riva-yet meselesini ele aldığı *el-Cerh ve't-ta'dil* adlı risâlesi (Beyrut 1399/1979, 1405/1985; Kahire, ts.), Muhammed Mustafa el-Azamî'nin daha ziyade genel hadis tenkitçiliği üzerinde durarak şarkiyatçıların bu husustaki iddialarını cevaplandırdığı *Menhecü'n-na'kd 'inde'l-muhaddisîn*'i (Riyad 1982), Muhammed Ziyâurrahman el-Azamî'nin bir ders kitabı sayılabilecek olan *Dirâsât fi'l-cerh ve't-ta'dil*'i (Benâres 1403/1983), Fâruk Hamâde'nin *el-Menhecü'l-İslâmî fi'l-cerh ve't-ta'dil* (Rabat 1409/1989) adlı yüksek lisans tezi ve Emin Aşıkutlu'nun *Hadiste Ricâl Tenkidi* adlı doktora çalışması (İstanbul 1992) bu konudaki araştırmalardan bazılarıdır.

b) İlelül-hadis. Hadislerin metin veya senedlerinde bulunup onların sahih kabul edilmesine engel teşkil eden ve ancak hadis otoriteleri tarafından anlaşılabilen gizli kusurları ifade eden "illet" (çoğulu "ilel") konusunda II. (VIII.) yüzyılın ikinci yarısından itibaren râvi adlarına veya konulara göre eserler telif edilmiştir. Bunların en tanınmışları, Ali b. Medî-nî'nin üç ayrı ilel kitabının hulâsası mahiyetindeki *İlelül-hadis ve ma'rifetü'r-ricâl*'i (nşr. M. Mustafa el-Azamî, Beyrut 1972 [*el-İlel* adıyla]; nşr. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî, Halep 1400/1980), ilel konusundaki büyük bir otorite olan Ahmed b. Hanbel'in talebeleri tarafından sorulan sorulara verdiği cevaplardan meydana gelen *Kitâbü'l-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl* ile (nşr. Talât Koçyiğit – İsmail Cerrahoğlu, I, Ankara 1963, II, İstanbul 1987; nşr. Vasiy-

yullah b. Muhammed Abbas, I-IV [sonuncu cildi fihrist], Beyrut-Riyad 1408/1988; nşr. Muhammed Hüsâm Beyzûn, I-II, Beyrut 1410/1990 [*el-Câmi' fi'l-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*]) yine onun bazı talebeleri tarafından tesbit edilen ilel konusundaki görüşlerinin yer aldığı *Min kelâmi'l-İmâm Ebî 'Abdillâh Ahmed b. Hanbel fi 'ileli'l-hadis ve ma'rifetü'r-ricâl* (nşr. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî, Riyad 1409/1988) başlıklı eserleri yanında Tirmizî'nin konuyla ilgili iki kitabı bu türün en eski örnekleridir. Son iki eserden *el-Câmi'u's-şâhih*'in sonunda yer alan *el-İlelû's-şâgîr* İbn Receb el-Hanbelî tarafından ilel hakkında bazı bilgiler ve kaide-ler de verilmek suretiyle *Şerhu 'İleli'l-Tirmizî* adıyla şerhedilmiştir (nşr. Subhî Câsim el-Humeyd, Bağdat 1396/1976; nşr. Nûreddin İtr, I-II, Dimaşk 1398/1978; nşr. Hemmâm Abdurrahman Saîd, Zerkâ [Ürdün] 1987). İkinci eser ise Tirmizî'nin, çoğunu hocası Buhârî'den naklettiği 703 hadisi ve bazı râviler hakkındaki değerlendirmeleri ihtiva eden *İlelül-Tirmizî el-kebir*'dir (nşr. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî v.dğr., Beyrut 1409/1989). Ebû Tâlib el-Kâdî tarafından *el-Câmi'u's-şâhih*'teki kitapların sırasına göre yeniden tertip edilen eser üzerinde Hamza Dîb Mustafa yüksek lisans çalışması yapmıştır (I-II, yer yok, 1402). İbn Ebû Hâtim'in, babası Ebû Hâtim er-Râzî ile hocası Ebû Zûr'a er-Râzî'den bizzat dinlediği 2840 rivayetin ileli hakkındaki değerlendirmeleri ihtiva eden *İlelül-hadis*'i ile (I-II, Kahire 1343-1344/1924-1925; I-II, Bağdat 1971; I-II, Beyrut 1405/1985) Dârekutnî'nin talebesi Ebû Bekir el-Berkânî'ye yazdığını, onun da müsned tertibine koyduğu *el-İlelül-vâride fi'l-e'hâdisi'n-nebeviyye'si* (nşr. Mahfûzurrahmân Zeynullah es-Seleff, I-VIII, Riyad 1405-1412/1985-1991) bu alanın en tanınmış eserlerindendir. Ebû'l-Ferac İbnü'l-Cevzî, *el-İlelül-mütenâhiye fi'l-e'hâdisi'l-vâhiye'sinde* (nşr. Halîl el-Meys, I-II, Beyrut 1403/1983) 1579 rivayeti otuz dokuz kitap içinde değerlendirmiş, bu değerlendirmeler daha sonraki bazı âlimler tarafından fazla sert bulunarak tenkit edilmiştir. Hem zayıf râviler hem de sika ve zayıf râvilerle dair eserler arasında zikredilen (yk.bk.) Yahyâ b. Maîn'in *et-Târîh ve'l-İlel*'i, İbn Adî'nin *el-Kâmil fi du'âfâ'i'l-muhaddisîn ve 'ileli'l-hadis*'i gibi bazı çalışmalar ilel konusuna da ilgilidir.

c) Garibül-hadis. Hadis metinlerinde geçen nâdir (garib) kelimeleri açıklamak üzere erken devirlerden itibaren çalış-

malar başlamakla beraber bu konuda ilk eseri kimin yazdığı tartışmalıdır. Çok küçük hacimli oldukları bilinen Nadr b. Şümeyl (ö. 204/820) ve Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'nın (ö. 209/824 [?]) *Ğaribü'l-hadis*'lerinin günümüze gelip gelmediği bilinmemektedir. İbnü'n-Nedîm, Asmaî'nin *Kitâbü Ğaribi'l-hadis* adlı eserinin 200 varaklık bir nüshasını gördüğünü söylemektedir (el-Fihrist, s. 61). Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın kırk yılda meydana getirdiği *Ğaribü'l-hadis*'i (nşr. Muhammed Azîmüddin, I-IV, Haydarâbâd 1384-1387/1964-1967; I-II, Beyrut 1406/1986; nşr. Hüseyin Muhammed Şeref, I-II, Kahire 1405/1984) bu eserlerin en hacimlisidir. Kitap üzerinde ikmal, ihtisar, alfabetik sıraya koyma ve manzum hale getirme yönünde birçok çalışma yapılmıştır. İbn Kuteybe'nin konularına göre telif ettiği, Kâsım b. Sellâm'ın eserine almadığı garîb kelimeleri de ihtiva eden *Ğaribü'l-hadis*'i (nşr. Sâmiye Muhammed Ahmed, Paris 1970; nşr. Abdullah Cübûrî, I-III, Bağdat 1977-1978; nşr. Rızâ es-Süveysî, Tunus 1979; I-II, Beyrut 1408/1988), İbrâhîm el-Harbî'nin yirmi bir müsnedi tarayarak sahâbe adına göre alfabetik tertip ettiği ve garîb kelimeleri ihtiva eden hadisleri senedleriyle birlikte zikrettiği *Ğaribü'l-hadis*'i (nşr. Süleyman b. İbrâhîm b. Muhammed el-Âyid, I-V, Cidde 1405/1985), Hattâbî'nin içinde garîb kelimeler bulunan hadisleri aynı tarzda verdiği, ancak alfabetik olmayan *Ğaribü'l-hadis*'i (nşr. Abdülkerîm İbrâhîm el-Azbâvî, I-II, Dimaşk 1402/1982) ve Abdülgâfir el-Fârisî'nin *Mecma'u'l-ğarâ'ib ve menba'u'r-regâ'ib*'i bu alanda yapmış önemli çalışmalardır. Sonraki dönemlerin garîbü'l-hadis kitap-

larından Zemahşerî'nin *el-Fâ'ik fî ğaribi'l-hadis*'i (I-II, Haydarâbâd 1324; nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî - Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm, I-IV, Kahire 1364/1945), kelimelerin ilk iki harfine göre alfabetik olmakla beraber bir hadisteki bütün garîb kelimeleri bir arada zikretmesi sebebiyle fazla kullanışlı değildir. Kâdî İyâz'ın *Şaḥiḥayn ile el-Muvaḥḥa*'daki garîb kelimeleri açıkladığı *Meşâriku'l-envâr 'alâ şaḥiḥi'l-âşâr*'i (Kahire 1332/1913; I-II, Tunus 1333/1914), Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin kelimelerin ilk üç harfine göre alfabetik olan *Ğaribü'l-hadis*'i (nşr. Abdülmurtî Emîn Kal'acî, I-II, Beyrut 1405/1985) ve ihtiva ettiği kelimelerin çokluğu yanında ayrıca tertibiyle kendi dönemine kadar kaleme alınan bu türdeki eserlerin en mükemmeli olan Mecdüddin İbnü'l-Esir'in *en-Nihâye*'si de (I-IV, Bulak 1311-1322; Kahire 1333/1905; nşr. Muhammed Mahmûd et-Tanâhî - Tâhîr Ahmed ez-Zâvî, I-V, Kahire 1383/1963; Halep, ts. [el-Mektebetü'l-İslâmiyye]) önemli teliflerdir. Bu konudaki eserlerin farklı bir türü de hem Kur'an hem de hadislerdeki garîb kelimelerin birlikte ele alındığı çalışmalardır. Ahmed b. Muhammed el-Hevî'nin (ö. 401/1011) *Kitâbü'l-Ğaribeyn*'i (nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Kahire 1970), kelimelerin geçtiği hadislerin senedlerini terketmesi ve alfabetik sistemi uygulaması bakımından daha sonraki çalışmalara örnek teşkil etmiştir. Bu eseri tamamlamak için Ebû Mûsâ el-Medîni *el-Mecmû'u'l-muğis fî ğaribeyi'l-Kur'an ve'l-hadis* adlı eserini yazmıştır (nşr. Abdülkerîm el-Azbâvî, I-III, Cidde 1406-1408/1986-1988). Muhammed Tâhîr el-Fettenî'nin *Mecma'u biḥârî'l-envâr fî ğarâ'ibi't-tenzîl ve leḥâ'ifi'l-aḥbâr*'i (I-II, Leknev 1248; I-IV, Leknev 1284, 1314; nşr. Habîbürrahman el-A'zamî, I-V, Haydarâbâd-Dekken 1967-1973; I-V, Medine 1415/1994) bir Kur'an ve hadis lügatıdır (DİA, XIII, 378).

d) Muhtelifü'l-hadis. Birbirine zıt gibi görünen bazı hadisleri cem' ve telif, ne-sih, tercih ve tevakkuf gibi metotlarla uzlaştırmak amacıyla erken devirlerden itibaren çalışmalar yapılmıştır. "Te'vilü'l-hadis, telfikü'l-hadis, müşkilü'l-hadis" gibi adlarla da anılan bu türün mahiyeti hakkında bilgi vermek üzere İmam Şâfiî *İḥtilâfû'l-hadis* adlı eserini kaleme almıştır (Kahire 1321, *el-Ümm*'ün VII. cildinin kenarında; nşr. Âmir Ahmed Haydar, Beyrut 1405/1985; nşr. Muhammed Ahmed Abdülazîz, Beyrut 1406/1987). Daha sonra İbn Kuteybe, bazı kelâm firkalarının hadis-

lerde tezatlar bulunduğu yolundaki iddialarını reddetmek için *Te'vilü muhtelifi'l-hadis*'ini yazmıştır (Kahire 1326; nşr. Muhammed Zührî en-Neccâr, Beyrut 1393/1973; nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ, Beyrut 1408/1988; trc. M. Hayri Kırbasoğlu, *Hadis Müdafası*, İstanbul 1979). Bu türün diğer önemli çalışmaları arasında Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin, hadislerde anlaşılmasında güçlük çekilen hususları açıklamak amacıyla bablar halinde kaleme aldığı *Müşkilü'l-âşâr*'i ile (I-IV, Haydarâbâd-Dekken 1333; eserin Millet Ktp., Feyzullah Efendi'deki nüshasından [nr. 273-279] Suayb el-Arnaût tarafından *Şerhu Müşkilü'l-âşâr* adıyla yapılan neşri [I-XVI, Beyrut 1415/1994] 6179 rivayeti ihtiva etmektedir) bu eser üzerindeki çalışmalarından Ebû'l-Velîd el-Bâcî'nin *Muḥtaşaru Müşkilü'l-âşâr*'ını ve bunun Cemâl el-Malatî tarafından *el-Muḥtaşar mine'l-Muḥtaşar* adıyla yapılan ikinci bir ihtisarını (I-II, Haydarâbâd 1307, 1317-1318, 1362; I-II, Beyrut, ts., Âlemü'l-kütüb) zikretmek gerekir. Yine Tahâvî, fıkıh bablarına göre tertip ettiği *Şerhu Me'âni'l-âşâr*'ında (yk. bk. sünen ve ahkâm kitapları) âlimlerin birbiriyle çelişkili gördüğü ahkâm hadislerini ele almış, bunların nâsih ve mensuhunu belirtmiş ve çelişkili zannedilen hadisleri telif ederek aralarında bir zıtlık bulunmadığını göstermiştir. Bedreddin el-Aynî'nin bu eser üzerine yazdığı *Mebâni'l-aḥbâr fî şerhi Me'âni'l-âşâr ve Nuḥabü'l-efkâr fî tenkîhi Mebâni'l-aḥbâr* adlarını taşıyan şerhleri önemlidir (her iki eserin müellif hattıyla olan yazma nüshaları, ayrıca muhtaşarları için bk. Sezgin, GAS, I, 440). İbn Fûrek, Ehl-i sünnet dışındaki kelâmcıların itiraz ettiği Allah'ın sıfatlarına dair hadisleri *Müşkilü'l-hadis ve beyânü-hû* adlı eserinde (nşr. Abdülmurtî Emîn Kal'acî, Halep 1402/1982; nşr. Mûsâ Muhammed Ali, Beyrut, ts., el-Mektebetü'l-asriyye), Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin mezhebine uygun olarak yorumlamaktadır. Bu türde daha sonraki yüzyıllarda başka eserler de kaleme alınmış olup bunlar arasında Abdullah b. Ali en-Necdî el-Kâsımî'nin, günümüzde tartışma konusu yapılan muhtelif meselelere dair otuz kadar hadisi ele alıp savunduğu *Müşkilâtü'l-eḥdâşi'n-nebeviyye ve beyânü-hâ* (Beyrut 1405/1985), Muhammed Reşâd Halife'nin on sekiz hadisi incelediği *et-Te'lif beyne muhtelifi'l-hadis* (Kahire 1405/1984) ve İsmail Lütfi Çakan'ın hadislerdeki ihtilâfın nazarî cephesini incelediği *Hadislerde Görülen İhtilâflar*

Mustafa Hulûsî'nin celi-sülûs hatla yazdığı bir hadis-i şerif levhası (İÜ Ktp., İbnülemin, nr. 759/38)

ve *Çözüm Yolları* (İstanbul 1982, 1996) adlı eserler zikredilebilir.

e) Nâsih ve Mensuh. Hz. Peygamber'in bazı sünnetlerinin daha sonraki dönemlerde yine kendisi tarafından kaldırılması sebebiyle araları telif edilemeyecek derecede birbirine zıt görünen hadislerin ele alındığı nâsih ve mensuh ilmi muhtelifül'l-hadis ile de yakından ilgilidir. Hadiste nesih konusunda yapılan ilk çalışmalarından biri Ebû Bekir el-Esrem'in (ö. 261/874-75 [?]) *Nâsihu'l-hadis ve mensuhuh* adlı eseridir (ilk iki cüzü AÜ DTCF Ktp., İsmail Saib Sencer, nr. 1323, üçüncü cüzü Dârü'l-kütübü'l-Misriyye, nr. 1587'de bulunmaktadır). İbn Şâhin'in, çoğu birbirine benzeyen 650 rivayeti konularına göre sıralayarak değerlendirdiği *en-Nâsih ve'l-mensûh mine'l-hadis'i* (nşr. Semîr b. Emîn ez-Züheyri, Amman 1408/1988; nşr. Ali Muhammed Muavvaz – Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Beyrut 1412/1992), Hâzimi'nin nesih meselesine dair geniş bilgi verdikten sonra hakkında nesih bulunan veya öyle zannedilen hadisleri konularına göre sıralayarak değerlendirdiği *el-İ'tibâr fî beyânî'n-nâsih ve'l-mensûh mine'l-âşâr'i* (Haydarâbâd 1319, 1359/1940; Kahire 1346/1927; nşr. Muhammed Ahmed Abdülazîz, Kahire, ts., Mektebetü Âtif; nşr. Muhammed Râgıb et-Tabbâh, Halep 1346/1927; nşr. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî, Halep 1403/1982 [?]), Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin yirmi hadisi kısa notlarla değerlendirdiği *Ahbârü ehli'r-rüsûh (en-Nâsih ve'l-mensûh mine'l-hadis)* (Kahire 1322/1904; v.dğr.) adlı risâlesiyle Ca'berî'nin nâsih ve mensuh hadisleri konularına göre tertip ettiği *Rüsûhu'l-ahbâr fî mensûhi'l-ahbâr'i* (nşr. Hasan Muhammed Makbûlî el-Ehdel, Beyrut-San'a 1409/1989) günümüze gelen önemli çalışmalardır. Ali Osman Koçkuzu, *Hadiste Nâsih Mensûh* adlı doktora çalışmasında (İstanbul 1985), hadiste neshin mahiyetiyle neshin söz konusu olduğu konuları örnekleriyle birlikte incelemiştir.

f) Esbâbü vürûdi'l-hadis. Hadislerin daha iyi anlaşılabilmesi için bunların hangi sebeple, nerede ve ne zaman söylendiğini araştırma konusu yapan bir disiplindir. Fazla gelişmediğinden az sayıda eserin telif edildiği bu ilme dair en tanınmış iki eserden biri, Süyûtî'nin farklı rivayetleriyle birlikte doksan sekiz hadisi fıkıh bablarına göre tertip ettiği *Esbâbü vürûdi'l-hadis'i (el-Lüma' fî esbâbi'l-hadis)* (nşr. Yahyâ b. İsmâil Ahmed, Beyrut 1404/1984; Kahire 1409/1988), diğeri de İbn Hamza el-Hüseynî'nin vürûd sebep-

leri bilinen 1154 hadisi alfabetik olarak sıraladığı *el-Beyân ve't-ta'rif fî esbâbi vürûdi'l-hadis'i ş-şerîf* adlı eseridir (I-II, Halep 1329/1911, 1929-1930; nşr. Hüseyin Abdülmecid Hâşim, I-III, Kahire 1393-1395/1973-1975; nşr. Seyfeddin el-Kâtib, I-II, Beyrut 1401/1981). Ramazan Ayvallı, *Esbâbü vürûdi'l-hadis ve Bunun İslâm Teşriindeki Yeri ve Önemi* adıyla bir doktora çalışması yapmıştır (AÜ İlahiyat Fakültesi, 1979).

4. Hadis Şerhleri. Hadisleri şerhetmek amacıyla yazılan eserler bir bakıma dirâyetü'l-hadis ilimlerinin uygulandığı çalışmalardır. Senedlerdeki şahısların kimliklerinin, cerh ve ta'dil bakımından durumlarının belirlenmesi, ayrıca hadis metinlerinin sebeb-i vürûdunun, nâsih veya mensuh olup olmadığının tayin edilmesi, nâdir kelimelerinin açıklanması, birbirine zıt gibi görünenlerin telif edilmesi, hadislerden hüküm çıkarılması vb. hususlar hadis şerhlerinin başlıca konularını teşkil eder. Bazı musanniflerin, hadisleri kaydettikten sonra onlarla ilgili açıklamaları da bir nevi şerh olmakla beraber bir hadis kitabının bütün kelimelerini veya açıklanması gereken kısımlarını izah etmek üzere yapılan müstakil çalışmalar, bilindiği kadarıyla IV. (X.) yüzyıldan itibaren Hattâbî ile başlamıştır. Bu arada özellikle *Kütüb-i Sitte* yoğun şerh çalışmalarına konu olmuştur. Bunlardan Buhârî'nin *el-Câmi'u's-şâhih'i* üzerinde yapılan yüz civarındaki çalışmanın en önemlileri arasında Hattâbî'nin *İ'lâmü's-sünen* adlı kısa şerhi (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 687; Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 261, 262, 437; TSMK, III. Ahmed, nr. 393), Şemseddin el-Kirmânî'nin eserindeki bütün müşkilleri halletmek üzere kaleme aldığı *el-Kevâkibü'd-derâri* adlı hacimli şerhi (I-XXV, Kahire 1935-1945), İbn Hacer el-Askalânî'nin *Şâhih-i Buhârî* şerhleri arasında en mükemmeli kabul edilen *Fethu'l-bârî* (Delhi 1890; I-XIII, Bulak 1300-1301; nşr. Muhibbuddin el-Hatîb v.dğr., I-XIII, Kahire 1407/1986-87), Bedreddin el-Aynî'nin *Fethu'l-bârî*'den de faydalanmak suretiyle hadisleri çeşitli yönlerden incelediği *Umdetü'l-kârî* (I-XI, İstanbul 1308-1311; I-XIII, Kahire 1348; I-XXV, Kahire 1348; I-XX, Kahire 1392/1972), Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî'nin, büyük ölçüde *Fethu'l-bârî*'yi esas almakla birlikte diğer şerhlerin aksine her kelimeyi kısa ve özlü bir şekilde açıkladığı *İrşâdü's-sârî* (I-X, Bulak 1267, 1275, 1276, 1285, 1288, 1292, 1304-1306, kenarında Nevevî'nin *Şâhih-i Müslim* şerhiyle

birlikte; Kahire 1276, 1306, 1307, 1325-1326; Leknev 1876; Nivalkişor 1284) anılabılır. Müslim'in *el-Câmi'u's-şâhih'i*nin ilk şerhlerinden biri, Sicilyalı muhaddis ve fakih Mâzerî'nin tamamlamaya fırsat bulamadığı *el-Mu'lim bi-fevâ'idü Müslim'i* olup (I-VII, Kahire 1328; nşr. Muhammed eş-Şâzelî, I-III, Tunus 1987-1988) eser zaman içinde çeşitli âlimler tarafından ikmal edilmiştir. Nevevî'nin *el-Minhâc fî şerhi Şâhihi Müslim b. Haccâc'i* (I-IV, Kahire 1271; I-V, 1283; ayrıca bk. DİA, VII, 126) *Şâhih-i Müslim* şerhlerinin en önemlisidir. Tirmizî'nin *el-Câmi'u's-şâhih'i*nin şerhleri arasında Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin her hadisin, hatta her babın şerhini ihtiva etmemesi sebebiyle şerhten çok ta'likî andıran ve Mâlikî mezhebinin görüşlerini esas alan *Ârizatü'l-ahvezi* (Kanpûr 1299, Tirmizî şerhlerinden üçüyle birlikte; I-XIII, Kahire 1350-1352) Hindistanlı hadis âlimi Mübârekfûrî'nin hadis meselelerine dair iki ciltlik mukaddime ile birlikte kaleme aldığı *Tuḥfetü'l-ahvezi* (I-IV, Hindistan 1353) zikredilebilir. Ebû Dâvûd es-Sicistânî'nin *es-Sünen*'inin şerhleri arasında, bunların ilki olarak bilinen Hattâbî'nin *Me'âlimü's-sünen'i* ile (nşr. Muhammed Râgıb et-Tabbâh, I-IV, Halep 1920-1924, 1932-1934; nşr. İzzet Ubeyd ed-De'âs – Âdil es-Seyyid, I-V, Humus 1389-1394/1969-1974; nşr. Ahmed Muhammed Şâkir – Muhammed Hâmid el-Fikî, I-VIII, Beyrut 1367-1369/1948-1950 [Münzirî ve İbn Kayyim el-Cevzîye'nin *Tehzîb'leriyle* beraber]) Hindistanlı âlimlerden Ebû't-Tayyib Muhammed Şemsüihak el-Azimâbâdî'nin *Avnü'l-ma'bûdu* (I-IV, Delhi 1918-1923; nşr. Abdurrahman Muhammed Osman, I-XIV, Medine-Kahire 1388-1389/1968-1969) ve Hâil Ahmed es-Seḥârenpûrî'nin *Bezlü'l-mechûdu* (nşr. Muhammed Zekeriyâ, I-XX, Leknev-Kahire 1393/1973) anılabılır. Nesâî'nin *es-Sünen'i* üzerinde az sayıda şerh çalışması yapılmış olup bunlardan Süyûtî'nin *Zehrü'r-rübâ'sı*, genellikle Muhammed b. Abdülhâdî es-Sindî'nin 1312 (1894) yılında tamamladığı hâşiyesiyle birlikte yayımlanmıştır (I-II, Kahire 1312, 1348, 1932, I-VIII, 1964; Kanpûr 1848, 1882; Delhi 1272, 1281). İbn Mâce'nin *es-Sünen'i* üzerinde yapılan çalışmalardan Moğultay b. Kılıç'ın şerhi (Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 362, müellif hattı), İbnü'l-Mülâkkın'ın, *Kütüb-i Sitte*'ye dahil diğer beş eserde bulunmayan hadisleri (zevâid) şerhettiği *Mâ temessü ileyhi'l-hâce'si* (Edirne Selimiye Ktp., nr. 487), Süyûtî'nin *Mışbâhu'z-züccâce'si* (Delhi

1847), Muhammed b. İsmâil b. Abdülğani ed-Dihlevî'nin *İncâhü'l-hâce'si* (Delhi 1847, 1905) ve Muhammed b. Abdülhâdî es-Sindî'nin bu eser üzerindeki ta'liklerinden meydana gelen şerhi (Beyrut, ts.) zikredilebilir.

Kütüb-i Sitte dışındaki bazı eserlere de önemli şerhler yazılmıştır. Bunlar arasında, Endülüslüler tarafından *Şahih-i Buḥârî* derecesinde güvenilir kabul edilerek *Kütüb-i Sitte* arasında sayılan İmam Mâlik'in *el-Muvaṭṭa'*, üzerinde en fazla çalışma yapılan eserlerdendir. En önemli şerhlerinden biri, İbn Abdülber en-Nemerî'nin otuz yıldan fazla bir sürede yazdığı *et-Temhîd limâ fi'l-Muvaṭṭa' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*'dir (nşr. Saîd Ahmed A'râb v.dğr., I-XVIII, Tivân 1387-1407/1967-1987). Müellif, İmam Mâlik'in kendilerinden rivayette bulunduğu hocalarını önce alfabetik olarak sıralamış, ardından onlardan rivayet ettiği merfû hadisleri bu sıraya göre şerhetmiştir. Aynı müellif, fıkhu'l-hadîs hususunda değerli bir çalışma kabul edilen bu eserin devamı mahiyetindeki *el-İstizkârü'l-câmi' li-mezâhibi'l-ulemâ'i'l-emşâr fima teẓammenehü'l-Muvaṭṭa' min Me'ânî'r-re'y ve'l-âşâr*'da (nşr. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî, I-XXX, Beyrut 1414/1993) *el-Muvaṭṭa'*'daki mevkuf ve maktû hadisleri onun tertibine uygun olarak şerhetmiştir. *el-Muvaṭṭa'*'nın diğer önemli şerhleri arasında, Bâcî'nin önce geniş olarak kaleme aldığı *el-İstîfâ'* adlı şerhini daha sonra özetleyerek meydana getirdiği *el-Muntekâ'sı* (I-VII, Kahire 1331-1332), Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin *Kitâbü'l-Kâbes fi şerhi Muvaṭṭa'î Mâlik b. Enes'i* (nşr. Muhammed Abdullah Velel Kerîm, I-III, Beyrut 1992), Süyûtî'nin *Tenvîrü'l-havâlik'i* (I-III, Beyrut, ts., Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye), Muhammed b. Abdülbâkî ez-Zürkânî'nin şerhi (I-V, Kahire 1381-1382/1961-1962; I-IV, Beyrut 1407/1987, 1990), Muhammed Zekerîyyâ el-Kandehlevî'nin *Eycezü'l-mesâlik ilâ Muvaṭṭa'î Mâlik'i* (I-XV, Beyrut 1410/1989) anılabilir. İslâm âleminde ve özellikle Hint müslümanları arasında gördüğü büyük rağbet sebebiyle üzerinde en fazla şerh yazılan eserlerden biri de Ferrâ el-Begavî'nin *Meşâbiḥü's-sünne'si* ile (Kahire 1294, 1318; nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî v.dğr., I-IV, Beyrut 1407/1987) Hatîb et-Tebrîzî'nin onu tamamlayarak yazdığı *Mişkâtü'l-Meşâbih'idir* (Kalkûta 1257, 1319; Bombay 1271; Delhi 1300; Lahor 1902; nşr. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî, I-III, Dimaşk 1381/1961). *Meşâbihü's-sün-*

ne'nin en tanınmış şerhleri arasında, VII. (XIII.) yüzyıl âlimlerinden Zeynûlarab Ali b. Abdullah b. Ahmed en-Nahcuvânî el-Mısırî'nin *Şerḥu Meşâbihü's-sünne* adını taşıyan büyük, orta ve küçük hacimli üç şerhi (Nuruosmaniye Ktp., nr. 790, 791, 792; Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbî Efendi, nr. 273; diğer nüshaları için bk. Ferrâ el-Begavî, nâşirin mukaddimesi, I, 100-103), Beyzâvî'nin *Tuḥfetü'l-ebrâr'* (Süleymaniye Ktp., Hacı Beşir Ağa, nr. 149; Fâtih, nr. 968; Hasan Hüsnü Paşa, nr. 235) zikredilebilir. *Mişkâtü'l-Meşâbih'*in şerhleri arasında da Hüseyin b. Muhammed et-Tibî'nin *el-Kâşif 'an ḥaḳāiki's-sünen* (nşr. Naîm Eşref Şebbîr Ahmed v.dğr., I-XII, Karaçi 1413), Ali el-Kârî'nin *Mirkâtü'l-mefâtih* (I-V, Kahire 1309; Mülân 1392/1972; nşr. Sıdkî Muhammed Cemîl el-Attâr, I-X, Beyrut 1412/1992) adlı eserleri ve *Mişkât* üzerinde muhtelif çalışmaları bulunan Abdülhak b. Seyfeddin ed-Dihlevî'nin hadisleri Hanevî mezhebinin ön planda tutarak açıkladığı Arapça şerhi *Lema'âtü't-tenkih* ile (nşr. Muhammed Ubeydullah, Lahor 1390/1970, ilk iki cildi bu tarihte, diğerleri daha sonra yayımlanmıştır; Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, nr. 190, 466) daha hacimli bir şerhi olan Farsça *Eşî'âtü'l-Lema'ât fi şerhi Kitâbi'l-Mişkât* (I-IV, Leknev 1277) ve Muhammed İdrîs Kandehlevî'nin *et-Ta'liḳu's-şabih'i* (I-IV, Dimaşk 1354) sayılabilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-Arab, "kzb" md.; Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 370-374, 402; *Kâmus Tercümesi*, "hds" md.; M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "tv'a", "resûl" md.leri; Şâfiî, *er-Risâle*, s. 78, 93, 103; a.mlf., *el-Öm*, VII, 250, 254; a.e. (nşr. M. Zehrâ en-Neccâr), Beyrut, ts., V, 127-128; *Sünen-i Dârimî* (trc. Abdullah Aydınli), İstanbul 1994, mütercim in önsözü, I, 7-22; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 9; İbn Kuteybe, *Te'vîlû muhtelifi'l-hadîs*, Kahire 1326, s. 143-145, 164-169, 212-215, 365-366, 432-433; Tirmizî, *Kitâbü'l-İlel* (es-Sünen içinde, nşr. İbrâhîm Atve İvad), Kahire 1395/1975, s. 738; Ya'kûbî, *Târîḥ*, II, 261; Küleynî, *el-Uşûl mine'l-Kâfi*, I, 53, 65, 255-258, 273-274, ayrıca bk. Hüseyin Ali Mahfûz'un mukaddimesi, I, 4-8; Râmhûrmûzî, *el-Muḥaddîşü'l-fâsil* (nşr. M. Accâc el-Hatîb), Beyrut 1391/1971, s. 364-367, 611-620; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecdüdd), s. 208, 281-289; İbn Bâbeveyh, *Men lâ yahḍuruhü'l-fakih*, Beyrut 1401/1981, I, 3; Ebû Ca'fer et-Tûsî, *İhtiyârü Ma'rife-ti'r-ricâl* (nşr. Hasan el-Mustafavî), Necf 1348, nâşirin mukaddimesi, s. 5; Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 109-110; Hatîb el-Bağdâdî, *Taḳyidü'l-ilm* (nşr. Yûsuf el-Uş), Dimaşk 1974, s. 32-33, 50-51, 58-63, 65-68, 92, 95-96, 102, 106; a.mlf., *Şerefü aşhâbi'l-hadîs* (nşr. Mehmed Saîd Hatiboğlu), Ankara 1971, s. 87-93; İbn Abdülber, *Câmîfu beyânü'l-ilm* (nşr. Ebû'l-Eşbâl ez-Züheyri), Dammâm 1414/1994, I, 331; II, 1183; Ferrâ

el-Begavî, *Meşâbihü's-sünne* (nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî v.dğr.), Beyrut 1407/1987, nâşirin mukaddimesi, I, 63-74, 100-103; Sem'ânî, *Edebü'l-implâ' ve'l-istimplâ'*, Beyrut 1401/1981, s. 109; İbn Şehrâşûb, *Me'âlimü'l-ulemâ'* (nşr. M. Sâdik Âl-i Bahrülulûm), Beyrut, ts. (Dârü'l-Edvâ), s. 2; İbnü'l-Esir, *en-Nihâye*, IV, 159; İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, XIII, 366; XVIII, 10; Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl* (nşr. Beşâr Avvâd Ma'rûf), nâşirin mukaddimesi, I, 37-71; Zehebî, *Mizânü'l-iftidâl*, I, 271; a.mlf., *Tezkiretül-huffâz*, I, 109-110; Şâtibî, *el-Muvâfakât*, IV, 3-54; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî* (Hatîb), I, 174; XIII, 16; a.mlf., *el-İşâbe*, VII, 438; a.mlf., *Tehzibü'l-Tehzib*, IV, 236-237; VII, 33; IX, 448; Şehîd-i Sâni, *er-Rî'âye fi 'ilmi'd-dîrâye* (nşr. Abdülhüseyn M. Ali Bakkâl), Kum 1408/1987, s. 77-80, 84-85; Şa'rânî, *el-Mizân* (nşr. Abdurrahman Umeyre), Beyrut 1409/1989, I, 212; *Keşfü'z-zunûn*, I, 81, 521-522, 635-641, 834-835; Hür el-Âmilî, *Vesâ'ilü's-Şî'a* (nşr. Muhammed er-Râzî - Ebû'l-Hasan eş-Şa'rânî), Beyrut 1412/1991, XX, 96-100, 151; Meclîsî, *Biḥârü'l-envâr*, Beyrut 1403/1983, XXVI, 18-67, 121-125; Rahmetullah el-Hindî, *İzhârü'l-hak Tercümesi* (trc. Ömer Fehmi), İstanbul 1972, s. 572-614; Cemâleddin el-Kâsimî, *Ḳavâ'idü't-tahdîs* (nşr. M. Behcet el-Baytâr), Dimaşk 1353/1935; R. Dozy, *Târîḥ-i İslâmiyyet* (trc. Abdullah Cevdet), Kahire 1908, I, 161-165; L. Caetani, *İslâm Tarihî* (trc. Hüseyin Cahid), İstanbul 1924-27, I, 86, 88, 90, 91; D. S. Margoliouth, *The Early Development of Mohammedanism*, London 1914, s. 66, 70, 76; a.mlf., "On Moslem Tradition", *MW*, II/2 (1912), s. 115; E. Dermenghem, *Muhammed'in Hayatı* (trc. Reşat Nuri), İstanbul 1935, s. 1-7; M. Zübeyr Siddîkî, "Ahadith were Recorded During the Lifetime of Muhammad", *Proceedings of the Idara-i Maarif-i İslâmîa, First Session Held at Lahore (15th and 16th April, 1933)*, Lahore 1935, s. 63-71; a.mlf., *Hadis Edebiyatı Tarihî* (trc. Yusuf Ziya Kavakçı), İstanbul 1966; a.mlf., "İslâm Hukûkunda Hadisin Yeri" (trc. M. Esad Kılıçer), *ÂÖİFD*, XII (1964), s. 113-117; Ahmed Zeki Safvet, *Cemheretü resâ'ilü'l-Arab*, Kahire 1356/1937, I, 25-90; Brockelmann, *GAL*, I, 401, 446, 447, 458, 662; *Suppl.*, I, 578, 606, 617, 619, 628, 630, 634, 917; II, 597; I. Goldziher, *Etudes sur la tradition islamique* (trc. Leon Bercher), Paris 1952, s. 41-53, 162-163, 217; a.mlf., *el-Akide ve's-şer'fa* (nşr. M. Yûsuf Mûsâ v.dğr.), Kahire, ts., s. 44; a.mlf., "İslâm'da Hadisin Yeri Etrafında Mücadeleler" (trc. Cihad Tunç), *ÂÖİFD*, XIX (1973), s. 223-235; Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, İstanbul 1956, s. 11-15, 37-40; a.mlf., *GAS*, I, 53-84, 113, 156-159, 191, 222, 466; M. Tayyib Okıç, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler*, İstanbul 1959; M. Accâc el-Hatîb, *es-Sünne kable't-tedvîn*, Kahire 1963, s. 163-175; Fazlurrahman, *Islamic Methodology in History*, Karachi 1965, s. 10-11; a.mlf., "Concepts Sunnah, İjtihâd and İjmâ' in the Early Period", *IS*, I/1 (1962), s. 10-11; Abdülhamîd el-Allûcî, *Mâ'elefatü İbnî'l-Cevzî*, Bağdad 1385/1965, s. 89-90; A. Guillaume, *The Traditions of Islam*, Beyrut 1966, s. 50; a.mlf., *Islam*, London 1990, s. 106-111; P. K. Hitti, *Islam and the West*, New York 1962, s. 105-107; Mübârekfûrî, *Mukaddimetü Tuḥfetü'l-ahvezi* (nşr. M. Abdülmuhsin el-Kütübî), Kahire 1386/1967; Muhammed Hamîdullah, *Hemmâm İbn Münebbîh'in Sahîfesi* (trc. Talât Koçyigit), Ankara 1967, s. 69; a.mlf., *el-Veşâ'i-*

ku's-siyâsiyye, Beyrut 1403/1983; G. H. A. Juynboll, *The Authenticity of the Tradition Literature*, Leiden 1969, s. 1; a.mlf., "Hadith", *Dictionary of Middle Ages*, New York 1989, VI, 45-48; M. Nâsirüddin el-Elbânî, *Fihri'su mahtûâtü Dâri'l-kütübî'z-Zâhiriyye*, Dimaşk 1390/1970, s. 348; Subhî es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları* (trc. M. Yaşar Kandemir), Ankara 1973, s. 1-3, 39-41, 63-69; Hâşim Ma'rûf el-Hasenî, *el-Mevzû'ât fi'l-âşâr ve'l-aşbâr*, Beyrut 1973, s. 53; a.mlf., *Uşûlû't-teşeyyûf*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Kalem), s. 253-258; M. Yaşar Kandemir, *Mevzû Hadisler*, Ankara 1975, s. 17-19, 56-61, 96-115; a.mlf., "el-Câmiu's-sahih", *DİA*, VII, 114-129; a.mlf., "Cüz", a.e., VIII, 147-148; Talât Koçyigit, *Hadis Tarihi*, Ankara 1977; a.mlf., "I. Goldziher'in Hadisle İlgili Bazı Görüşleri'nin Tahlil ve Tenkid", *AÜİFD*, XV (1957), s. 43-55; Şâkir Mahmûd Abdülmün'im, *İbn Hacer el-Âşkalânî*, Bağdad 1978, I, 506-513; Âgâ Büzûrg-ı Tahrânî, *ez-Zerfâ ilâ teşâlli'ş-Şîra*, Beyrut 1398, XXV, 51; Mustafa es-Sibâî, *es-Sünne ve mekânâtühâ fi'l-teşrîf'i'l-İslâmî*, Dimaşk 1398/1978; M. Ebû Zehre, *el-İmâmû's-Şâdık*, Kahire, ts. (Dârü'l-Fikr'i'l-Arabî), s. 357-460; H. Lammens, *Islam Beliefs and Institutions*, London 1979, s. 70-72; J. Fueck, "The Role of Traditionalism in Islam", *Studies on Islam* (ed. M. L. Swartz), Oxford 1981, s. 99-111; Hasan es-Sadr, *Te'sisû's-Şîra*, Beyrut 1401/1981, s. 278-295; a.mlf., *es-Şîra ve fânûnû'l-İslâm*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Ma'rife), s. 29-43; M. Hüseyin Âlî Kâşifî'l-Gitâ, *Aşlû's-Şîra ve uşûlû'hâ*, Beyrut 1402/1982, s. 58, 79; Abdülvehhâb İbrâhîm Ebû Süleyman, *Kitâbetü'l-bahşi'l-İlmî*, Cidde 1403/1983, s. 209-265; Ali Osman Koçkuzu, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, İstanbul 1983; A. F. L. Beeston v.dğr., *Arabic Literature to the End of the Umayyad Period*, Cambridge 1983, s. 271-298; A'yânû's-Şîra, I, 140-153; Ma'a'l-mektebe, s. 403-421; Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm: İdealler ve Gerçekler* (trc. Ahmet Özel), İstanbul 1985, s. 89-95; Mehmed S. Hatiboğlu, "Batıdaki Hadis Çalışmaları Üzerine", *Uluslararası Birinci İslâm Araştırmaları Sempozyumu*, İzmir 1985, s. 81-94; D. B. Macdonald, *The Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*, London 1985, s. 76-77; M. Lokmân Selefi, *İhtimâmû'l-muhaddişin bi-naqd'i'l-hadis seneden ve metnen*, Riyad 1408/1987, s. 417-474; M. Abdülazîz el-Havî, *Târîhu fânûnî'l-hadisî'n-nebevi* (nşr. Mahmûd el-Arnaût - M. Bedreddin el-Kahveci), Dimaşk 1408/1988; Fârûk Hamâde, *el-Menhecû'l-İslâmî fi'l-cerh ve'l-ta'dil*, Rabat 1409/1989, s. 48-85; M. Cevâd Mugniyye, *es-Şîra fi'l-mizân*, Beyrut 1409/1989, s. 317-320; İsmail L. Çakan, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul 1989; a. mlf., *Hadis Uşûlû*, İstanbul 1990; a.mlf., "el-Câmiu's-sahih", *DİA*, VII, 129-132; Hâdim Hüseyin İlahîbahş, *el-Kur'âniyyûn ve şubûhâtühüm haule's-sünne*, Taif 1409/1989; M. Mustafa el-A'zamî, *Menhecû'n-naqd 'inde'l-muhaddişin* [baskı yeri yok] 1410/1990 (Mektebetü'l-Kevser), s. 127-149; a.mlf., *İlk Devir Hadis Edebiyatı* (trc. Hulûsi Yavuz), İstanbul 1993, s. 10-18, 34-161, 194-222; a.mlf., *İslâm Fikhi ve Sünnet* (trc. Mustafa Ertürk), İstanbul 1995; İmtiyâz Ahmed, *Delâ'ilü't-teuşîki'l-mubekkîr li's-sünneti ve'l-hadis* (trc. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî), Kahire 1410/1990; Ali Abdülfetâh Ali Hasan, *el-Hadisû'n-nebevi ve rivâyetüh*, Mansûre 1990; İzzîyye Ali Tâhâ, *Difâ' 'anî's-*

sünne ti'n-nebeviyyeti's-şerife, Küveyt 1410/1990; a.mlf., "Min iftirâ'ati'l-müsteşrikin havle ehadîsi't-tevhid", *Mecelletü's-Şerfa ve'd-dîrâsati'l-İslâmiyye*, VI/13, Küveyt 1409/1989, s. 19-76; a.mlf., "Min iftirâ'ati'l-müsteşrikin 'alâ eşalibi'l-muhaddişin fi'l-înâyeti bi-mütûni'l-ehadîs", *Mecelletü'l-Buhûşi'l-İslâmiyye*, XXXI, Riyad 1411, s. 279-352; Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, Ankara 1991; Ali Yardım, *Hadis*, İzmir 1992, I-II; Sıddîk Beşir Nasr, *Da'vâbi'ü'r-rivâye 'inde'l-muhaddişin*, Trablus 1992, s. 162-163, 165-181, 217, 281-354; Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd, *Ma'rifetü'n-nüsağ ve's-suhufü'l-hadisîyye*, Riyad 1412/1992; Emin Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidî: Cerh ve Ta'dil İlmî* (doktora tezi, 1992), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 20-23 (sahâbenin birbirini tekzibi); Tevhit Bakan, *Ashâbın Adâleti* (doktora tezi, 1993), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 72, 74; Cemal Sofuoğlu, "Şia-i İmâmiye'nin Hadis Anlayışı", *Milletlerarası Tarih ve Günümüzde Süllik Sempozyumu*, İstanbul 1993, s. 258-287; Yusuf el-Kardâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem* (trc. Bünyamin Erul), Kayseri 1993, s. 56-60; Nâsir b. Abdullah el-Kafârî, *Uşûlû mezhebi's-Şîra* [baskı yeri yok] 1414/1993, s. 307-399; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe* (Özbek), tür.yer.; Faruk Koçak, *İstanbul Kütüphanelerindeki Hadis Cüzleri* (doktora tezi, 1995), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Abdülğani Abdülhâlik, *Huccliyetü's-sünne*, Riyad 1415/1995, s. 337; Mehmet Erdoğan, *Akıl-Vahiy Dengesi Açısından Sünnet*, İstanbul 1995, s. 70-79; James Robson, "Tradition, The Second Foundation of Islam", *MW*, XLJ/1-4 (1951), s. 22-33; a.mlf., "The Material of Tradition", a.e., s. 166-180; a.mlf., "Hadith", *EI*² (Fr.), III, 24-25; Abdülhâdî Rızâ, "Emâli Nizâmil-mülk el-Vezîr's-Selcûki fi'l-hadis", *MMMA* (Kahire), V (1959), s. 349-378; Abdülcebbâr Ulvân en-Nâyile, "el-Hadisû'n-nebeviyyi's-şerif min meşâdirî'd-dersi'n-naşvî", *Âdâbü'r-râfideyn*, XIII, Musul 1981, s. 499-544; Semîre Halil, "el-Kütübü'l-merci'îyye li-terâcîmi ruvâti'l-hadisî hâtte'l-karnî's-sâdisi'l-hicri", *Âlemü'l-kütüb*, sy. 14, Riyad 1987, s. 4-14; Yasin Dutton, "Sunna, Hadith and Madinan 'Amal", *Journal of Islamic Studies*, IV/1, Oxford 1993, s. 1-31; Charles J. Adams, "Bazı Çağdaş Müslümanların Nazarında Hadisin Otoritesi - Mevdu'dî'nin Hadis Anlayışı-" (trc. Nedim Alpdemir), *İslâmî Araştırmalar*, sy. 3-4, Ankara 1994, s. 291-303; Th. W. Juynboll, "Hadis", *IA*, V/1, s. 47-54; a.mlf., "Hadis", *DMİ*, VII, 230-247; F. Buhl, "Kudüs", *IA*, VI, 957; J. Walker, "Kubbetü's-sahra", a.e., VI, 945; A. K. C., "Hadith", *EBR* (1981), VIII, 536-538; O. L. T. Librande, "Hadith", *ER*, VI, 143-151; Hasan el-Emin, "el-Uşûlû'l-erba'a mi'e", *Da'iretü'l-ma'ârif-i'l-İslâmiyye eş-Şîyye*, Beyrut 1401/1981, II, 33-46; a.mlf., "Hadis", a.e., III, 117-126; İbrahim Canan, "el-Edebü'l-müfred", *DİA*, X, 411-412; Tahsin Görgün, "Goldziher, Ignaz", a.e., XIV, 105-111; R. Marston Speight, "Hadith", *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, New York 1995, II, 83-87.

M. YAŞAR KANDEMİR

HÂDİS

(bk. HUDÜS).

HADİS-i ERBAİN

(bk. KIRK HADİS).

HADİS-i KUDSÎ

(bk. KUDSÎ HADİS).

HADR

(الحدر)

Kur'an-ı Kerim'in tecvid kaidelerine uygun olarak okunduğu üç tarzdan hızlı olanı (bk. TİLÂVET).

HADRAMÎ b. ÂMİR

(حزرمي بن عامر)

Ebû Kidâm Hadramî b. Âmir b. Mücemmi' el-Esedî (ö. 17/638)

Şair sahâbî.

Benî Esed kabilesinin Zinyeoğulları koluna mensuptur. 9 (630) yılında Esed kabilesi adına, aralarında Dirâr b. Ezver gibi şairlerin de bulunduğu on kişilik bir heyetle birlikte müslüman olmak için Medine'ye Hz. Peygamber'in huzuruna gittiklerinde heyet adına Hadramî söz aldı. Üzerlerine asker gönderilmediği halde bir ktlık yılında kalkıp geldiklerini, sığınaklarının kuvvetli ve dayanıklı, çocuklarının güçlü ve asil olduğunu söyleyerek kendilerine zekât verilmesini talep etti; müslüman olmalarından dolayı Resûl-i Ekrem'i minnet altında bırakmak istedi. Bazı kaynaklarda Hucurât süresinin 14-17. âyetlerinin bu hadise üzerine nâzil olduğu belirtilmektedir (Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XVI, 89; İbn Kesîr, VII, 368-369). Bu âyetlerde imanının henüz kalplerine yerleşmediği, Allah'a ve peygamberine itaat etmeleri gerektiği, mallarıyla ve canlarıyla savaştıkları takdirde mümin olabilecekleri, İslâmiyet'i kabul etmelerinden dolayı Resûl-i Ekrem'i minnet altında bırakmaya çalışmalarının anlamsız olduğu, kendilerini hidayete erdirdiği için asıl onların Allah'a karşı minnet altında bulundukları ifade edilmektedir.

Hz. Peygamber'in kendilerini İslâm'a davet etmesi üzerine mallarından alınan zekâtın fakirlere verilmesi ve ktlık durumunda başka yerlere göç etmeleri şartıyla ona biat ederek müslüman oldular. Resûlullah onlara, aralarında şiir söyleyecek kimsenin olup olmadığını sorunca Dirâr b. Ezver'den başka Hadra-